УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

3-4 (31-32) Рік VIII

НЬЮ ЙОРК 1971 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
627 Mitchell Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Боффало:

Mr. A. Bereznyckyj
402 Sweet Ave.
Buffalo, N.Y. 14212
USA

Чікаґо:

Mr. W. K. Nychaj
c/o LAUD, Inc.
841, N. Western Ave.
Chicago, Ill., 60622
U. S. A.

Mr. G. Gajecky
6935 S. Washtenaw St.
Chicago, Ill. 60629
U.S.A.

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. P. Green, M. I. D.
P. O. Box 1286
Canberra City, A. C. T. 2601
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

3-4 (31-32)

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

НЬЮ ЙОРК 1971 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Ціна цього числа $ 5.00

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 10.00.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

ВІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

Ярослав Пастернак, *Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень* (1971); Микола Чубатий, *Українська історична наука* (1971); Володимир Кубійович, *Мені 70* (1970); *The Cambridge History of Poland by W. F. Reddaway.* (1971); Ілля Витанович, *Соціяльно-економічні ідеї в змаганнях Галицьких Українців на переломі XIX—XX вв.* (1970); *Хроніка Землі Руської* (1969); Я. С. Гросул, Н. А. Мохов, *Историческая наука Молдавской ССР* (1970); *Історіографічні дослідження в Українській РСР* (1970); *Археологія Української РСР* (1971); Котляр М. Ф., *Грошовий обіг на території України доби феодалізму* (1971); *Український Вісник I—II* (1971); Андрій Амальрик, *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року* (1971); І. Чайковський, *Наша мемуаристика* (1966); *Canadian Slavic Studies* (1970); Struve Gleb, *Russian Literature under Lenin and Stalin 1917—1953* (1971)s Andrew Gregorovicz, *Ukraine, Rus' and Muskovy* (1971); Jurij Fedynskyj, «*State Session Laws in Non-English Languages*» (1971); I. S. Koropeckyj, *Location Problems in Soviet Industry before World War II* (1971); B. Dmytryshyn, *USSR: A. Concise History* (1971).

ХРОНІКА

CONTENTS

о. І. Назарко, ЧСВВ

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ ВСЕВОЛОД ЯРОСЛАВИЧ (1077—1093)

В історії бувають інколи такі скомпліковані політичні ускладнення, що й геніяльний володар не може їх розв'язати й умирає залишаючи по собі славу звичайної людини. Або раптом виринає дужа постать, в тіні якої губляться інші, хоч вони теж були не звичайні, але великий їх притьмарив. До цього ще долучається опінія якогось видатного історика, за яким повторяють і другі, що цей, чи той князь був пересічний, неенерґійний, із слабими природними даруваннями й т. п. Таке сталося з князем Ярополком І Святославичем (970—979), якого вважали слабкою особистістю, і внаслідок цього історична наука мало цікавилася його особою і його добою. Щойно в останніх роках перед війною появилися спеціяльні праці присвячені Ярополкові, в яких показано видатну ролю цього князя в початковій історії нашої державности. Напр., В. Заїкин повністю реабілітував Ярополка й доказав, що Ярополк — це був один з видатніших діячів старої Руси.[1]

На нашу скромну думку подібна доля стрінула пізнішого великого князя київського Всеволода — четвертого сина Ярослава Мудрого; напр., «Енциклопедія Українознавства» назвала Всеволода «слабим адміністратором»,[2] хоч її попередниця «Українська Загальна Енциклопедія» не завагалася назвати Всеволода «найвизначнішим сином Ярослава Мудрого».[3] То ж спинім коротко свою увагу на особі й діяльності князя Всеволода Ярославича.

Молодість Всеволода

Всеволод народився 1030 р., бо під цим роком Літописець записав: «И родися Ярославу четвертий синъ, и нарече имя ему Всеволодъ.[4]

---

[1] В. Заїкин, *Християнство на Україні за часів Ярополка І* (969—979) «Записки ЧСВВ», т. III, вип. 1-2 і 3-4, Львів 1930.

[2] *Енциклопедія Українознавства* (В. Кубійович), Словникова частина, стор. 322.

[3] *Українська Загальна Енциклопедія* (Ів. Раковський) Львів—Станиславів—Коломия, т. I, стор. 666.

[4] Повесть временних лет (підгот. Д. Лихачева), Москва—Ленинград 1950, т. I, стор. 101.

На іншому місці літописець каже, що Всеволод «бѣ бо любимъ отцемъ паче всея братьи, егоже имяше присно у себе».[5] Між найстаршим братом Ізяславом, Святославом і Всеволодом був ще один брат, що скоро помер і літописець не згадує його імені. Тому пізніше Всеволод був третім сином Ярослава М. Мавши коло двадцяти років, Всеволод одружився з грецькою царівною — дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха. Справді акад. С. Платонов називає її тільки «ростевенницею» візантійського імператора,[6] одначе літописець під роком 1053-ім записав дослівно таке: «У Всеволода родився син, и нарече имя ему Володимеръ, отъ царицѣ грькьнѣ».[7]

В іншому місці літописець написав таке про Всеволодового батька-Ярослава Мудрого: «Ярослав же сей, якоже рекохомъ, любимь бѣ книгамъ. многи написанѣ в святѣй Софьи церкви, юже созда сам».[8] Цю любов до книг одідичив по батькові його улюблений син — Всеволод. Він вивчив п'ять чужих мов, хоч не виїздив нікуди поза Русь. Син Всеволода — Володимир (по матері) Мономах підкреслює незвичайні знання батька кажучи: «отець мой, дома сѣдя, изуміяше 5 языкъ, — в том бо честь есть отъ инѣхъ земель». Цей факт оцінюють звичайно, яко доказ «особливої освіти» — каже М. Грушевський,[9] але його треба оцінити теж, як доказ небуденних здібностей і пильности Всеволода. Грецької мови він вчився за допомогою своєї жінки — візантійської царівни, або від своєї дочки ігумені — Янки, що знала досконало грецьку мову.[10] Це знання мов Всеволода могло мати і суто практичне значення в пізніше досить розвинених державних дипломатичних взаєминах.

Всеволод переяславським князем

Року 1054 помер великий князь Ярослав.[10a] Перед смертю він розділив руські землі між своїх синів. Найстаршому синові Ізяславові дав Київ і, вчинивши Ізяслава своїм наслідником наказав іншим братам слухати Ізяслава, Святославові дав Чернігів, Всеволодові — Переяслав, Ігореві — Володимир, а В'ячеславові — Смоленськ.[11] Д. Лихачев каже, що в першому літописі Новогородському повніше вичислено землі, які належали до головних городів. І так Всеволод крім Переяслава отримав іще- Ростов, Суздаль, Білеорезо і Поволжя.[12]

---

[5] П. Вр. Л., стор. 108.

[6] С. Платонов, Учебник русской истории, Прага 1924, т. I, стор. 44.

[7] П. Вр. Л., стор. 108.

[8] Там же, стор. 103.

[9] М. Грушевський, *Історія України Руси,* т. II, Львів 1905, стор. 81.

[10] М. Чубатий, *Історія Християнства на Руси Україні,* Рим—Нью-Йорк 1965, стор. 321.

[10a] П. Вр. Л., стор. 108.

[11] Там же, стор. 108.

[21] Д. Лихачев, *Комментарии* до П. Вр. Л., т. II, стор. 389.

Грушевський думає, що крім цього Ростислав отримав Галичину, а Всеслав — Полоцьк.[13] З цього числа п'ятьох володарів були три рідні брати, інші два — їх близькі свояки.

Кілька років після смерти Ярослава пройшли тихо. Старші Ярославичі жили в любові — як їм радив батько і серед тієї любови поширювали свої землі на некористь інших свояків. Найстарший Ярославич Ізяслав не зумів стати зверхником над своїми братами, як цього бажав батько. Літописець каже «красенъ и тѣломъ великъ... но простъ мужь умом».[14] У висліді цього склався тріюмвірат трьох старших Ярославичів: Ізяслав, Святослав і Всеволод, близьких сусідів (Київ—Чернігів—Переяслав) і водночас найсильніших між князями. Ізяслав полагоджував всякі важливіші справи разом з братами Святославом і Всеволодом спільно, навіть там, де справа стосувалася його самого. Три брати разом видавали нові закони, разом перевели брата Ігоря з Володимира до Смоленська, разом ходили походом на торків, разом увільнили ув'язненого дядька Судослава.[15] Ця спільна діяльність членів тріюмвірату мала на меті в першу чергу розширити свої землі. І так, коли помер смоленський князь В'ячеслав, тріюмвірат силоміць перевів на його місце його старшого брата Ігоря, а Волинь узяв собі; коли помер Ігор залишивши двох синів, тріюмвірат поділив його смоленську волость між собою не давши нічого малим братаничам. «Якби цей поділ удержався довший час, міг був мати далекосяглі політичні наслідки — каже С. Томашівський;[16] одначе він перетривав тільки один рік».

Кілька років пізніше в українських степах появилися нові орди численніші й сильніші від торків, себто половці, або кумани, що більше ніж півтора століття стають справжнім Божим бичем на Руську землю. Боротьба з половцями наповнює собою всю дальшу історію південної Русі аж до приходу татар у першій половині XIII-го століття.[17]

Року 1068 половці погромили трьох старших Ярославичів над річкою Альтою і страшенно спустошили передусім волость Всеволода — Переяславщину. Всеволод докладав усіх зусиль, щоб свою волость відбудувати. Наслідком розгрому князів була революція в Києві, звідки Кияни вигнали Ізяслава. Але той за допомогою польського короля Болеслава II Смілого здобув назад київський престіл. Як компенсацію за допомогу Болеслав захотів Перемишль. Року 1073 між Ярославичами дійшло до незгоди за полоцький уділ і тепер два молодші брати Святослав із Всеволодом вигнали з Києва найстаршого брата Ізяслава, якого з волі батька, повинні були слухати. На київському столі засів, як великий князь, Святослав Ярославич (1073—1076), відступивши

---

[13] М. Грушевський, цит. твір, стор. 47.

[14] П. Вр. Л., стор. 134.

[15] М. Грушевський, цит. твір, стор. 52.

[16] С. Томашівський, *Історія України,* старинні і середні віки, Мюнхен УВУ 1948, стор. 48.

[17] Дм. Дорошенко, *Нарис історії України,* Варшава 1932, т. І, стор. 55.

Всеволодові Переяславщину, Смоленщину, Волинь і Турівщину. Болеслав II, загрожений з боку чехів, не міг тепер помогти Ізяславові. Також взаємини з німецьким цісарем Генріхом IV, а навіть з папою Григорієм VII нічого не дали Ізяславові. Тим часом помер Святослав. На його місце в Києві сів Всеволод із Переяслава. Але 1077 р. вернувся Ізяслав з польським військом. Всеволод пішов Ізяславові на зустріч з військом на Волинь, одначе — як каже Грушевський — «битися не відважився цей обережний і вирахований князь».[18] Він волів застосувати прихильно вичікуюче становище супроти брата. Між братами дійшло до угоди, вони разом вернулися до Києва й Ізяслав знов, уже втретє сів на київському престолі (1077 р.).

Чи Всеволод поступив так з політичної обережности, чи з пошани до старшого брата, чи не бажав проливу братньої крови, у всякому разі — це було розумне рішення, яке вказує на політичну зрілість і розум Всеволода.

Коли ж між Всеволодом і Святославичами вибухла боротьба за Чернігівщину, яку Всеволод загарбав на основі порозуміння з Ізяславом, бо вони обидва вважали небіжчика Святослава тільки тимчасовим інтрузом на київському престолі, Ізяслав став по стороні брата проти братаничів і в битві на «нежатиній ниві» коло Чернігова наложив головою 1078 р. Так скінчив своє драматичне життя перший представник сеньйорату, даючи наглядний доказ, що така система на Русі неможлива.[19]

Всеволод великим київським князем (1078—1093)

Із синів Ярослава залишився тільки один Всеволод, якому не міг вже ніхто перечити старшинства і київського престола. Прогнавши Святославичів із Чернігівщини 1077 р., володів він більшістю руських волостей. Тільки Полоцька земля залишилася дальше за Всеславом; Ізяславичам дісталися: Володимир, Турів і Пинське (Ярополкові) та Новгород (Святополкові). Сам Всеволод мав тепер: Київ, Чернігів, Переяслав — усе ядро Руської держави, а ще Смоленськ і Поволжя, отже разом більшу частину Ярославової спадщини.[20] Літописець каже: «Всеволодъ же сѣде Киевѣ на столі отца своего и брата своего, приимъ власть руськую всю».[21]

Майже *вся внутрішня політика* Всеволода за його п'ятнадцятилітнього князювання обмежувалася тим, щоб охороняти зібрані землі й відбиватися від «князів-ізгоїв». А за Всеволода було їх уже поважне число, не беручи до уваги тут полоцької лінії і Бориса В'ячеславича, по супротивному боці бачимо між ізгоями: чотирьох Святославичів

---

18 М. Грушевський, цит. твір, т. II, стор. 68.
19 С. Томашівський, цит. твір, стор. 50.
20 М. Грушевський, цит. твір, стор. 71.
21 П. Вр. Л., т. I, стор. 135.

(Романа, Олега, Давида й Ярослава), двох Ігоревичів (Давида і його брата) й трьох Ростиславичів).[22]

Князі-ізгої намагалися здобути свої землі й на допомогу приводили собі половецькі ватаги; особливо зловісної слави придбав собі Олег Святославич, якого «Слово о полку Ігореві» називає Гореславичем. Помічником Всеволода в його держаній праці був його син Володимир Мономах, що з його доручення об'їздив усі землі і поладнував усякі справи.[23] Крім цього на українські землі часто нападали степовики. У военних походах теж часто Всеволода виручав його син Володимир Мономах через те, що Всеволод був слабкого здоров'я. Літописець каже: «В сих печалех всташа и недузи ему».[24] Мабуть тут і треба шукати джерела тієї леґенди, що нібито Всеволод був малоенерґійний. Вдержати такі простори Руської землі й оборонити їх перед князями-ізгоями і перед степовиками — вже це одне вимагало незвичайної енерґії.

Всеволод, як освічена людина, вніс значні зміни і доповнення в «Руську Правду» т. зв. «Правду Ярославичів».[25] Як відомо «Руська Правда» це збірник норм давньоруського права XI—XII стол., що лягли в основу староруського права і цінне джерело правової системи Київської Руси. Досі відомо понад 100 списків «Руської Правди». Всі списки діляться на три основні редакції коротку, розширену й скорочену. «Коротка Руська Правда» найстарша. Вона складається з двох частин: з «Правди Ярослава» і «Правди Ярославичів», себто синів Ярослава. «Правда Ярослава» це загальний запис звичаєвого права, де немає подрібних норм, тільки кара за вбивство, покалічення, побої, крадіж коня і т. п. «Правда Ярославичів» уже чітко відбиває характер суспільних стосунків, захищає недоторканість земельної власности, інвентаря, маєтку, коней, худоби, птахів.[26] І саме до редакції тієї «Правди Ярославичів» багато спричинився Всеволод, як освічений князь, що знав п'ять чужих мов і міг знати правові системи чужих держав.

Крім цього Всеволод заснував Києво-Видубецький манастир, за переказом на тому місці, де до берега прибився ідол Перуна. Перша літописна звістка під роком 1070-им каже: «В се же лѣто (1070) заложена бысть церков святаго Михаила в монастирѣ Всеволожѣ».[27] Року 1088 посвячено головну церкву св. Михаїла. «В лѣто 6596 (1088) священна бысть церкы святаго Михаила манастыря Всеволожа митрополитомъ Иваномъ и епископы Лукою, Исаием, Иваномъ . . . ».[28] Особливою прихильністю ставився до манастиря і ним опікуватися Всево-

[22] С. Томашівський, цит. твір, стор. 51.

[23] І. Холмський, *Історія України,* Нью-Йорк—Мюнхен 1949, НТШ, стор. 55.

[24] П. Вр. Л., т. І, стор. 142.

[25] *Українська Радянська Енциклопедія,* т. 3, Київ 1960, стор. 33.

[26] Див. *Українська Радянська Енциклопедія,* т. 12, Київ 1963, стор. 448.

[27] П. Вр. Л., т. І, стор. 116.

[28] Там же, стор. 137.

лодів син — Володимир Мономах. Ігумен видубецького манастиря Сильвестер писав «Повість временних літ». Манастир кілька разів зазнавав руйнацій. У XVII-ім стол. відбудував його митр. П. Могила. Іконостас належав до найкращих зразків барокко. Большевицька влада манастир зруйнувала.[29] Всеволод збудував теж манастир св. Андрея для своєї дочки Анни.[29a]

Деякі історики (напр., С. Томашівський) роблять закиди Всеволодові, що він окружався молодими дружинниками, слухав їх ради, що не виходило на користь держави, бо загально нарікано на здирства княжих урядників (тивунів). Виникає питання: чи цього закиду не можна витлумачити на добре? Себто, що Всеволод ішов на зустріч новим течіям, що їх репрезентували молодші бояри і дозволяв їм заводити нові способи управи. Найкраще загляньмо до самого джерела, себто до літопису, як він про це висловлюється. Літописець записав дослівно так: «И (Всеволод) нача любити смыслъ іуних, совѣт творя с ними; си же начаша заводити й, негодовати дружини своея первия и людем не доходити княже правди, начаша ти іуним грабити, людий продавати, *сему не вѣдущу в бользнех своих».*[30] Із слів літописця зовсім не виходить, що Всеволод потурав молодим, або, що йому не ставало енерґії кермувати молодими дорадниками, а лише, що молоді й амбітні реформатори використовували владу для своєї особистої користи, а Всеволод через свою недугу не знав про це (сему не вѣдущу бользнехъ своихъ). Така наша думка в цій справі.

Про *зовнішню, себто закордонну політику* Всеволода знаємо небагато. З того часу як західні українсько-руські землі відокремилися від Києва, Всеволод мав менше нагоди мати зносини з західно-европейськими землями, напр., з Польщею й Угорщиною. Натомість Всеволод мусів мати якісь взаємини з Німеччиною, бо його дочка Евпраксія вийшла заміж за саксонського марґрафа, а коли повдовіла, оженився з нею 1089 р. німецький цісар Генріх IV, але це подружжя було нещасливе. Німецькі хронікарі оповідають страхіття про те, як Генріх зневажав свою жінку. Врешті вона втекла від нього до маркґрафині Матільди тосканської і за її посередництвом звернулася до папи римського. Справу її з чоловіком обміркувано на синоді в Констанці, а потім у Пяченці 1095 р., Генріха засуджено і виклято, а Евпраксія вернулася на Русь, де постриглася в черниці. Під роком 1106-им літописець записав: «В се же лѣто пострижеся Еупраксія Всеволожа дщи месяца декабря въ 6 день».[31] Одначе слушно запримічує М. Грушевський, кажучи: «Шлюб цей, зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Русі особливого політично-

---

[29] *Енциклопедія Українознавства,* словникова частина, з. 4, стор. 247.

[29a] І. Крипякевич, М. Голубець, *Велика історія України,* Вінніпеґ 1948 (вид. І. Тиктора), стор. 169.

[30] П. Вр. Л., т. І, стор. 142.

[31] П. Вр. Л., т. І, стор. 186.

го значення уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були зайняті своїми справами».[32]

Всеволод мав тісні зв'язки з Візантією, знаємо, що він сам оженився з візантійською царівною і, не вважаючи на зміни династій на візантійському престолі, Всеволод дальше піддержував ці зв'язки. Найліпший доказ — це заслання Олега до Царгороду 1079 р. Дехто (Васільевский) припускає, що візантійський цісар Михаїл Дука сватав свого брата за Всеволодову дочку.[33] Також син Всеволода — Володимир Мономах мав тісні зв'язки з Візантією.

Крім цього Всеволод підтримував взаємини із скандинавськими краями. Свого сина Володимира Мономаха він оженив з дочкою англійського короля Гаральда, а свого внука Мстислава з дочкою шведського короля Інга — Христиною.[34] Отже Всеволод мав широкі династичні зв'язки.

Всеволод помер 13 квітня 1093 р. на 63-ому році життя в присутності своїх синів: Володимира Мономаха й Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі коло гробу батька Ярослава, що собі цього бажав, бо любив його більше, ніж його братів.[35]

Хоч Грушевський не дуже прихильний Всеволодові — то все ж таки мусів признати, що «Всеволод був дуже зручним, вирахованим політиком... При тім усім він дуже вважав на вимоги й погляди суспільности і вславився своїм зразковим життям».[36] Про це останнє літописець висловлюється так- «Сей бо благовѣрный князь Всеволод бѣ издьтска боголюбивъ, любя правду, набдя убогыя, въздая честь епископомъ и презвутеромъ излиха же любяше черноризници и подаяше требованье имъ. Бѣ же самъ въздержаяся от пьянства и от похоти, тѣмъ любимъ бѣ отцемъ своим.[37] Тому ми прилучаємося до характеристики, що її подала Українська Загальна Енциклопедія: «Всеволод Ярославич 1077—1093, *найвизначніший син Ярослава М.* (підкресл. наше), старався об'єднати поділену Київську Державу, утримував зв'язки з Візантією і Скандинавією, визначався освітою, говорив 5 мовами».[38] Тієї ж думки є проф. М. Чубатий[39] і ін.

Вслід за тим Всеволодові належить почесне місце в першому ряді великих київських князів.

---

[32] М. Грушевський, цит. твір, т. II, стро. 79.
[33] М. Грушевський, там же, стор. 66.
[34] Дм. Дорошенко, *Нарис історії України,* т. I, стор. 56.
[35] П. Вр. Л., т. I, стор. 142.
[36] М. Грушевський, цит. твір, стор. 80.
[37] П. Вр. Л., т. I, стор. 142.
[38] *Українська Загальна Енциклопедія,* т. I, стор. 666.
[39] М. Чубатий. цит. твір, стор. 421.

Stephen P. Scherer

SKOVORODA AND SOCIETY

The literature on Hryhoryi Savych Skovoroda (1722—94) is marked by a number of efforts to interpret his life and thought in "class" terms. These interpretations depict him variously as the representative of either an "upper-class or non-class ideology",[1] a "petty-bourgeois position"[2] or the "peasants and lower Cossacks".[3] The purposes of this work are: 1. to examine, however briefly, Skovoroda's basic criticisms of society; 2. to discover how his life and thought reflected these critical views; 3. to conclude from this whether one can consider Skovoroda as the representative of any particular class and, if not, to determine what his relationship to society was.

When one speaks of Skovoroda's society he means, naturally, Ukrainian society. Skovoroda's attachment to the Ukraine was both conscious and profound as witness his reference to Little Russia as "my mother" and, the Ukraine as "my aunt."[4] This love for his homeland drew Skovoroda back to the Ukraine on a number of occasions, in 1744 after a year and a half stay with the Imperial choir in St. Petersburg, in 1753 after a three year sojourn in the West, in 1755 after a visit to the monastery of the Holy Trinity and St. Sergius near Moscow, and in 1794, the year of his death, after a final meeting near Orlov with his close friend and biographer M. I. Kovalinskii.[5] Since Skovoroda lived and worked in the Ukraine and consciously and passionately identified himself with it, it follows that one wishing to understand his relationship to society should

---

1 D. I. Bahalii, *Ukrainskii stranstvuiushchii filosof G. S. Skovoroda,* Kharkov: 1922, p. 38.

2 B. V. Skitskii, "Sotsial'naia filosofiia G. Skovorody", *Izvestiia Gorskogo Pedagogicheskogo Instituta,* VII, Ordzhonikidze: 1933, p. 53.

3 V. E. Evdokimenko and I. A. Tabachnikov, "Filosofskaia i sotsiologicheskaia mysl' narodov SSSR s kontsa XVI do poslednei treti XVIII v: Ukraina", Akademiia Nauk SSSR, *Istoriia Filosofii v SSSR,* 5 vols.; Moscow: 1968, I, p. 411.

4 Skovoroda, "Pis'mo do M. I. Kovalinskogo," in G. S. Skovoroda, *Tvory v Dvokh Tomakh,* Edited by O. I. Bilets'kyi, Kiev: 1961, II, p. 385. Hereafter cited as *Tvory.* Skovoroda not only identified himself with Little Russia and the Ukraine, but distinguished between them. He considered the Hetman Ukraine, where he was born, as Little Russia, and the Slobodsko-Ukraine, where he spent the greater part of his adult life, as the Ukraine. For the purposes of this essay the whole region will be referred to simply as the Ukraine or the left-bank Ukraine. M. I. Kovalinskii, "Zhizn' Grigoriia Skovorody," *Tvory,* II, p. 51.

5 Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, pp. 489, 490, 492, 530.

consider, at least in general terms, the political, social, and economic developments in the Ukraine during the late seventeenth and eighteenth centuries.

With the Khmelnitsky rebellion of 1648 Poland began to lose its control of the Ukraine, which from that time onward fell gradually under the political swav of Russia. The treaties of Pereiaslav (1654) and Andrusovo (1667), however controversial, created a situation which Russia exploited to the political disadvantage of the Ukraine. Russian political control of the Ukraine, which began to develop with the rebellion of 1648 was not completed until the early 1780's when Catherine II destroyed the last independent Ukrainian political institutions. Skovoroda, therefore, witnessed the final episodes in Russia's abolition of Ukrainian independence, a situation to which he referred adversely, though obliquely ,when he wrote that, "you profance when you introduce the slave yoke and hard labor into a country of perfect peace and freedom."[6] While this criticism was indirect, Skovoroda made a more candid attack on Russia's ruin of Ukrainian independence in a poem entitled "De Libertate".

What is freedom? Is it any good?
Some say it is like unto gold.
But freedom is not like gold at all,
For freedom to gold is like wine to gall.
No matter how one embroiders it,
My freedom I shall ne'er forfeit.
Glory forever, oh chosen one,
The father of freedom heroic Bohdan.[7]

Skovoroda's praise of freedom and especially his veneration of Bohdan Khmelnitsky made this poem an indictment of Russia whose subjugation of the Ukraine was the negation of all that Khmelnitsky sought and later symbolized.[8]

The remark about the "slave yoke" as well as the poem "De Libertate", with it implied denunciation of those who would sell freedom for their own financial gain, demonstrate that Skovoroda was critical not only of Russia's destruction of Ukrainian independence but also of the social and economic transformations which accompanied this development, the enserfment of the Ukrainian peasantry,

---

6 Skovoroda, "Knizhechka o chtenii sviashchennago pisaniia narechenna Zhena Lotova", in G. S. Skovoroda, *Sobranie Sochinenii,* vol. V of *Materialy k istorii i izucheniiu Russkago sektantstva i staroobriadchestva,* Edited by V. Bonch-Bruevich, St. Petersburg: 1908—12, p. 405. Hereafter cited as *Sobranie Sochinenii.*

7 Skovoroda, "De Libertate," *Tvory,* II, p. 80. The reference to Bohdan was to Bohdan Khmelnitsky who led the 1648 rebellion against the Ukraine's Polish overlords. Skovoroda in harking back to Khmelnitsky honored not only the ideal of Ukrainian independence, buth is own Cossack ancestors who participated in the struggle to achieve it.

8 Skovoroda's negative attitude concerning the consequences of the Russian advance into the Ukraine is also witnessed by the following passage: "The hunter does not sleep. Be alert. Carelessness is the mother of misfortune... Indeed, Great Russia considers all of Little Russia as so many grouse. Why be ashamed! The grouse is a stupid bird, but not an evil one." Skovoroda, "Ubogii Zhaivoronok: Posviashchenie", *Sobranie Sochinenii. p 479.* While this remark was only an aside in the dedication to "Ubogii Zhaivoronok", Skovoroda's characterization of the Russo-Ukrainian relationship as one similar to that which obtains between the hunter and the grouse demonstrates how clearly he perceived contemporary events.

and the ennoblement of the Cossack officer class. By the late seventeenth century the Cossack officers were becoming the great landowners of the Ukraine. In the 1730's, in an effort to insure for themselves the labor necessary to work their estates, they were petitioning the Hetman for the abolition of the right of free movement for the peasantry.[9] With the passage of time and the decline of the Hetmanate these requests were addressed to the Russian ruler. Such petitions did not go unheeded, for by decrees of December, 1763 and May, 1783 Catherine II first restricted the free movement of the Ukrainian peasantry[10] and then abolished it altogether.[11] With these decrees Catherine positioned the last legal planks in the structure of Ukrainian serfdom.

The transformation of the Cossack officer class into members of the Russian nobility accompanied the Ukraine's loss of independence and the fastening of serfdom on the Ukrainian peasantry, and, in fact, all three were interdependent parts of the larger process by which Russia assimilated the Ukraine. The creation of this new nobility was completed by Catherine's "Charter of the Nobility" of 1785.[12] Throughout the eighteenth century, therefore, and culminating in the 1780's the Cossack officers, impelled by both the pressure and the encouragement of the Russians, traded Ukrainian independence and the socio-economic position of the Ukrainian peasantry for their own social and economic advantage.[13]

If Skovoroda was conscious of his society's lack of freedom, he was even more aware of its low level of spirituality. He incessantly undermined the capacity of the Orthodox Church for moral leadership, but particularly in the following veiled attack upon the institutional church:

> The Divine law exists eternally, but human tradition [i. e. the institutional church] is neither universal nor eternal. The Divine law is the tree of paradise, but human tradition is only its shadow. The law of God is the fruit of life, but tradition is only its leaves. The law of God is God in the human heart, while traditon is the fig leaf which conceals a viper.[14]

---

9 V. I. Semevskii,*Krestianskii vopros v Rossii v XVIII i pervoi polovine XIX veka,* St. Petersburg: 1888, I, p. 148.

10 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiiskoi Imperii,* Ser. I, XVI, // 11987.

11 *Ibid.*, XXI, // 15724.

12 V. A. Miakotin, *Ocherki Sotsial'noi Istorii Ukrainy v XVII i XVIII vv.* Prague: 1926, I, pt. 2, p. 262.

13 Geroid Tanquary Robinson has aptly remarked that this social change "resembles that already observed in the older territories of Muscovy — a compromise between autocrat and aristocrat, at the cost, in larger part, of the ploughman." G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime,* London: 1932, p. 24.

14 Skovoroda, "Nachal'naia dver' ko Khristiianskomu dobronraviiu," *Sobranie Sochinanii,* pp. 71—72. Skorododa wrote "Nachal'naia dver' . . ." in 1768 and used it as the basis for a series of moral lectures which he gave in 1768—69 in Kharkov. The anti-church content of these lectures was such that they were delivered under the aegis of the Governor rather than under that of the Bishop. N. I. Petrov "K biografii

Along with this he bitterly criticized what had traditionally been the spiritual center of Orthodoxy, its monasteries. This attitude was typified by his rejection of an offer to take monastic orders in 1760, a rejection accompanied by the following outburst:

> Do you really wish that I should increase the number of the Pharisees? Eat richly, sing sweetly, dress softly and monasticize! But I believe monastic life to consist of a non-acquisitive life, little satisfaction, abstinence,... the bridling of self-love in order to fulfill the commandment of love for our neighbor, and the searching for Divine rather than human glory.[15]

Finally, Skovoroda's indictment of the Orthodox Church included his view that its members were, in the main, unreflective and superstitious louts. His concern for the seriousness of this problem led him to contend that, "Nothing is more destructive for society than superstition," and to conclude that, "It was with good reason that Plutarch believed superstition to be more harmful than Godlessness." [16]

Despite his negative outlook concerning the Church, its monasteries and its membership, Skovoroda did not abandon his belief in Orthodoxy's most crucial dogmas, the Trinity of God and the Divinity of Jesus Christ.[17] Still, his opposition to the Church impelled him to seek a more spiritual and ascetic Christianity, one removed from a slavish dependence on both material forms and comforts. In this personal quest for a more spiritual Christianity Skovoroda resembled the "Protestant" sects which developed in Russia and the Ukraine during the middle and late eighteenth century, the Dukhobors and the Molokane. Skovoroda and these sectarians knew and admired each other, but in spite of their affinities and mutual affection Skovoroda did not become a sectarian.[18]

Ukrainskogo filosofa Grigoriia Savvicha Skovorody", *Kievskaia Starina,* 1903, // 4, II, pp. 14—16; Vasyl' Kuk, "Do 250-richchia Vid Narodzhennia G. S. Skovorody," *Literaturna Ukraina,* July 16, 1971, p. 2.

15 Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, p. 498. See also "Zhizn'", p. 493, and Skovoroda's reference to the "monkish masquerade". Skovoroda, "Beseda narechennaia Dvoe," *Sobranie Sochinenii,* p. 206. Skovoroda's excoriation of monastic life seems especially appropriate when one considers that his own invitation to it on this occasion was marked by counsels concerning the wordly glory and honors which it would provide him. Kovalinskii, 'Zhizn'" *Tvory,* II, p. 498.

16 Skovoroda, "Pis'mo k S. I. Teviashovu," *Sobranie Sochinenii,* p. 362. Skovoroda was fond of a number of classical thinkers and authors, including, besides Plutarch, Pythagoras, Socrates, Plato, Aristotle, Zeno, Epicurus, and Seneca. His admiration for these classical figures evinced his belief in both the efficacy of thought and the universality of truth.

17 Skovoroda, "Dialog. Imia emu: Potop Zmiin" *Sobranie Sochinenii,* pp. 511—12; on Skovoroda's theological agreement with Orthodoxy see also: A. S. Lebedev, "G. S. Skovoroda kak bogoslov", *Voprosy Filosofii i Psikhologii,* 1895, // 2, pp. 170—77.

18 There is a marked similarity between Skovoroda's ideas, and those advanced by the Ekaterinoslav Dukhobors in their apology of 1791, though it is impossible to

Two reasons explain his refusal to join with them. Firstly, he rejected the general concept of sectarianism, i. e. the identification of a group of people according to their religious and moral ideals. He indicated this opposition, when, in answer to a question about the Martinists,[19] he declared:

> Every sect smells of selfishness, and where there are the self-wise there can be neither a meaningful aim nor wisdom. I do not know the Martinists or their teachings; if they are identified by rules and ritual so that they may appear wise then I do not want to know them; If they philosophize in simplicity of heart as useful citizens of society, then I esteem them... Love for one's brethren has no sects.[20]

Secondly, Skovoroda disagreed theologically with the Dukhobors and Molokane, since he firmly believed in the Orthodox dogmas of the Divine Trinity and the Divinity of Jesus Christ, and they did not.[21] The result of Skovoroda's disenchantment with the official church therefore was that, while he remained rather Orthodox theologically and did not openly leave the Church, he was inclined to be somewhat sectarian spiritually.

Skovoroda's praise of freedom, denunciation of the desire for wealth[22] and attack on the Orthodox Church demonstrated his negative attitude toward both the "official" society and the "official" church. These attitudes, however, were not manifested in a heightened political or social activity directed toward the transformation or regeneration of society. For instance, Skovoroda did not propose that the petty-bourgeoisie or the peasantry agitate to ameliorate their existence.[23] At the same time he exhibited a rather cavalier opinion on the

---

prove that Skovoroda directly influenced the writing of this document. P. Miliukov, *Ocherki po istorii Russkoi Kultury*, Paris: 1931, II, pt. 1. p. 124. Along with this it is well known that the Molokane admired some of Skovoroda's works and even used one of his songs in their services. F. V. Livanov, *Raskolniki i ostrozhniki*, St. Petersburg: 1872, II, pp. 236—37; F. Kudrinskii, "Filosof bez sistema," *Kievskaia Starina*, 1898, // 3, pp. 436—37.

19 A term sometimes applied to the Russian Masons, many of whom were followers of the French author, Claude St. Martin (1743—1803), himself a theosophist and an adherent of Jacob Boehme.

20 Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory*. II, p. 524.

21 See N. I. Kostomarov, "Vospominaniia o Molokanakh", *Otechestvennye Zapiski*, 1869, // 3, pp. 60—61: Frederick Conybeare, *Russian Dissenters*, London: 1921, p. 295; S. Bolshakoff, *Russian Nonconformity*, Philadelphia: 1950, p. 104.

22 While Skovoroda's censure of wealth in "De Libertate" appears to have had socio-political grounds, his negative attitude toward the accumulation of money was also based upon moral considerations. Skovoroda, "Razgovor druzheskii o dushevnom mire", *Sobranie Sochinenii*, p. 220.

23 Concerning Skovoroda's position on the efficacy of a mass movement to effect social change it is worth noting that nowhere in his work did he even mention the Pugachev uprising (17773—75).

whole problem of a more equitable distribution of the land.[24] Finally, he maintained cordial relations with many individual members of officialdom, the gentry and the clergy, which gives reason to conclude that he did not consider them as the enemy *per se*.[25]

Though Skovoroda's negative attitudes toward society and the Church did not result in any political or social miltancy they were reflected in both his life and work.[26] This reflection seems to have been threefold: 1. in his life-style; 2. in his vocation; 3. in the content of his thought. Concerning Skovoroda's life-style a young contemporary wrote that:

> He owned almost nothing, his only possessions being the clothes that he wore. He had no permanent residence... It was his passion to travel from settlement to settlement, from village to village, from farm to farm... The people of the settlements, villages and farms loved him like a member of the family.[27]

This description correctly identified the poverty and incessant travel which characterized Skovoroda's life, but it omitted any mention of the lonely and solitary aspect of his existence. Skovoroda's disciple and biographer, M. I. Kovalinskii, described this feature of his life when he noted that, "in all the places where he lived he always chose a solitary corner and lived simply, without any ado."[28] Skovoroda's propensity for solitude was such that he even had to defend himself against charges of misanthropy.[29] His sense of social responsibility led him to oppose any inordinate pursuit of solitude, however, and he wrote concerning this question, "Do you flee from the crowd? In this be moderate, for

---

[24] "If someone who owns land is happy," he argued, "he is not happy because he owns it: Happiness is not attached to landownership," Skovoroda, "Razgovor nazyvaemyi alfavit ili bukvar mira", *Sobranie Sochinenii,* p. 327.

[25] See, for example, Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, pp. 511, 517—520, 530—31; G. P. Danilevskii, "Grigorii Savvich Skovoroda," *Sochineniia G. P. Danilevskago,* St. Petersburg, 1901, XXI, p. 80; N. A. Batalin, "Anekdot o G. S. Skovorode", *Moskvitianin,* 1849, XXIV, ch. 3, p. 68.

[26] Skovoroda demonstrated his outlook concerning the close relationship between understanding and action in accord with that understanding when he wrote, "It is not difficult to know but to become habituated. Learning and habit are the same. They reside not in knowledge but in action. Knowledge unaccompanied by action is a torment." Skovoroda, "Basni Kharkovskiia," *Tvory,* II, p. 113.

[27] F. P. Lubianovskii, "Vospominaniia Fedora Petrovicha Lubianovskago," *Russkii Arkhiv,* 1872, cols 106—107. See also Gustav Hess de Kalve and Ivan Vernet, "Skovoroda: Ukrainskii Filosof", *Ukrainskii Vestnik,* 1817, // 4, pp. 111—112.

[28] Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, p. 520. It is worth remarking with regard to Skovoroda's life-style that he did not marry, though there is a legend that he fell in love with a beautiful girl in the course of his wanderings and then left her at the altar on their wedding day. Gustav Hess de Kalve and Ivan Vernet, "Skovoroda: Ukrainskii Filosof", *Ukrainiskii Vestnik,* 1817, // 4, p. 113; I. I. Sreznevskii, "Maior, Maior", *Moskovskii Nabliudatel',* 1836, VI, pp. 205—38, 435—68, 721—39.

[29] Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, pp. 514—15.

is not the man who so avoids others that he will not speak with any one stupid? Such a man is not holy but insane."[30]

Skovoroda's choice of a poverty-striken, peripatetic, and solitary life accompanied as it was by his rejection of any regular job, official employment, or ecclesiastical activity, was at least partly attributable to his dissatisfaction with the secular and religious environment which obtained in the Ukraine. The adoption of this style of life, then, truly reflected Skovoroda's sense of separation from "official" society, a sense of separation which Alexander Herzen, in characterizing the mid-nineteenth Russian intelligentsia, referred to as "a profound sense of alienation from official Russia ... and together with this a desire to leave it."[31]

While Skovoroda's life-style was in part the result of his reaction against the society in which he lived, his choice of a vocation, namely writing and teaching, witnessed his optimism concerning the potential for improving that society.[32] Skovoroda was convinced that nothing was more valuable than a good education, and *apropos* this he admonished that anyone who wanted to teach must "study a long time."[33] But the study and teaching he counseled treated not with the material world, but with the discovery of the divinity within man which alone could make man happy. "Is there any empirical study," Skovoroda asked, "which teaches about peace of mind?"[34] He answered resolutely:

I want no new sciences,
Only a healthy mind,
And Christ's understanding
In which peace I'll find.[35]

The primary aim of Skovoroda's educational activity, therefore, was the creation of the spiritual vision which would provide for individual tranquility and peace of mind. At the same time he did not neglect the indispensability of this individual spiritual vision for the development of social harmony. He

---

30 Skovoroda, "Pis'mo k M. I. Kovalinskomu", *Tvory,* II, p. 240.

31 Alexander Herzen, *Byloe i Dumy,* Minsk: 1957, I, p. 240. Though Herzen's description of alienation may be properly applied to Skovoroda, Herzen did not laud Skovoroda's social awareness. He attacked Skovoroda for his exclusive concern with abstruse moral questions and lack of appreciation for real human problems. Alexander Herzen, *Sobranie Sochinenii, v Tridtsati Tomakh.* Moscow: 1954--65, II, p. 118, XIX, p. 261.

32 Skovoroda expressed great confidence concerning his own choice of an educational occupation, as witness the following: "Understand that I would be a hundred times happier making clay pans in accord with God's will than writing in opposition to nature. But I feel, until now, that the incorruptible hand of the Eternal supports me in my occupation." Skovoroda, "Razgovor nazyvaemyi Alfavit ili Bukvar Mira", *Sobranie Sochinenii,* p. 326.

33 Skovoroda, "Blagodarnyi Erodii", *Sobranie Sochinenii,* p. 462; "Razgovor nazyvaemyi alfavit ili bukvar mira", *Sobranie Sochinenii,* p. 345.

34 Skovoroda, "Kol'tso", *Sobranie Sochinenii,* p. 252.

35 Skovoroda, "Sad Bozhestvennykh Pesnei: Pesn' 12-ia", *Tvory,* II, p. 23; in the same vein he wrote: "If a man knows Christ it is unimportant that he knows nothing else; if he does not know Christ it is unimportant that he knows everything else." Skovoroda, "Pisma G. S. Skovorody k sviashchenniku Ia. Pravitskomu", *Bibliograf,* 1894,

argued, for instance, that the absence of such vision "gave birth to quarrels, arguments, sectarianism, civil and foreign hostilities, and verbal and armed conflicts."[36] Because he believed that individual spiritual regeneration could better social conditions, Skovoroda sought to reach all men with his message about man's divinity. This explains why he engaged in his moral discussions with peasants, landlords, officials, merchants, priests, monks, bishops, and whomever else he encountered in his wanderings through the left-bank Ukraine. Finally, in so teaching all men Skovoroda evinced a certain rough egalitarianism, which, though it was based on spiritual rather than political or social grounds, gave a decidedly democratic caste to his educational activities and further evinced his dedication to the spiritual improvement and subsequent social harmony of all men.[37]

Skovoroda's choice of a life-style and vocation reflected the influence of his environment, but the content of his teachings did so even more. Throughout an analysis of Skovoroda's thought, one notes his overwhelming emphasis on the existence of the Divine in man, nature and the Bible and the necessity of the discovery of this Divinity for man's hapiness. Now one may attribute this emphasis to Skovoroda's educational background[38] or even to his highly developed religious consciousness.[39] But it would be a mistake not to consider his teachings also in light of the political, social and economic turmoil, as well as the spiritual malaise, of the Ukraine in the eighteenth century. Skovoroda,

---

// 1, p. 9. Skovoroda did not mean by this criticism to condemn science thoroughly. "I do not censure science", he wrote, "in fact, I commend its latest achievements". What Skorovoda did censure, however, was the concern with science as something to be studied for its own sake, to the exclusion of any spiritual understanding. Skovoroda, "Razgovor druzheskii o dushevnom mire", *Sobranie Sochinenii,* pp. 225—227.

36 Skovoroda, "Pis'mo k S. I. Teviashovu", *Sobranie Sochinenii,* p. 362. He gave more concrete examples of these conflicts when he wrote that an incorrect spiritual comprehension, "had set Constantinople at odds and disfigured the Parisian streets with fraternal blood...", *Ibid.*

37 Skovoroda best articulated his conception of the spiritual equality of all men in his description of men as so many different sized vessels which were filled with the water of Divine nourishment. All the wessels, i. e. men, he argued, did not contain the same amount when filled to capacity, but all were equal in so far as they were "equally full". Skovoroda, "Razgovor nazyvaemyi alfavit ili bukvar mira", *Sobranie Sochinenii,* pp. 340—41.

38 Skovoroda spent the years 1738—42 and 1744—50 at the Kievan Academy. For indications of the religious nature of the curriculum there see: M. Bulgakov, *Istoriia Kievskoi Akademii,* Kiev: 1843, pp. 138—44; B. N. Menshutkin, *Zhizneopisanie Mikhaila Vasilevicha Lomonosova,* Moscow—Leningrad: 1947, pp. 24—25; D. Vishnevskii, "Obshchee napravlenie obrazovaniia v Kievskoi Akademii v pervoi polovine XVIII stoletiia", *Kievskaia Stardına,* 1884, // 2, p. 171.

39 See, for instance: Kovalınskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, pp. 488—89; Skovoroda, "Razgovor druzheskii o dushevnom mire", *Sobranie Sochinenii,* p. 245; I. M. Snegirev, "Ukrainskii filosof Grigorii Savvich Skovoroda", *Otechestvennye Zapiski,* 1823, XVI, // 42, p. 97. An indication of Skovoroda's religious consciousness can be found in his description of a mystical encounter which he experienced in the early 1770's "Having various thoughts and sensations of soul with reverence and gratitude to God

faced with the tumult of his time was impelled to seek something of permanence and stability amid the sea of change. This permanence could not exist, as such, in the physical or apparent world since this world was so obviously transient and corruptible.[40] But neither could it exist altogether outside the physical world, for this would make the world and man's life in it absurd.[41] Faced with a patent impossibility on the one hand and an evident absurdity on the other, Skovoroda sought and found the immutable and eternal, the permanence to which he could always cling, in a Divinity which which was jointly immanent and transcendent. This is not to maintain, of course, that teachings such as his could develop only in a time and a place marked by such rapid transformations and spiritual decay as the eighteenth-century Ukraine. It is rather to suggest that the content and emphasis of Skovoroda's thought are more comprehensible when viewed against the backdrop of the society in which he lived and his reaction to it.

Even if one admits the influence of Skovoroda's attitudes toward society on his life and thought, he might find its impact to have been inconsistent or contradictory, particularly as conecrned, 1. his rejection of the "official" society and church coupled with his continued efforts to deal with them in his educational efforts, and, 2. his revulsion with the world of appearances and resulting preoccupation with the Divinity which underlay this world, vis-a-vis his understanding that the awareness of this Divinity would ultimately improve human society. The first inconsistency may be dispelled by appeal to both Skovoroda's personality and his spiritual egalitarianism. However, bitterly Skovoroda may

---

and having arisen early, I went out into the garden to take a walk. The first sensation which I felt with my heart was a certain familiarity, freedom, cheerfulness, and hope with fulfillment. Bringing to this disposition of soul all of my will and desire, I felt within myself an extreme movement, which filled me with incomprehensible strength. Momentarily a certain sweet outpouring filled my soul, from which my whole insides burned with fire, and it seemed that a fiery current circulated throughout my surroundings. I began not to walk but to run, for I was carried by some kind of delight, not feeling in myself either hands or feet, but as if I consisted entirely of a fiery substance which was carried into the space of the surroundings. The whole world disappeared before me; a singular feeling of love, tranquility, and eternity animated my existence. Tears streamed from my eyes, and poured a certain tender harmony into my whole being. I penetrated into myself, and experienced a still more filial assurance than love, and from that hour I consecrated myself in filial service to the Divine Spirit." Kovalinskii, "Zhizn'", *Tvory,* II, p. 518. As Skovoroda rejoiced in his communion with the Divine so he lamented his experience of its corollary, the "dark night of the soul". "Oh Father! It is hard to sever my heart from this sticky, elemental filth. Oh, it is hard. I have seen the image of a winged youth. He yearned to fly into the celestial regions, but his foot, attached by a chain to the earth, impeded him. This image is my own." Skovoroda, "Dialog. Imia Emu: Potop Zmiin", *Sobranie Sochinenii,* p. 499.

40 This pessimistic view of the apparent world pervades Skovoroda's writing. See for example Skovoroda, "Knizhechnka o chtenii sviashchennago pisanniia narechenna Zhena Lotova", *Sobranie Sochinenii,* pp. 406—408; "Sad Bozhestvennykh Pesnei: Pesn' 2-ia", *Tvory,* II, p. 9.

41 Skovoroda, "Nachal'naia dver' ko Khristiianskomu dobronraviiu", *Sobranie Sochinenii,* p. 63; "Narkiss", *Sobranie Sochinenii,* p. 86.

have felt about the society and the church he found it personally difficult not to treat its individual members with consideration. Besides this, his concept of the spiritual equality of men constrained him to view every man as worthy of attention and potentially capable of finding the Divinity within himself. The second inconsistency can best be explained in terms of Skovoroda's emphasis on the immanence of God. When Skovoroda rejected the world of appearances and discovered the Divinity which sustained it, he concluded that this Divinity, though separate from the world was also immanent in it.[42] Therefore the apparent world, including the individuals which comprised society, possessed a Divine spark. More than this, Skovoroda taught that if man came to understand that this Divinity was within himself, he would also understand the Divine will or law which determined his place in the world. When men acted according to this Divine law, and played the role determined for them by God, the strife and contentions which marked a society ignorant of the Divine law would cease and social harmony would prevail.[43] Skovoroda's preoccupation with the Divine, especially with the Divine immanence, therefore, led him directly to the belief that individual spiritual regeneration rather than social or ecclesiastical reform would promote social tranquility.

Skovoroda's criticism of society as well as the manner in which this critique was reflected in his life and thought lead to the conclusion that he did not represent the interests of any single class. His censure of wealth, and attack on the Church leadership, along with his praise of freedom, poverty-striken life-style and democratic educational efforts seemed to align him with the peasantry and the petty-bourgesoisie. On the other hand his advocacy of a natural order, cordial dealings with officials, gentry and clergy, rejection of any militant action to change the *status quo*, and indifferent attitude on the issue of land distribution marked him as an apologist for the emerging Ukrainian nobility. The irreconcilable contradictions produced by any attempt to depict Skovoroda as the representative of special class interests having become clear, it is necessary to determine his relationship to society in non-class terms.

Skovoroda lived during a harsh and chaotic time in the history of the Ukraine, a time marked by Russia's destruction of Ukrainian independence, the enserfment of Ukrainian peasants and Cossacks, and the ennoblement of the Cossack officer class. During this period of rapidly changing political, social and

---

42 Skovoroda articulated this belief in immanent theism in numerous passages. Concerning the relationship between God and man he enthused that, "God is in human flesh. He exists authentically in our visible flesh, the immaterial in the material, the eternal in the finite, one in all and whole in each." Skovoroda, "Narkiss", *Sobranie Sochinenii,* p. 101. Regarding the immanence of the Divine in nature he asked, "Isn't He the being in everything? He is the true tree in the tree, the grass in the grass, the music in the music, the house in the house... He is everything in all." Skovoroda, "Narkiss", *Sobranie Sochinenii,* p. 86.

43 He argued that man's inordinate and therefore "unnatural" desire for honor, wealth and power was the source of "treason, rebellion, conspiracy, theft, the fall of governments, and every unfortunate abyss." Skovoroda, "Razgovor druzheskii o dushevnom mire", *Sobranie Sochinenii,* p. 220.

economic relationships, he perceived a deepening spiritual crisis in Russia and the Ukraine, a crisis which he interpreted as the logical result of man's inability to predicate his actions on any but material considerations. Because of his own spiritual inclinations, religious education, and revulsion with the contemporary upheaval in society, he concluded that it was just man's loss of spiritual vision which had caused his current social predicament. On the basis of this conclusion he adopted his wandering mode of life and determined to change society by changing each man's view of himself. Any class orientation or social militancy on his part would have undermined the achievement of his goal, the creation of a harmonious society based upon man's realization of the existence of the Divine law within himself. Skovoroda, then, while remaining detached from soviety,[44] sought to act effectively within it by reaching every man with the message of his divinity.

---

44 Skovoroda indicated his own profound sense of detachment from society by the epitaph which he chose for himself: "The world chased me, but it did not catch me." Kovalinskii. "Zhizn'", *Tvory*, II, p. 531.

Любомир Винар

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ ПОЛКОВНИКА МАКСИМА КРИВОНОСА

Проблема походження Максима Кривоноса, найвидатнішого організатора української черні й одного з найближчих співробітників гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 році, задовільно не насвітлена і не досліджена в історіографії і генеалогії. Брак задовільної архівно-джерельної документації про рід і ранню діяльність М. Кривоноса спричинився до цілої низки гіпотез в українській історіографії, які більш або менш удало намагалися розгадати таємницю походження козацького полковника, якого сучасники також називали Перебийносом.

Тут у першу чергу назвемо т. зв. «шотляндську версію», на підставі якої М. Перебийніс нібито народився в Шотляндії, а згодом проживав в Україні. Друга гіпотеза, яку назвемо» автохтонною» доводить, що Кривоніс народився в Україні й не був з походження чужинцем.

«Шотляндська гіпотеза»

Версія про шотляндське походження Кривоноса базується головно на анонімному німецькому памфлеті з 1649 року,[1] в якому автор писав, що «Генерал-майор Кривоніс з уродження шотландець, так названий козаками через його кривий ніс, а втім рішучий і відважний вояк».[2] Про анонімного автора памфлету не можемо багато сказати. Знаємо, що він був старшиною, учасником описаних подій («Namhaften Oficirer»). В брошурі знаходимо інформації про вербування німець-

---

[1] Gründliche und denkwürdige Relation der Newlichen Cosaken-Revolte wider die Cron-Polen unter Commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptmann, Pultorock Cosaken-Obristen, und Krziwanos-Obristen als vornehmsten Häuptern der Cosaken, von Anfang bis zur newlichen (Gott sei Lob) unverhofften Friedens-Composition, so hiebey gefüget und darauf erteilten König. Pardon, nach bewußten und zum Theil selbst erfahrnen Umständen kürzlich verfasset durch einen namhafften Oficirer jedoch dabey Friedens Liebhaber, anno 1649. Без пагінації. Памфлет начислює 22 стор.

[2] *Ibid.*, p. 7. „Der gen. Major Krziwanos, ein geborener Schotte, wegen seiner krummen Nase so von den Cosaken genannt, sonst ein reservierter und verwegener Soldat".

ких драгунів аґентами Конецпольського і Вишнивецького, боротьбу польського війська з козаками з окремим наголошенням ролі німецьких драгунів, бої під Зборовом, а також німецький переклад «Зборівської угоди». В основі автор наголошує жорстокість українських козаків і черні. Стосовно вірогідности даної публікації — треба мати поважні застереження. Анонімний автор, наприклад, подає, що війська Кривоноса були розбиті князем Вишневецьким, а самий Кривоніс був убитий під час утечі. Можливо, що такі поголоски кружляли серед поляків і німецьких драгунів. Проте, вони не відповідають правді. Історики не завдали собі труду докладно проаналізувати зміст даної брошури в аспектах зовнішньої і внутрішньої історичної критики даного джерела. Це безпосередньо причинилося до безкритичного прийняття деяких даних анонімного автора, який, правдоподібно, був одним з офіцерів німецьких драгунів.

На підставі цеї брошури Вячеслав Липинський уважає Кривоноса «шотляндським жовніром», який на початку 1648 року з'явився в Україні і, правдоподібно, був аґентом протестантських держав, мовляв, «і тому наприклад, враження аґента, якому залежить не на будуванню України, а тільки на зруйнуванню Польщі при допомозі козацького повстання, робить найголосніший провідник революції 1648 року, жорстокий і неперебираючий в засобах демаґоґ, полковник Максим Кривоніс, жовнір шотляндський, що перед повстанням прибув на Україну».[3] Цю саму гіпотезу поділяє І. Борщак, додаючи від себе, що Кривоніс був, правдоподібно, аґентом Англії.[4] Це припущення історик не зміцнив жадним історичним документом, подібно, як це робить Ю. Вернадський в своїй монографії про Б. Хмельницького.[5]

Гіпотеза Липинського мала б ще зміцнюватися звідомленням шведських аґентів канцлерові Оксенштерні про діяльність Кривоноса. Проте ці звідомлення шведської розвідки не згадують про Кривоноса, як аґента, а тільки як одного із провідників козацької революції. Наочно бачимо, що вищезганадим історикам бракує належної історичної джерельної бази для підтвердження їхніх гіпотез про аґентурну роботу Кривоноса. Анонімовий кільканадцять-сторінковий німецький памфлет не може служити вірогідним джерелом про чужоземне походження М. Кривоноса. Автор цих рядків доволі докладно вивчав проблематику зв'язків Англії з Україною в 1648—57 роках, а зокрема сумнівні зв'язки Кромвеля з Хмельницьким[6] і в своїх дослідах не натрапив на

---

[3] Вячеслав Липинський, *«Україна на переломі», 1657—1659*, Відень 1920, стор. 180.

[4] E. Borschak, "Early relations between England and Ukraine," *Slavonic Review*, v. X., no. 28 (1931), p. 144.

[5] George Vernadsky, *Bohdan Hetman of Ukraine*, New Haven: 1941, pp. 43—44.

[6] L. Wynar, "The Question of Anglo-Ukrainian Relations in the Middle of the XXVII Century," *Annals* of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U. S., v. VI., nos. 3—4 (1958), pp. 1411—1418.

"The Question of Anglo-Ukrainian Relations During the Rule of Bohdan Khmelnytsky (1648—1657)," *The Ukrainian Review*, v. X., n. I (1963), pp. 28—52.

жадні удокументовані сліди про аґентурну роботу Кривоноса на користь протестантської ліґи европейських держав.[7]

Щодо ворожого наставлення Кривоноса супроти Польщі, то тут маємо до діла з радикальною фракцією української козацької старшини, а також головної маси простолюддя, які в своїй революційній програмі висували гасла тотального знищення шляхетської Польщі. Отже, в цьому стосунку Кривоніс не був єдиним. Одначе твердження, що Кривоніс — шотляндець прибув на Україну на кілька років перед 1648 роком досить неправдоподібне. Сумнівно, щоб чужинець без знання звичаїв і мови даного краю, а зокрема психології української черні, за такий короткий час зумів стати загально признаним речником простолюддя і організатором боєздатної селянської армії. Тому, доки не знайдеться бодай посереднє історичне джерело, що вказувало б на аґентурну роботу Кривоноса, ми мусимо відкинути гіпотезу Липинського і його послідовників, бо вона не витримує історичної критики.

Є ще одна версія шотляндського походження М. Кривоноса, пропаґатором якої був І. Токаржевський-Карашевич, відомий популяризатор історії козаччини. Історик доводив, що Максим Кривоніс походив зі старого роду Кампбеллів, який і досі, як розгалужений клан, існує в Шотляндії й Англії.[8]

Цю гіпотезу він опрацював разом із Василем Перебийносом — здогадним нащадком М. Кривоноса, який проживав в Англії. На підставі цієї версії український маґнат Степан Немирич під час тридцятьлітньої війни біля 1625 року привіз в Україну Макса Кампбелла-полковника, якого познайомив з панною Ганною Вовк із українського шляхетського роду. Незабаром вони одружилися, а панна Вовк «одержала в Заславському повіті три села — Пузирки, Федорівку і Рублянку, а від назви села Перебийноси дещо пізніше і Макс Кампбелл став називати себе Перебийносом».[9] Токаржевський також твердить, що Максим мав двох синів Юрія і Романа та одну доньку, а відомі битви Кривоноса із кн. Яремою Вишневецьким приписує молодому Юрію Перебийносові.[10]

Дана гіпотеза базується головно на родинних переказах Перебийносів, «Російської Райської Сказки» з другої половини XVIII ст., а також у великій мірі на бажанні В. Перебийноса спопуляризувати шотляндське походження М. Кривоноса. Автор цих рядків простудіював генеалогію розгалуженого і заслуженого роду Кампбеллів і не знайшов жадної згадки про полковника Кампбелла, який би переїхав в Україну.[11] Отже знова ж таки бракує історичної генеалогічної документації, яка підтвердила б здогади Токаржевського-Карашевича.

---

7 Л. Винар, «Максим Кривоніс», *Овид,* ч. 5, 1961, стор. 21-23.

8 І. Токаржевський-Карашевич, «Село Перебийноси», *Збірник Василь Перебийніс — життя і творча праця.* Лондон, 1963, стор. 25.

9 *Там же,* стор. 42.

10 *Там же,* стор. 30.

11 *Dictionary of National Biography,* vol. VIII ,pp. 307—397.

Натомість в одному рукописі знаходимо вістку, що Кривоніс був ковалем, підданим Юрія Немирича, який мав свої землі на Житомирщині й Поліссі.[12] Необґрунтоване також твердження, що головним промотором боротьби з кн. Яремою Вишневецьким був Юрій Кривоносенко, як і те, що Максим Кривоніс підписувався на урядових докуентах «Мах». Видно, що Токаржевський не мав під рукою *Історії України-Руси* т. VIII, стор. 45—63), в якій наведено чимало листів М. Кривоноса, як і не користувався жадними збірниками документів, в яких знаходимо листи Кривоноса з виразним підписом «Максим Кривонос, полковник війська Й. К. М-ці Запорозького».[13]

Д-р Роман Климкевич на підставі геральдичних досліджень пише, що «Якщо б Перебийніс був уроджений Кампбелл, то як шкодський аристократ був би дуже прив'язаний до свого герба, себто до чорнозолотої «джайронні» Кампбеллів (щит прямо і навскіс почетвертований), одначе, сліду немає цього герба в Україні. Також корогва Кривоноса була бчла з червоним хрестом і з таким одним крижем (обрамівкою), отже під стилістичним оглядом українсько-козацька (див. «Історія Українського Війська», стор. 252), а можна припускати, що шкотський «кондотієр» вмістив би по одержанні полковницької гідности з найбільшою правдоподібністю свій герб на полковій корогві». (Лист з 18. І. 1965.).

Питання поселення шотляндців в Україні, як також їхньої участи в козацькій революції 1648 року, цілком недосліджене в українській і англійській історіографіях. Відомо, що в Україні і в Польщі в XVII столітті проживало чимало чужинців, а в цьому числі і шотляндці, які здебільшого служили в найманих відділах польського війська, або були купцями.[14] Ми не виключаємо можливости, що Кривоніс міг бути споріднений з якоюсь шотляндською родиною, або навіть походити із зукраїнщеного шотляндського роду — проте на це припущення немає тим часом жадного вірогідного підтвердження, а тому його не можна прийняти. Такий підхід тим більше виправданий, бо в історичних джерелах знаходимо деякі вістки, які вказують на автохтонне походження М. Кривоноса.

Українське походження Максима Кривоноса

Максим Кривоніс залишив по собі дуже мало документальних слідів. Це в першу чергу стосується його раннього періоду життя перед 1648 роком. Ті нечисленні вістки, які дійшли до наших часів,

---

[12] І. Крип'якевич, *«Богдан Хмельницький»*, Київ 1954, стор. 109.

Крип'якевич не зазначив, що цю вістку знаходимо в сучасній польській сатирі «Червоний валет». Повний текст цієї сатири подаємо в додатках до цієї статті.

[13] *«Памятники»*, изд. Временною Коммиссеєю для разбора древних актовь, Кієвь 1848, т. I, стор. 157-199. „Maxym Krzywonos Pulkownik woyska J. K. Mci. Zaporoskiego".

[14] Francis Steuart, *Papers relating to the Scots in Poland 1576—1793.* Edinbourgh: 1915.

доволі контроверсійні й це значно ускладнює реконструкцію його життевого шляху й діяльности.

В першу чергу розглянемо нотатку львовянина Кушевича, який писав, що Кривоніс із молодих літ брав участь у морських походах, мовляв, «змалку вихований в усіх родах морської слухби, був на найважчих місцях Геллеспонту і Середземного Моря, знайомий з океаном і ворогами.[15] Це оповідання мало базуватися на словах самого Кривоноса. На підставі цієї вістки можна припускати, що в молодих роках Кривоніс козакував. Дуже можливо, що належав до знатніших козаків, бо під Жовтими Водами він виступає вже як сотник козацького війська. В сатиричному вірші анонімного автора — сучасника подій, який знайшов А. Брікнер у Ґданському міському архіві разом із ґравюрою-карикатурою Кривоноса, читаємо, що він «випасся на волинськім просі»[16] і, що перед тим возив до Польщі хміль — себто маємо натяк на його купецтво. Цей вірш писаний ще перед смертю Кривоноса, бо в останній строфі автор бажає, щоб «зла смерть знесла Носа, пекельного внука, як колись спіткала Сулиму і Павлюка».

Беручи до уваги сатиричний характер вірша, в якому невідомий автор (правдоподібно, поляк або жид) сучасник подій, намагається висміяти постать Кривоноса, слід з великою обережністю аналізувати його зміст.

З інших сучасників, які пишуть про Кривоноса, слід згадати польського шляхтича Л. Рудавського, який подавав, що прізвище «Кривонос» козацький полковник дістав за свій кривий, зіпсований ніс.[17] Насправді, дійсного прізвища Кривоноса не знаємо. Цей факт, що воно не збереглося разом із його наданим козацьким ім'ям вказує, що Кривоніс не походив з шляхти, а радше з міщанства або простолюддя. Інший польський мемуарист Ґолінський у своїх записках називає Кривоноса «купцем із Могилева»,[18] а Коховський у «Клімактерах» робить Кривоноса мешканцем Острога і злочинцем, мовляв «Editione Ostrogiensi dudum ob agitata latrocinia capitalium damnatus».[18a]

Про вістку стосовно ковальського фаху Кривоноса ми вже згадували. П'ер Шевалє у своїй праці про козаків пише, що Кривоніс був

---

[15] „Occuret Maximus Krzyuonosius, qui inter omnia nautarum ministeria, inter difficillima Hellesponti et Maris Mediterranae, sic ab ipso accepi, a primis retro annis tractatus et educatus hostium et oceani granus . . .“ *Armia Cosacica conscripta a Samuele Kuszewicz* (1648—1655) *Zherela,* t. VI., p. 6.

[16] A. Brückner, „Sprawozdania“, *Kwartalnik Historyczny,* v. XIII., pp. 586—587. „Wypasl sie zbyt s wroblami na Wolynskim prosie.“

[17] L. Rudavski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV.* Varsavia: 1755, p. 22.

[18] „Obral sobie y postanowil pulkownikami nad kozaki: Krzywonosa strogiego tyrana — a byl to kupiec z Mogilowa.“

[18a] V. Kochovski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV.* Climacter primus. Cracov: 1683, p. 47.

людиною «низького походження, але сміливий і страшення жорстокий».[19]

Оце головніші згадки про Кривоноса з XVII ст., які здебільшого засвідчують про його автохтонне походження.

Існує ще одне важливе джерело, на підставі якого можна частково насвітлити проблему походження козацького полковника. На увазі маємо декілька листів М. Кривоноса, які значною мірою розкривають його ідеологічне обличчя і посередньо вказують на його українське походження.

Частково наводимо в перекладі з польської мови лист Кривоноса до кн. Заславського з 25 липня 1648 року:

> «Ясновельможний милостивий пане і добродію мій!
>
> Вашого післанця, благородного пана Самійла Колонтая, я з честю відправив до Пана Гетьмана війська Запорозького — давши йому до товариства своїх трьох сотників з козаками, щоб його ніхто не безпокоїв по дорозі. Не можу надивуватися словам Вашмосці, переданих Колонтаєм, щоб я не пускав орди і сам не ішов дальше пустошити маєтки. Вашмосці, милостивому панові відомо, як все зачалося і як зачало успокоюватися, і що ми не хотіли більше пустошити землю Польську. Але нас роздражнив кн. Ярема, який мучив людей, відрубував голови і на палі саджав. Всюди в кожному місті посеред ринка є поставлена шибениця. А тепер показується, що на палях були невинні люди. Нашим священикам свідром очі вертів. Ми також стоячи за віру свою і бороночи здоров'я свого, мусіли стати за свою кривду. Хто хоче з нами до бою стати, ми готові проти нього, а хто спокійний — буде сидіти в спокою . . .».[20]

В листі до ротмістра Корицкого, Кривонос доносить категорично підкреслював, що кн. Ярема Вишневецький «немилосердне тиранство над братією моєю поробив: рідній братії моїй казав вертіти очі буравами».[21] Якщо цей вираз розуміти буквально — тоді Кривонос мав на увазі свою власну родину, можливо своїх братів замучених людьми Вишневецького. Проте на нашу думку це речення має більше переносне, фіґуральне значення, в якому під «братією» він розумів загально українське населення. Проте зміст його листів вказує на о р г а н і ч н и й зв'язок Кривоноса із українським народом. В першому листі він також згадує про «віру свою», «здоров'я своє», «свою кривду» — отже всі ці елементи, які становили основні причини всенародного повстання 1648 року.

М. Грушевський, на підставі цих листів, висуває припущення» про походження Кривоноса з якоїсь місцевої, може попівської родини

---

19 П'єр Шеваліє, *Історія війни козаків проти Польщі* (Переклад з французького видання 1663 р.), Київ 1960, стор. 77.

20 Пам'ятники, *цит. праця,* док. ч. 30.

21 М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 53.

з Браславщини або полудневої Київщини».[22] Щоправда, Кривоніс згадує раз, що кн. Ярема «нашим священникам буравали очі вертів» — проте, на нашу думку це замалий доказ про його «попівське походження».

Якщо б Кривонос був сином православного священика, тоді цей факт напевно був би згаданий у польських епіграмах, а також Хмельницький не писав би про нього як «простака». Саме тому дуже сумніваємося, що він походив із священичої родини. Степан Томашівський у своїй праці «Межи Пилявцями і Замостям» уважає Кривоноса «найрадикальнішим з усіх хмельничан», представником «політичного й соціяльного радикалізму серед українців» і «з прізвища, імени, релігії й симпатій чистий українець».[23] На думку М. Петровського, Кривофніс був «безперечно українець, надзвичайно досвідчений і хоробрий вояка».[24]

Українська советська історіографія загально прийняла погляд про українське походження Кривоноса, хоча ніхто з істориків окремо не цікавився проблемою його роду. В праці Л. Полухіна знаходимо таку версію про Кривоноса: «Про М. Кривоноса відомо, що він народився на Правобережній Україні. Народня дума називає його Вільшанським, мабуть за місцем народження. В роки, коли ріс Максим Кривоніс, ще жили очевидці й учасники козацько-селянських повстань Косинського, Наливайка, Лободи . . . Максим Кривоніс не стерпів знущань шляхти і став на шлях непримеренної боротьби з гнобителями народу. Очоливши один з козацьких загонів, він жорстоко мстився ворогам за страждання народу, нападав на маєтки польських панів і нещадно громив їх. В одній із сутичок з польською шляхтою він дістав удар шаблею, внаслідок чого був ушкоджений ніс. З того часу він був прозваний Кривоносом».[25]

Ми свідомо навели уривок з праці советського історика, щоб наглядно виказати, як леґалізується історична леґенда в популярній історичній літературі. Між іншим, подібну версію ранньої біографії Кривоноса знаходимо в офіційній *«Історії Української РСР»*, а в недавно виданій *«Радянській Енциклопедії Історії України»* читаємо, що «напередодні нар.-визвольної війни 1648—54 Кривоніс був досвідченим воїном на Запоріжжі, прославився в козац. походах на Крим і Туреччину».[26a] Дотепер не знайдено жадних джерел, які підтвердили б здогадну боротьбу Кривоноса з польською шляхтою *до 1648* року. Тому рекон-

---

[22] *Там же*, стор. 46.

[23] *Жерела до історії України-Руси*, Львів 1913, т. VI, стор. 40-41.

[24] М. Н. Петровський, *«Нариси з історії України»*, Київ, 1940, стор. 74. Петровський був також автором поулярного, короткого нарису *«Максим Кривоніс»*, Київ 1944.

[25] Л. Лопухін, *«М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун народні герої визвольної боротьби»*, Київ, 1954, стор. 8.

[26] *«Істрія Української РСР»*, Київ, 1953, стор. 230. Також в короткому нарисі О. П. Лоли, *«Максим Кривоніс»*, Київ, 1957.

[26a] С. П. Майборода, «Кривоніс Максим», *РЕУІ*, т. II, 1970, стор. 504.

струкція советськими істориками ранньої діяльности Кривоноса позбавлена джерельної документації. Треба тут також підкреслити, що в працях советських істориків, присвячених Хмельниччині, не знаходимо об'єктивного насвітлення ролі Кривоноса в 1648 році, якого змальовується лише в ясних кольорах і підкреслюється лише самі позитиви в революційній діяльності цього найвизначнішого трибуна української черні.

Кінцеві висновки

Беручи до уваги всі важливіші історичні джерела й літературу, які доривочно й неповно насвітлюють походження М. Кривоноса, ми приходимо до висновку, що він не був чужинецького походження. Найбільш правдоподібно, він походив із кіл українського міщанства або простолюддя й народився на Правобережній Україні. Богдан Хмельницький у листі до польських комісарів з 19 серпня 1648 р. згадує про Кривоноса як про «простака». Нав'язуючи до тортур і звідства кн. Вишневецького над українським населенням, гетьман писав: «Не дивно було б, поли б *це зробив такий простак, як наш Кривоніс* (підкреслення моє, — Л. В.), який не може себе стримати, хоч ми не дозволяємо йому ніякого свавілля чинити, міста палити і руйнувати».[27] Хоча Хмельницький міг мати добру причину, щоб Кривоноса назвати «простаком», виправдуючи його криваву розправу з польською шляхтою й жидами, проте, про його «просте походження» говорять також інші вищенаведені джерела.

В Україні Кривоніс-Перебийніс мав свою родину, про що свідчить діяльність його сина Кривоносенка, який був козацьким полковником і відомий із численних історичних документів.

На підставі вістки Кушевича, а також пізнішої видатної діяльности Кривоноса, як організатора селянської армії, здібного стратега й полководця, і надзвичайно відважного вояка, слід догадуватися, що в молодих літах він козакував і, мабуть, був одним із мандрівних вояків, які побували в Західній Европі на військово-морській службі різних держав. Повернувшися в Україну, Кривоніс, правдоподібно деякий час займався купецтвом (вістка в Ґолінського й анонімна сатира), а згодом подався на Січ. У 1648 році прилучився до Богдана Хмельницького й від того часу належав до найвидатніших постатей вненародньої революції 1648 року. Під Жовтими Водами він уже виступав як козацький сотник і був посланцем до польського табору.[28] Під Корсунем Кривоніс уже командував козацьким полком,[29] а потім організував селянську армію на Правобережжі й зводив численні битви з кн. Вишневецьким. Згодом Кривоніс брав участь у поході на

---

[27] *«Документи Богдана Хмельницького»*, Київ, 1961, ч. док. 23, стор. 65.

[28] Автор цієї статті опрацював монографію *«Максим Кривонос і роля української черні в 1648 році»*, в якій докладно проаналізовано діяльність Кривоноса як козацького провідника. Праця ще не була друкована.

[29] І. Крип'якевич, *«Богдан Хмельницький»*, Київ, 1954, стор. 129.

Львів і 5 жовтня 1648 року здобув укріплену фортецю Високий Замок. Тоді він уже мав титул черкаського полковника. Відомо також, що в деяких боях Кривоніс брав приступом замки за допомогою т. зв. «гуляй-городів» — пересувних дерев'яних веж із бійницями. Також він був організатором козацької розвідки, яка віддала великі прислуги козацькому військові.

З цього часу про нього була складена відома пісня:

«Гей не дивуйтесь добрії люди,
Що на Вкраїні повстало:
Ой за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало!

Перебийніс водить немного,
Сімсот козаків з собою
Рубає мечем голови з плечей
А решту топить водою . . .»

Так народня творчість увіковічнила боротьбу Максима Кривоноса — «гетьмана козацької черні», як писав Ґолінський. Треба ще пригадати, що в народній думі про Хмельницького й Барабаша, Кривоніс виступає як близький однодумець Хмельницького, під ім'ям Максима Вільшанського.[30]

В середині листопада 1648 року епідемія чуми[31] забрала в могилу Кривоноса-Перебийноса — улюбленця української черні.

Додаток

В цьому розділі подаємо деякі нотатки про портрет М. Кривоноса, а також передруковуємо два сучасні сатиричні польські вірші про

---

[30] В думі *«Хмельницький та Барабаш»* є зворот *«Первий полковник — Максим ольшанський»*. Згодом ольшанський передано як «Вільшанський». *«Кіевская Старина»*, 1888, т. VII, стор. 15-23.

На підставі цього уривку «Українська Радянська Енциклопедія» подає, що «Кривонос народився в селі Вільшаній на Правобережній Україні». *УРЕ*, т. 7, стор. 367.

[31] Про смерть Кривоноса є дві різні версії. На підставі першої Кривоніс помер під час епідемії чуми в листопаді 1648 року. (І. Крип'якевич, *«Богдан Хмельницький»*, стор. 156.

В тогочасній англійській пресі знаходимо вістку, що Кривоніс був смертельно поранений і помер під час облоги Замостя. Цю інформацію знаходимо в „The Moderate Intelligencer", ч. 199, за 4-11 січня 1649 року. З уваги на важливість цієї відомости подаємо її в цілості.

Report of Stockholm of November 21, 1948: „Newes was brought out Zamoscz that Kezyrronos was mortally wounded at storming a place . . . ".

Reports from Danzig of Nov. 26, 1648: „at the third Assault of which Place their Gen. Crevinos was wounded to death". Тут також мовиться про облогу Замостя.

козацького полковника, які не лише насвітлюють польську прилюдну опінію про Кривоноса, але також містять деякі відомості про його походження.

I. Ґравюра — портрет Максима Кривоноса

Вячеслав Липинський у праці «Z dziejów Ukrainy» помістив репродукцію польської ґравюри «Znaczny kozak Krzywonos», яка знаходилася в музеї ім. графа Гуттен Чапського в Кракові.[1] дуже подібну репродукцію помістив уже згадуваний А. Брікнер разом із сатиричним віршем про Кривоноса в «Kwartalnik Historyczny» (1899, рік XIII, стор. 578, текст подаємо на іншому місці). Ця ґравюра була в міському архіві Ґданська. Порівнюючи ці дві репродукції, приходимо до переконання, що вони є тотожними, зробленими з двох копій цієї самої ґравюри. Цю саму репродукцію помістив д-р В. Щурат в львівській «Неділі»».[2] На думку М. Грушевського, ґравюра не виключає великого довір'я до своєї портретности й тому нею не слід користуватися.[3] В. Щурат натомість уважає її за польську карикатуру, а тому відмовляє їй автентичности. В. Липинський у свою чергу твердить, що в портреті важко дошукатися елементів карикатурности.

Треба підкреслити, що ґравюра є единим сучасним зображенням «значного козака Кривоноса» з мушкетом, а тому вона заслуговує на докладніший розгляд. Можливо, що довгий і переламаний ніс Кривоноса, як також його великі очі, мають характер карикатурности, хоча це насправді важко ствердити, бо немає для порівнання другого портрету Кривоноса.[4] На нашу думку, саме цей переламаний ніс, козацькі вуса можуть мати схожість із справжнім виглядом Кривоноса.

II. Анонімна сатира з 1648 року

Проф. Александер Брікнер у своїй рецензії на студію І. Франка *«Хмельниччина 1648—49рр. у сучасних віршах»*, відбитка з XXIII і XXIV тт. *Записок НТШ,* (1898, стор. 114) поміщеній у Квартальнику Гісторичнім, — цитує в скороченій формі вірші про Кривоноса, які

---

1 Waclaw Lipinski, *Z dziejów Ukrainy,* Kijów, 1912, p. 385.

2 В. Щурат, «Карикатурний Кривоніс», *«Неділя»,* ч. 2, за 8 січня 1911, стор. 7-8.

3 М. Грушевський, *Історія України Руси,* т. 8, ч. 2, стор. 46. Репродукція цієї ґравюри є також в його *«Ілюстрованій Історії Укріани».*

4 Василь Перебийніс в нами згадуваній праці дає репродукцію портрету «Макса Кампбела — Перебийноса» з 30 літньої війни, що її він мав віднайти у Ваймарській бібліотеці з написом, зробленим олівцем (стор. 22). Кривоніс виглядає як західньо-европейський лицар, з довгим волоссям і в панцері. Проте ми з великим застереженням ставимося до автентичности цієї ґравюри, як і до інших висновків автора про його здогадного предка.

переховалися в ґданському міському архіві. Сатиричні вірші написані тогочасним анонімним автором під портретом Кривоноса.

A. Brückner: Kwartalnik Historyczny, Rocznik XIII, Recenzye i Sprawozdania, we Lwowie, 1899 pp. 587—588:

Znaczny Kozak Krzywonos
(Rycina)

W leda klatce czyżyka, makolągwę, kosa,
Lecz w żelaznej chowają ptaka Krzywonosa.
Bestya ta dziubając nosem drzewo psuje...
Dyabli ptak z Ukrainy Krzywonos wyleciał,
Jeśli w klatkę niechce wnieść, bodaj na pal wleciał.
Czyż go Bocian wygnieździł gdzie na pustym polu?
Na Ukrainie wzrozszy schował się w Podolu.
Brzydki ptak brzydko śpiewa i ma dyabła w nosie,
Wypasł się zbyt z wróblami na Wołyńskim prosie.
Poznać dzika naturę z nosa Krzywonosa
U gęby mu się chwieje, jak u sieczki kosa.
U wielbląda mniejszy garb i siodło na mule
O nos mu się z dział lecąc odbijają kule...
Nos własny golębieniec, jak trąba Słoniowa
Albo jako wekiera w Rusi dereniowa...
Cień nosa skazuje mu godziny na zębie,
Bodaj, niesłychać było o takim kozaku,
Co sześć łyżek w każdy dzień wypija tabaku.
Piwny wąs jako konop związka przy kądzieli,
W którym przedtym gniezdo swe szerszeniowie mieli
Z wąsów jego wybornie (acz się zwady chroni)
Miałby chwost otrzepywać Masztalerz do koni.
Nic mu nie znać najlepiej, tylko nos przy gębie,
Jak gębka modrzejowa lub żagiew przy dębie,
Nos ći ma, nos, prawie w czas, Ruś go z niego chwali,
Stalne żelazo psuje, ogniem miasta pali...
Dziegieć i chmiel do Polski przedtym z Rusi woził
A teraz zły jak brytan na drapierstwie ożył.
Bywał przedtym kazackich mołojców ród zacny,
Jak Hołubek, Podkowa, Płachta i Sajdaczny.
Krzywonos, Spieł, Kapusta, Półtorakożucha,
Czyż z piekła się wyrwali precz od złego ducha.
Czujny Chmiel w polskiej głowie, chmiel piwa nawarzył
Boli głowa od Chmiela, brzeczką się Lach sparzył.
Bodajci marnie zeszli wodzy rozbójnicy,
Lub powiązano w polu jak charty na smyczy,
By zła śmierć zniosła Nosa, piekielnego wnuka,
Jako niegdy potkała Sulime, Pawluka.

III. *«Червоний валет»*

Анонімний польський пасквіль-сатира на Кривоноса, що переховується в Бібліотеці Баворських, рукопис ч. 318. Передруковуємо із збірки *Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г.*, Киев: Наукова Думка, 1963, стор. 70-71.

Niżnik czerwienny

Tobie, psie Krzywonosie, co się zwiesz junakiem,
Lepiej, żebyś wojował swój warstat z szrubstakiem.
Możesz teraz tymczasem na kijowskim wale
Gotować z mołodcami na się ostre pale,
A nie urząd hetmaństwa ten sobie przyznawał,
Którym żebyś nade psy chyba kiedy władał.
Poczciwszać by to była, byś się bawił młotem,
Zjadłbyś chleba w pokoju, nie z takim kłopotem,
Nie gniewając na siebie własnego dziedzica,
A uznał go za pana, cnego Niemierzyca.

IV. *Два листи Максима Кривоноса*

Внизу передруковуємо два листи Максима Кривоноса в українському перекладі Івана Крип'якевича. Перший лист з 15 (25) липня 1648 р. адресований до кн. Домініка Заславського й другий до п. Криштофа Корицького. Іван Крип'якевич подав їх у своїй статті «Листи Максима Кривоноса», що появилася в *«Науково-інформаційнім бюлетені Архівного Управління УРСР»*, ч. 2. Київ, 1965, стор. 57—60.

Уривок з першого листа українською мовою, а також іншу версію другого листа, видрукував М. Грушевський в *«Історії України-Руси»*, част. 3, т. VIII (ця частина вийшла під назвою *«Хмельниччина в розцвіті»*), стор. 47 і стор. 53.

Листи Кривоноса є важливим історичним джерелом до пізнання його революційної ідеології.

№ 1.

1648 р., липня (15) 25. (Під Старим Костянтиновом). Лист Максима Кривоноса до Владислава Домініка Заславського про умови перемир'я з польським військом.

Ясновельможний, мені вельми милостивий пане і добродію мій.

Вашого посланця, шляхетного п. Самуїла Колонтая, гарно відрядив я до п. гетьмана нашого Запорозького Війська, придавши йому ще своїх товаришів, трьох сотників з козаками, щоб йому ніякої напасті не було по дорозі. Дивуюся словам вашмості, мого милостивого пана, які передав Колонтай, і надивуватися не можу: щоб я орди не пускав і сам не ішов пустошити. Вм. м. м. пан зволиш знати, що це, що почалося, було приборкано, і ми не хотіли більше пустошити Польської землі. Тільки що нам уївся його милість князь Єремія Вишневецький, що людей мордував, стинав і на палю вбивав: скрізь, в кожному місці посеред ринку шибениця, а зараз показується, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі свердлом вертів. Ми також, стоячи за віру і життя наше та захищаючися, мусили стати за

свою кривду. Хто хоче до бою з нами стати, ми проти нього готові, а хто спокійний, буде сидіти в спокою. А от вже сім неділь або й більше, як ми своїх послів послали до найяснішого й. м. пана короля і до Речі Посполитої, щоб вже на тому покінчити — воліли б ми цих людей на кого іншого зберегти, як тут тратити. Але ж про посланих наших послів до цього часу ніякої певної відомості не чуємо, де вони обертаються. Мабуть вже сплять, що не пробудяться аж до того часу. Проте вже може бути мир, якщо вм. м. м. пан на протязі тижня поставиш переді мною наших послів, а я можу затриматись. А якщо не буде, мушу стати і захищатися від вм., разом із ордою. Його милість пан гетьман з військом, — а орди вже на цих днях сподіюся, що вам заступить дорогу, куди б ви не утікали. Тому і вдруге прошу вм. м. м. пана, про наших послів, щоб нам їх повернено, тоді я зараз пошлю до Тогай-бея, щоб затримав орду. А євреїв аж до Висли княжа милість зволь завернути, бо вся провина почалася з євреїв, бо ж вони і вас з розуму звели. Затим з моїми покірними послугами віддаюся вилостивій ласці вм. м. м. пана. Дня 25 липня 1648.

Вм. м. м. пана прихильний і покірний слуга, Максим Кривоніс, полковник Війська його королівської милості Запорозького.

Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР, відділ рукописів, фонд Оссолінських, № 225, арк. 99. Копія.

Опубліковано: J. Michalowskiego Księga pamiętnicza, Краків, 1864, стор. 88, № 41. Памятники, изд. Киевскою Комиссиею для разбора древних актов, 2 вид., т. 2, стор. 252—253, № 32.

№ 2.

1648 р. близько липня 15 (25). Із Попівець. — Лист Максима Кривоноса до Криштофа Корицького про боротьбу з Вишневецьким та забезпечення майна Заславськоо.

Милостивий пане Корицький.

Його милість п. Дмитро, через свого слугу Самуїла Колонтая, що їде в певній справі свого пана, а також особисто просив мене, що я, йдучи за військом, маєтки його милості князя не знищував. Я не хочу, — тільки щоб ви з своєї ласки не забороняли брати хліб у панських підданих і щоб ти, сидячи в Костантинові, захищав панські маєтки. Якщо ти хочеш, так як його милість п. Вишневецький зустріти нас у бою, то ми цьому не перешкоджаємо. Тільки якщо другий раз попадешся у наші руки, то не нарікай, бо ми іншим шляхом не йдемо, тільки за його милістю паном Вишневецьким, який підноситься понад інших панів. І йому така сама честь буде, що й п. Потоцькому і п. Калиновському. Бо скрізь по дорогах шибениці і палі, а на палях невинні люди за життя зазнають муки з його рук. Хай сам пан бог помститься йому, може бути, також і ми одержимо перемогу над ним та іншими панами. А хто спокійний, буде сидіти в мирі, якщо зустріне мене через знатних людей, перше ніж я зроблю наступ, там де буде потреба.

Віддаюсь вашій ласці як зичливий приятель і слуга Максим Кривоніс, Полковник Війська й. к. м. Запорізького.

Державний воєводський архів у Кракові, Ягеллонська бібліотека в Кракові, рукопис 90, арк. 8 зв. Копія.

Інші копії із неоднаковими текстами: бібліотека Ординації Красінських у Варшаві, рукопис 3416, стор. 23.

Львівська державна наукова бібліотека, ф. Оссолінських, № 3564, стор. 70.

Опубліковано: (інший варіант); М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. 3, 2 вид., стор. 53.

Олександер Домбровський

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ГРЕЦЬКІЙ ЛОГОГРАФІЇ

Коренів географічного поняття Скитії в античну епоху треба шукати в нетрях архаїчної доби Геллади. Генеза й розвиток згаданого поняття, пов'язані з процесом грецької колонізації, переходили різні стадії від мітологізування географічних понять, через старшу фазу грецької історіографії, відомої під назвою логографії (лоґой) аж до часів прагматичної форми писання історії включно. Вихідна точка географічного поняття північного Причорномор'я (популярно сказавши — античної України) покривається більш-менш з гіпербореологією. Поняття гіпербореїв у глибокій старовині було дуже широке, а льокалізування їх було релятивне, тобто залежне від того, в якому часі й у якій фазі розвитку мітичної географії їх локалізовано. Під назвою гіпербореос розуміли античні греки архаїчної доби напів мітичних людей, що жили від них якнайдалі на північ. Ясно, що це був термін суто географічний, а не етнографічний — чи радше етнологічний. Процес певного «етнографізування» цього географічного поняття настає дещо пізніше, в наслідок чого гіпербореї з мітографічно-абстрактного поняття «конкретизуються», набираючи у фантастичній уяві античного світу певні етнографічні прикмети. Цей процес конкретизування мітографічно-абстрактного поняття гіпербореологічного елементу в античній географії й етнографії залишив свої сліди в оповіданні Геродота про гіпербореїв. Гіпербореологічні реманенти подибуємо в історіографії навіть після Геродота. Як виходить з оповідання Геродота, гіпербореї, яких локалізовано в тому часі на території північного Причорномор'я, мали мати сакральні зв'язки зі старшим осідком Аполлонового культу — Делосом.

Перед грецькою колонізацією горизонт географічного знання греків був назагал дуже обмежений, а найдалі висунена від них «північ», як межа відомого їм світу, була Македонія. Що ділялося за македонськими горами — греки докладно не знали. Македонія була, отже, для них найдальшою «північчю», а її мешканці «північними», тобто гіпербореями. Вже в добі Гомера й дещо пізніше горизонт географічних понять греків поширився у зв'язку з першими ластівками колонізаційного руху, а тим самим поширилася й північна межа так, що гіпербореї «пересунулися» більш на північ. Тими гіпербореями стали тоді вже на місце македонців машканці Тракії. Схоліяст до Піндаро-

вих Олімпіонікай (III, 25) виразно каже, що тебанський поет локалізує джерела Істра (Дунаю) в країні гіпербореїв. Це зрозуміємо краще, коли пригадаємо, що північні гори в греків звалися ріфейськими, а за тими горами мали жити гіпербореї. І так, у процесі емансипування античної географії від мітичного елементу гіпербореїв «пересували» чимраз більше на північ так, що в добу Геродота їх ще дехто з менш усвідомлених локалізував десь у прибалтицькій, а може навіть уже в скандинавській смузі. Щойно великі досягнення колонізаційного руху й у зв'язку з тим велика революція на відтинку географічних наук та прагматичний напрямок грецької історіографії склали того роду міти до музеїв найстарших змагань людського духа на полі античних дослідів і науки. Можна бути певним, що підставою назагал усіх тих східньоевропейських мітів, як однієї ланки в орбіті античної мітології, був економічний чинник. Міт про золоте руно Язона — дуже давня ремінісценція добування покладів золота в Колхіді. Гіперборейські жертви із земних плодів — найстарші літературні сліди про торгівлю праукраїнським збіжжям. Оповідання про Арістея з Проконезу — згадка про прадавній центральноазійський торговельний шлях, що вів з території України на схід. В науці були навіть спроби локалізувати поодинокі місцевості, описані в Одисеї, в чорноморському басейні.

Назва «Ґомер» у першій Книзі Мойсеєвого пентатевху, асирійське «ґіміррай» і Гомерове «кіммеріой» — це перші етнографічні нотки про північне Причорномор'я. У всякому разі на підставі коротких і неясних реляцій про північне побережжя Понту в Гомера не можна зробити реконструкцій географічної карти північного причорномор'я навіть у дуже загальних зарисах. Джерела, що на них опирався автор найстаріших грецьких епопей при подаванні своїх географічних відомостей, різноманітні й ми можемо про них сьогодні лише догадуватися. Користався він найправдоподібніше численнішими оповіданнями фенікійських мореплавців, які надовго ще перед грецькою колонізацією запускалися у різні сторони як купці й привозили з собою нераз найрізноманітніші фантастичні вістки, що в них крилися одначе зеренця правди. Ціхою античних оповідань є саме синтеза міту з історичною правдою. Крім того, перекази про троянську війну, похід Аргонавтів і, врешті, колонізаційно-торговельний рух, що почав чимраз більше охоплювати терени східньо-середземноморського побережжя, збільшував географічні відомості. Все це безкритично приймав автор найстаріших грецьких епопей і, прикрасивши поезією й серпанком міту, подав архаїчну синтезу перших географічних відомостей гелленського світу тодішнього часу. Чи та безкритичність відзеркалює тодішній примітивізм географічних знань, чи до того долучувалася також свідома licentia poetica, як дехто з дослідників догадується, з певністю не знаємо. Коли прийняти погляд у сучасній науці, що Гомер — це мітична постать, нереальна, й що обидві згадані епопеї постали з різних, первісно відділених один від одного творів (лоґой), які подібно, як далеко пізніші ґерманські «саґи», або наші «думи» були розповсюджені шляхом усної традиції й являли собою загально народню

творчість, то хронологія і уточнення тих географічних джерел, відомостей Іліяди й Одисеї, ще більше потопають у безодні архаїчно-античних віків. Гомерова географія обіймає загально східнє побережжя Середземного моря аж до Італії на захід. Побережжя Африки, Фенікія й Мала Азія взагалі й Греція — це терени, що їх Гомер, як на ті часи, знав відносно добре. На обрії його географічних відомостей мрячно видніє країна добрих їздців — Тракія. Чорне море зарисовується в релятивної вартости спробах реконструкції географічної карти на підставі Гомерової творчости лише на південному побережжі. Але яке воно завелике й де знаходиться північне побережжя, в глибині якого мали б жити напівреальні, а напів-мітичні кімерійці, — не було відомим. Смуга на північ від Македонії й Малої Азії — це окраїнні землі тодішньої ойкумени де живуть ідеальні й щасливі люди, вийдеалізовані не лише в етнографічному, але навіть частково й есхатологічному розумінні, про яких доходять лише якісь відірвані, неясні, неначе крізь сон, вістки. Зрештою, «вічна мряка», що там панує, не дозволяє докладніше довідатися про ті краї купцям і мандрівникам, яким вдається часом дійти аж до тих сторін. А що знаходиться дальше на північ за тими напів казковими країнами й їх мешканцями? Далі знаходиться край світа й тут пливе океан, що обливає хвилями довкола цілу землю, яку собі тодішні греки уявляли у формі диска Як бачимо з вище наведеного, Гомер є представником доби, яку ціхує між іншим примітивізм географічних відомостей, поданих не в дослідній формі тодішнього часу — «гісторії», а в літературному творі — епосі, опертому на основах античної мітографії. Не від речі буде згадати при цьому й Гезіода, який згадує про Істр (Дунай) і про ріку Фазіс (Теог. 339, 340).

Найвизначніший з попередників Геродота й найкращий з усіх логографів історик і географ у одній особі — Гекатай з Мілєту (540? — 480?) замикає першу добу примітивізму географічних знань і виступає уже як представник другої доби — емпіричної географії. Було б великою хибою думати, що Гекатай появляється тепер безпосередно після першої доби. Між першою і другою добою великий шмат часу, в якому поширюється і кристалізується обрій географічного знання на тлі грецької колонізації, що набула великий розмах і тривала загалом два століття — від VIII до VI віку до нашої ери. Греки почали їздити по сусідніх краях, зав'язувати торговельні відносини, закладати свої факторії, що виросли згодом на великі торговельні міста. Грецька колонізація залишила великий слід на Заході, зокрема в південній Італії й Сіцилії — так. зв. Magna Graecia. На сході ціле побережжя Малої Азії опинилося в руках грецьких купців — колоністів, які опісля почали шукати звідси нових колонізаційних теренів і знайшли їх на північному побережжі Понту.

В тому колонізаційному русі на перший плян вибивалося грецьке плем'я йонійців, знане із свого спекулятивного змислу й любови до подорожей і мореплавства. Згідно з традицією Мілет, йонійське місто

в Малій Азії, мало закласти 80, а навіть, як подавали інші, 100 міст.[1] Цілий понтійський басейн немов запрошував своїм багатством до колонізування тих теренів. Постає цілий ряд колоній. На західньо-північному побережжі Понту, тобто на терені Тракії: Аполлонія, Мезембрія, Одессус, Томі, на південь від устя Дунаю — Істрос, над Дністром — Тирас, при устю Буга й Дніпра — Ольвія, на побережжі Криму- Херсонес, Теодосія, Пантикапей, яка зорганізувала згодом могутню, як на той час, Боспорську державу, а на східно-північному побережжі у стіп Кавказу — Діоскурії, Фазіс та інші. Про значення йонійського племени в великій грецькій колонізації свідчить і те, що на сході в семітських мовах назва йонійців служить на означення греків взагалі. Того роду колонізаційний розмах від Сіцілії аж до стіп Кавказу й від праукраїнських степів до африканського побережжя, який тривав два століття, мусів принести одночасно величезні досягнення в галузі географії. Старі погляди про форму Землі мусіли бути замінені новими, кращими. Старі кордони Гомерової мапи світу мусіли значно розширитися і показати тодішньому людству нові, до того часу незнані, або маловідомі країни. Поряд з географічними відомостями пішла також і етнографія. Ці дві галузі знання довго ще потім творили одну нерозірвану цілість. В інтересі греків було збирати якнайточніші відомості з колонізованих ними теренів і їх мешканців, довідуватися про земельні багатства, комунікаційні умови даного краю, отже — ріки, різні старі торговельні шляхи тощо, а далі про стан культури мешканців — їхні звичаї, релігійні вірування, суспільну організацію і т. д.

Революція поглядів творить нові підвалини науки того часу. Постала йонійська школа, де почали кристалізуватися такі науки, як філософія, фізика, астрономія, географія, картографія. Талес, Анаксімандер, Анаксімен, Пітагор, Геракліт, Демокрит — це перші постаті, що записалися в історії грецької науки. Це перший гелленський гуманізм, який торував шлях науці та очищував дотеперішнє духове надбання греків від рудиментів фантазії й мітографії Гомерової доби, це пролог до пізнішої славної Перікловорї доби. На тлі тої нової епохи грецького інтелектуалізму видніє постать Гекатая з Мілету. З творчости Гекатая збереглося до 380 фраґментів,[2] з того 311 у Стефана Візантійського, а решта майже всі у граматиків, а також схоліястів і лексикографів. Гекатай обдарував античний світ двома працями: одною історичною — «Ґенеалоґіай» (4 книги) і другою, важливою саме для нашої теми, географічною — «Ґес Періодос». Праця та ділилася на дві книги названі «Европа» й «Азія», хоча, як догадується Вітковський,[3] Гекатай приймав, мабуть, три частини світу: Европу, Азію й Лібію, що зазначає також Форбіґер на своїй реконструкції Гека-

---

[1] Виказ мілетських колоній: Bilabel F., *Die Ionische Kolonisation,* Philologus, Suppl. XIV, 1 (Leipzig, 1920).

[2] Müller C., *Fragmenta historicorum graecorum* (в скороченні вживається: F.H.G.), I.

[3] Witkowski S., *Historiografia Grecka*, I, Kraków, 1925, pag. 35-6.

таєвої мапи. Гекатай знав побережжя Понту. А матеріял, що його здобув у час подорожей, чи то з допомогою автопсії, чи вивідування від інших, все те вклав у свою географічну працю, яка складалася з тексту й карти, тобто мапи світу, вже дещо кращої від першої мапи філософа Анаксімандра. Такий знавець, як Якобі,[4] присвячує досить місця обговоренню Гекатаєвої мапи. У своїй праці «Гес Періодос», тобто в описі світу, Гекатай присвячує трохи місця згадці про терени Східньої Европи. Згадує про Тракію, Істер, у 153 фраґменті. Каркиніт місто, у 154 фраґменті, мелянхляйнів, у 155 фраґменті якихось миргетів, називаючи їх скитським племенем. Дальші фраґменти: 156 — 59,161 — 62 згадують про різні племена, що мешкали близько Кавказу. Фраґменти: 164 — 171 говорять нам про скитські племена, про Понт і Каспійське море. У фраґменті 187 згадує ріку Фазіс, Танаїс (Дон) і про Арґонавтів. У фраґменті 195, 198—99 говорить про Понт, у фраґменті 373 — про гіпербореїв. Як бачимо з вище наведеного, Гекатай знав уже без порівняння далеко більше від представників мітичної географії Гомерової доби. Він, як ученик йонійської школи, раціоналізує міти своїх попередників, виказуючи при цьому перші сліди наукової критики. Гекатай — це перший географ (коли не рахувати Анаксімандра, що був, властиво, картографом Греції. Він і перший ясніше згадує про наші землі. В його творі вже й гідрографія північного побережжя Понту залишила свій слід, він знає вже про Істр, Танаїс, Фазіс, згадує, очевидно, виразно про Понт і Каспійське море (Гірканіє талясса). У нього виступають також і етнографічні моменти; він знає про ісидонів (фрґм. 168), амазонок (фрґм. 352), гіпербореїв (фрґм. 373), мелянхляйнів (фрґм. 154). В його Географії виступають ще й інші менш важливі скитські племена й місцевості. Зрештою, Гекатай називає взагалі всі ті племена скитськими. Це все, що збереглося з його творів. Але насправді в Гекатая могло бути й напевно було більше відомостей про терени північного Причорномор'я. З фрґм. 373, що має належати вже до фраґментів неслушно приписуваних Гекатаєві, виходило б, що Гекатай, написав твір про гіпербореїв, який не зберігся до наших часів. Вітковський вважає, що не можна доказати, щоб Гекатай подавав казкові народи, як, напр., гіпербореїв, за справді існуючі. Стосовно питання, як собі уявляв Гекатай наші землі, Понт, Меотиду та інше, годі щось позитивного сказати. З його фраґментів, що заховалися, важко зреконструювати мапу тих теренів. Хоча, з другого боку новочасні учені пробували робити такі реконструкції.[5] В наслідок Гекатаєвих невиразних вісток стосовно наших земель існує ціла низка варіянтів тих реконструкцій. Найцікавішим є те, що Гекатай мав уявляти собі Каспійське море не як замкнене внутрішнє море, а як затоку океану, що обливав довкола

---

4 Jacoby, Pauly, *Wissowa Realencyklopädie.*

5 Forbiger A., *Handbuch der alten Geographie,* I, Hamburg, 1877, табл. II. Tozer H. F., *A History of Ancient Geography,* Cambridge, 1935, табл. II.

континент. Правда, Гекатаєві фраґменти не говорять нам про те, але йонійські географи, а з ними, певно, й Гекатай, вважали Каспійське море затокою океану.

Перед Геродотом згадаємо ще його сучасника — логографа, Гелланіка з Лесбосу, мітографа й першого грецького хронографа, як його клясифікує Вітковський, а, крім того, також етнографа й географа в одній особі, який цікавився Скитією. Про життя Гелланіка знаємо небагато. Він нібито походить з Мітилен. Дати його народження й смерти невідомі. На підставі комбінації античних реляцій можна подати як приблизну дату народження Гелланіка рік 485, а смерти — десь коло року 400. Це питання є зрештою предметом різних комбінацій та інтерпретацій. Якобі й Вітковський[6] подають опінію дослідників стосовно цього питання. Фраґменти Гелланіка,[7] що збереглися, мають понад 20 наголовків, між якими знаходиться також і Скітіка, що охоплює 170, 171 і 172 фраґменти. Але крім цих місць є й інші, в яких говориться про наші й сусідні землі та їх мешканців. І так, у фрґм. 30, 32-34 згадується про аргонавтів і амазонок (аргонавти виправилися проти амазонок), у фрґм. 76 згадується Понт Евксін і амазонки, у фрґм. 84 — амазонки й Кіммерійський Боспор, у фрґм. 92 — Кіммерійський Боспор і меотські скити, у фрґм. 96 — гіпербореї, ріфейські гори, у фрґм. 98 — Тракія, у фрґм. 109 — Понт, фрґм. 161, 162 — Тракія, фрґм. 170-172 — скити і Бористен (Дніпро). Тут згадані вже племена — амадоки, аладзони й калліпіди.

Трохи молодший від Гелланіка, Дамастес із Сігейону, також згадує про терени Скитії. Дамастес молодший від Гелланіка, хоча, як каже Шварц,[8] їхня літературно-наукова праця могла йти цілком паралельно. Він писав коло року 400. Дамастес мав наново опрацювати стару йонійську карту світу Анаксімандра й Гекатая. У збережених фраґментах,[9] знаходиться між іншим опис народів — Пері етнон (фрґм. 1-3). У фрґм. 1 Дамастес згадує скитів, ісидонів, арімаспів, гіпербореїв і ріфейські гори. Дамастес жив уже в добі грецької історіографії, хоча своєю діяльністю зв'язаний ще з попередньою добою. Тому слушно вважають його в науці епігоном логографії.

Найстарша доба походу гелленського духа на шляху пізнання наукової правди починалася від літературного твору-епосу (Гомер, Гезіод), переходила різні стадії розвитку, еманципувалася поволі, але послідовно від тавтологічного балясту мітологічних варіянтів, фантазії й решток понять дитячого віку людства, приймаючи поступово наукові критерії розумування та науковий метод дослідів і елементарні засади наукової критики. Архаїчний метод мітологізування історичних подій

---

6 Witkowski, *Historiografia Grecka*, I, 51-52. Jacoby, R. E. Pauly — Wiss., VIII, Hellanikos.

7 Müller, F.H.G., I.

8 Schwartz, R. E. Pauly — Wiss., IV, 2050-51.

9 Müller, F.H.G., II.

і фактів переходить у раціоналізування, локальні хроніки й географічні (чи радше топографічні) описи, еволюціонують на користь універсалізму дослідів, а літописний характер первісного характеру історіографії входить на шлях прагматизації. На таку зміну на відтинку грецької духовости треба було кілька століть — від Гомера до Геродота, тобто від белетристики до дійсної науки, хоча й Геродот, названий «батьком історії», не цілком вільний від впливів попередньої доби. Його прагматизм подекуди переплетений мітологічними елементами, можливо, вже більше для літературної прикраси твору, ніж для наукової інтерпретації. Щойно Тукидід репрезентує послідовний прагматизм у грецькій історіографії. На тлі того ж процесу розвитку античної духовности творилося й кристалізувалося географічне й етнографічне поняття Північного Причорномор'я, що переходило ті ж самі етапи еволюції понять від міту й ідеалізування до реалізму, випливаючого з автопсії античних авторів і позитивних відомостей купців і колоністів, чи мореплавів і подорожників.

Кіммерійці не змогли надати своєї назви теренам Східньої Европи. Вони залишили по собі лише незначні сліди в топографічній ономастиці (Кіммерійські Мури, Кіммерійський Порт, країна, що має назву Кіммерійської й Кіммерійський Босфор — Геродот 4, 12). Свою назву надали, чи радше накинули згаданим теренам скити, які десь у VIII столітті до нашої ери витиснули найправдоподібніше з Південно-Східньої Европи своїх попередників-завойовників, кіммерійців, та зайняли їхнє домінуюче становище на східньо-европейській, чи радше евразійській території. Як в античному світі окреслювано терени Південно-Східньої Европи, тобто раннє античного північного Причорномор'я, перед появою назви «Скитія» — не знаємо. Як уже вище сказано, можемо припускати, що якийсь час, головним чином у добу мітичної й напів-мітичної географії, втримувалася між іншим назва — «гіперборейська країна». Термін «Скитія» підпадав спершу під політичне поняття, бо назва завойовників, які становили, правдоподібно, тонку порівняно панівну верству серед автохтонного населення, була накинена праукраїнському субстратові й його території. Геродот називає на загал усіх «скитами» не зважаючи на те, що бачив різниці між ними, бо сам переказує, що «властивих скитів дуже мало» (4, 81). Коли ж після упадку скитської політичної сили згаданий термін «Скитія» залишився надальше поруч нової назви «Сарматія» й проіснував ще цілі століття, то політичне поняття Скитії замінилося у географічне: Скитія — держава перейшла в поняття Скитії — території. Аналогічний процес зміни понять находимо й у назві «Сарматія», де ономастичний чинник змінив свій первісний характер, чи значення- від політичного до географічного, Ще в пізньому Середньовіччі подибуємо назву «Сарматія» для означення цілої, або частинної території Східньої Европи, хоч по сарматах уже давно сліду не стало. На добу Геродота припадає завершення кристалізації політичного поняття Скитії з уваги на те, що це час розквіту політичної сили скит-

ських завойовників і так званого pax Scythica, який існував кілька століть у формі певної як на той час релятивної стабілізації етнічних границь на евразійському терені. Певну, хоча й далеко недосконалу синтезу тодішніх поглядів у античному світі, головно на гелленському ґрунті, на поняття території північного Причорномор'я (як ми популярно називаємо — античну Україну) дає нам у своєму історично-географічному творі батько історії й перший представник (хоча ще не повністю здеклярований) грецької прагматичної історіографії — Геродот.

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

VI.

Панування татар у Чернігівщині згл. чернігівсько-сіверських землях залишило по собі в історії так само мало слідів, як це має місце з Поділлям, Переяславщиною та Київщиною. Це твердження відноситься не тільки до історичних джерел — як відомо не маємо чернігівського літопису[1], — але й до історичної літератури.[2] Все таки джерельні фраґменти як і короткий — і зовсім не повний — перелік князів, що їх подає Любецький синодик, не залишають жадного сумніву про те, що чернігівсько-сіверські землі ввійшли під панування Золотої Орди з власними князями, Рюриковичами на чолі. Навіть М. Грушевський, на думку якого Київщина була під безпосередною залежністю від татар пише: «В Чернігівщині було інакше. Княжі династії заціліли тут скрізь під татарською загрозою і множились далі ділячи свої — і так вже дрібні волости.[3] Власне кажучи поділ чернігівського князівства зачався далеко скорше. Вже на любецькому з'їзді поділено чернігівське князівство на три дільниці: чернігівську, новгород-сіверську і муромо-рязанську.[4] Почавши від тієї події поділ згаданого князівства поглиблювався дальше; безпосередньо перед нападом татар на Східню Европу було вісім більших дільниць: чернігівська, новгород-сіверська, курська, трубчевська, путивельська, козельська, вщижська та кільканадцять менших дільниць, як стародубська, гомельська, черська, брянська, сновська, карачевська, березовська, ропецька, воротинська, глухівська, лопастенська, воргольська, липецька і ін.[5]

Полудневі, чернігово-сіверські князівства були розташовані на землях українських сіверян, північні — на землях московських вятичів а північно-західні — на теренах білоруських радимичів. Княжили в згаданих князівствах нащадки Святослава, якому чернігівське кня-

---

[1] В. В. Мавродин, *цит. праця*, стор. 51.

[2] Literatura, omawiająnca dzieje ziem czernihowsko-siewerskich jest również, jak i źródła, nader uboga. S. M. Kuczyński, *op. cit.* pag. 9.

[3] М. Грушевський, *цит. праця,* т. 3, стор. 175.

[4] S. M. Kuczyński, *op. cit.,* pag. 97.

[5] S. Kuczyński, *op. cit.,* pag. 98.

зівство, що тоді творило суцільну політично-адміністративну одиницю, перед своєю смертю дав Ярослав Мудрий.[6]

У своєму поході на північні московські князівства, літом 1237 р. армія Батия оминула чернігівсько-сіверські землі. Але після погрому москвичів та знищення їх земель татарські війська завернули на південь, на половецькі степи. Тоді вперше, на весну 1238 р., їхні найдалі на захід оперуючі відділи знищили один з чернігівських городів — Вщиж. Далі в своєму поході на південь при кінці березня або з початком квітня 1238 р. татарські відділи окружили другий чернігівський город — Козельськ. Облога Козельська, добре укріпленого города тривала сім тижнів.[7] Щойно свіжі татарські сили воєвод Кадана і Бурі, які викликав на допомогу Батий здобули Козельськ. Город знищено дощенту, а всіх без винятку мешканців вирізано. Після здобуття Козельська ціла татарська армія подалась на південний схід у половецькі степи. Не виключено, як догадується Каргалов, що під час того пересування татари здобули Курськ,[8] а може навіть ще інші південно східні чернігівсько-сіверські городи. Розбивши половців та доповнивши свою армію примусово включеним тюркським елементом, татари стали приготовлятись до здобуття Києва. Перед тим одначе треба було ще забезпечити собі запілля — зруйнувати ті городи, що могли б зробити диверсію на тилах татарської армії. Галицько-волинський літопис так розказує про ці справи: «Звідси» — то є з половецької землі — «Батий почав посилати на руські городи. Він узяв город Переяслав копям ... тодіж післав і на Чернігів».[9] Сталось це осінню 1239. Чернігівський князь Михайло Всеволодович правив тоді в Києві. Його двоюрідний брат Мстислав Глібович пробував зірвати облогу, але це йому не вдалось. Його війська були розбиті і він сам ледве вирятував своє життя ... По завзятій боротьбі татари здобули і знищили Чернігів.[10] Літописець розказує, що татари забрали з собою епископа Порфірія, якого однак випустили в Глухові.[11] З цього виходить, що після здо-

---

6 *ПСРЛ,* т. 2, стор. 150.

7 *ПСРЛ,* т. 2, стор. 781. Кучинський, згадуючи про семитижневу облогу Козельська каже: «Це безумовно леґенда, бо ж важко припустити, щоб малий городок вятичів потрафив так довго опиратись знаменитій армії Батия. Попросту татари обозували в околицях Козельська довший час». *Цит. праця,* стор. 98. Насправді оповідання літописця про довгу облогу Козельська віротідне і знаходить підтвердження. Арабський історик Джузджайні описуючи ці події так каже: «при этом походе Бату пришел к городу Козельську и осаджая его два месяця, не мог овладеть им. Потом прибыли Кадан и Бури и взяли его в 3 дня. Тизенгавзен, *цит. праця,* том II, стор. 37.

8 В. В. Каргалов, *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.* Москва, 1967, стор. 111.

9 *ПСЛР,* т. II, стор. 781-783; *Гал. Вол. Літ.,* т. II, стор. 16.

10 За свідченнями 1-го псковського літопису і літоп. Аврамки здобуття Чернігова мало місце 18 жовтня 1239 р. Подаємо за: Каргалов, *цит. праця,* стор. 113.

11 *ПСРЛ,* т. I, стор. 469.

буття Чернігова татарські війська подалися на схід. На думку Каргалова, оперту на археологічних розкопках татари здобули і знищили по дорозі такі городи як: Путивль, Глухів, Вир, Рильськ та ін.[12] Таким чином після знищення московських і чернігівсько-сіверських земель в 1237 і в 1239 роках татари забезпечили собі свобідний похід на захід.

Не маємо ніяких джерельних вісток про те, що діялось на чернігівсько-сіверських землях впродовж наступних трьох років, т. є. коли татари здобувши Київ і знищивши угорську армію повернулись на Волгу. Знаємо, що перед походом на Угорщину начальний хан Угедей відкликав до Монголії Гуюка і Менке з їхніми відділами; з цього факту мусимо зробити висновок, що ідучи на захід татари мусіли мобілізувати усі свої сили, сподіваючись одчайдушного опору угорської армії. Таким чином треба було б припустити, що в підбитих східньоевропейських землях вони не залишили жадних військових залог. Про те свідчив би також факт, що і князь Данило Романович, і Михайло Всеволодович повернулись до своїх батьківських уділів, ще підчас побуту татар на Угорщині, що очевидно було б неможливим якщо б татари залишили на українських землях або свої залоги, або свій адміністраційний апарат.

Але північні літописи пишуть про одну подію, що могла б скомплікувати наш погляд відносно відсутности татарських залог підчас їх побуту на Угорщині (1240—1241 рр.). А саме під роком 1241 — а тоді татари були на Угорщині — згадані літописи нотують «того же лѣта татарове оубиша Мстислава Рыльского».[13] Цей факт промовляв би за тим, що десь якісь залоги могли залишитись у визначених місцях на Україні. Не виключене, що вже перед походом на Угорщину Батий вирішив, що осередок його держави буде над Волгою і в зв'язку з тим залишив там невеликі залоги, які з невідомих нам причин вбили Мстислава Рильського. Відомо, що ідучи походом на Угорщину Батий забезпечив собі поштову сполуку з централею (знаний в історії «ям»), отже можливо, що кн. Мстислав впав жертвою залоги такої поштової станиці. Незалежно від цього, які були причини вбивства кн. Мстислава, на підставі тієї одної вістки важко було б твердити про наявність більших татарських залог на Україні в тому часі, бо проти тієї наявности маємо багато провірених арґументів.

Першим князем, який після закріплення татарської влади над Волгою і створення Золотої Орди поїхав до Батия випросити собі ярлик на свої землі, був великий князь володимирський Ярослав Всеволодович (брат і наслідник вбитого татарами на ріці Сіті Юрія) політичний антаґоніст чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Про цю подію так пише Лаврентіївський літопис: В лѣто 6751 (1243) великыи князь Ярославъ поѣха в Татары к Батыеви, а сына своего посла

[12] Каргалов, *цит. праця,* стор. 114.
[13] *ПСРЛ,* т. I, стор. 470.
Троицкая летопись, стор. 321.

къ Канови.[14] Після нього зачинається правдивий наїзд північних, московських князів на кватиру Батия.[15] Не маємо однак жадних відомостей про поїздку чернігівських князів до Сараю. Не думаємо однак, щоб чернігівські князі туди не їздили. Мовчанка про їх поїздки випливає попросту з того, що північні літописи не були зацікавлені в тому, що ділялось в Чернігівщині, а чернігівського літопису, як відомо, не маємо.

Якщо мова про чернігівського князя Михайла, то він, по довшій блуканині в Угорщині, Німеччині, Польщі та Волині повернувся у свою Чернігівщину. Звідтіля, за взором усталеним північними, московськими князями поїхав до Батия. Про цю подію під роком 1246 так пише троїцький літопис: «Того же лѣта Михаило князь Черниговьскыи со внукомъ своимъ Борисомъ поѣхаша в Татары и бывшимъ имъ в станѣхъ посла Батыи к Михаилу князю веля ему поклонитися огневи и болваномъ ихъ. Михаило же князь не повинуся велѣнью ихъ, но укори и глухыя кумиры: и тако безъ милости от нечестивыхъ заколенъ бысть и конець житью приятъ мѣсяца семтября въ 20 . . .[16]

В тому самому стилі витримане повідання про смерть кн. Михайла, що його подає Гал.-Вол. літопис. У ньому читаємо, що кн. Михайло з Чернігова «поїхав до Батия і попросив у нього своєї волости. А Батий сказав: «Поклонися вірі наших батьків», та Михайло відповів: «Бог нас віддав і нашу волость у ваші руки за наші гріхи й тому тобі кланяємося і віддаємо честь. Але вірі твоїх батьків і твоєму нечистому перед Богом велінню не кланяємося». Тоді Батий розярився як дикий звір і велів заколоти Михайла; його заколов беззаконний Домен, путивлець, нечесний, а разом із ним заколов його боярина Федора. Вони потерпіли як мученики й прийняли вінець від Христа Бога».[17]

Вбивство кн. Михайла знайшло свій відгомін також в реляції Пляно Карпіні,[18] і стало темою окремого оповідання п. н. «Повѣсть объ

---

[14] *ПСРЛ,* т. I, стор. 470.

[15] *Тройцкая летопись* каже: В лѣто 6752 князь Володимеръ Костянтинович, Борисъ Василковичь, Василии Всеволодичь с своими мужи поѣхаша в Татары к Батыеви про свою отчину... В лѣто 6753 князь Костянтинъ Ярославичь приѣха ис татар..., стор. 321.

[16] *Троицкая летопись,* стор. 321-322.

[17] *ПСРЛ,* т. II, стор. 795, *Гал.-Вол. літопис,* т. II, стор. 85.

[18] Plano Carpini, *op. cit,* pag. 67-69, так пише про цю подію: «Als neulich Michael, einer der Grossfürsten Russlands, gekommen war, um sich Baty zu unterwerfen, liessen sie ihn zuerst zwischen zwei Feuern hindurchgehen. Darauf befahlen sie ihm, er solle sich gegen Süden vor Dschingis-chan verneigen. Er aber erwiderte, er würde sich gern vor Baty und auch vor seinen Dienern verneigen, niemals aber vor dem Bild eines verstorbenen Menschen, weil das die Christen nicht tun dürften. Als er trotz oft wiederholten Befehls sich nicht verneigen wollte, liess ihm der vorhingenannte Herzog (Baty) durch der Sohn des Jeroslaus sagen, er würde getötet werden, wenn er auf seiner Weigerung beharre. Da antwortete jener, er wolle lieber sterben, als etwas tun, das den Christen verboten sei. Darauf sandte Baty einen Mann von seiner

убіеніи князя Михаила Черниговскаго і боярина его Θеодора отъ царя Батыя въ Ордѣ», що має всі прикмети гагіографічного твору.[19]

Хоч усі три (разом з «Повістю» чотири) згадувані нами джерела різняться між собою поскільки йдеться про обставини, серед яких вбито кн. Михайла, все таки всі вони подають одну і ту саму причину: кн. Михайло відмовився виконати приписаний релігійно двірський ритуал і тому його вбито. Сучасні історики не задовольняються таким вияснениям. Мавродин не виявляючи докладніше своїх думок твердить, що кн. Михайло впав жертвою павутиння «княжих інтриг, які зачали снуватись в Орді».[20] Дещо докладніше говорить про те Насонов. На його думку між чернігівським і ростово-суздальським князівством йшла боротьба за закріплення своїх впливів на території оксько-волжського басейну, щоб задержати у своїх руках усі важливіші політичні центри і торговельні вузли.[21] У тому конфлікті інтереси Батия і його ближчих переємників (Сартака і Улавчого) спонукали Орду йти на зустріч «загальнорусским» інтересам володимирського князя, піддержуючи його в суперництві з чернігівським князем, політика якого була обумовлена небезпекою, яка грозила монголам зі заходу і тією позицією, що її у відношенні до Орди зайняв чернігівський князь Михайло.[22]

Що між чернігівським і ростово-суздальським князівствами був конфлікт на тлі поширення впливів — це правда. Що кн. Михайло під час нападу татарів шукав помочі на заході — це також правда. Але невдача його прозахідної політики заставила його змінити (хоч би навіть переходово) його позиції до татар — це зовсім ясне. Виявом цієї зміни була саме його подорож до квартири Батия. Як тверезий політик, Батий після перемоги над уграми, маючи докладніші інформації про боротьбу папства з цісарством міг сміло заключати, що жадна поважніша небезпека з заходу йому не грозить. — Зрештою Данило Романович, який так само був зв'язаний із заходом як і Михайло чернігівський, а проте з подорожі до квартири Батия повернувся ціло додому.

Думаємо, що у вияснюванні причини вбивства Михайла в Орді історики не беруть до уваги одного факту, який на нашу думку, крім

Leibwache, der ihm so lange mit der Ferse gegen das Herz und auf den Bauch stiess, bis er ohnmächtig wurde. Da sprach ihm einer von seinen Rittern, der dabei stand, (Feodor) Mut zu mit den Worten: „Halte nur aus, denn diese Pein währt nicht lange für dich, und darauf folgt sogleich die ewige Freude". Dann wurde ihm der Kopf mit einem kleinen Schwerte abgeschnitten . . .».

[19] Повість про забійство кн. Михайла . . .» видрукована в *ПСРЛ*, т. 10, стор. 237-244.

[20] В. В. Мавродин, *цит. праця*, стор. 44.

[21] А. Н. Насонов, *цит. праця*, стор. 6.; *там же*, стор. 23.

[22] И. У. Будовниц, *Общественно-политическая мысль древней Руси*, Москва 1960, на стор. 316 пише: « . . . в убийстве Михайла был заинтересован его соперник — великий князь владимирський Ярослав Всеволодович, пользовавшийся поддержкой Батыя».

інтриг Ярослава Всеволодовича і відмови виконати приписані двірсько-релігійні ритуали міг вплинути на цю справу. Маємо тут на думці наказ Михайла, в тому часі князя Києва, вбити послів хана Менке, які вимагали від Михайла щоб він піддався татарам. Про це убійство згадує нам Татіщев[22a], а підтвердження на те знаходимо в «Повісти про забійство Михайла».[23] Маємо докази на те, що за таке нарушення правопорядку татари старались відповідно віддячуватися. Така, зневага й убивство татарських послів і купців в Хорезмі були причиною війни Темучіна з тією державою.[24] На апель папи Іннокентія до хана Ґуюка з докорами за напад 1238—42 рр., Ґуюк відповів, що одною з причин його походу була конечність покарати тих, що повбивали його послів. Коментатор листа Річ думає, що правдоподібно мова про тих послів, що їх наші князі вбили під час походу на татар над річку Калку. Не виключене однак, що в гру входили посли вбиті в Києві з розказу Михайла чернігівського. — Ми зупинились довше на долі Михайла не тільки тому, що він на тлі тодішних відносин уявляв собою дуже сильну, хоч і трагічну індивідуальність але й тому, що він був головним суперником Данила Романовича у своїх змаганнях об'єднати всі українські землі в одну державну цілість.

В наших дальших розважаннях ми не будемо слідкувати за Ольговичами у всіх чернігівсько-сіверських князівствах так з тієї причини, що як каже Грушевський «усталити династичні відносини тих князівств неможливо — так припадкові й бідні наші відомости» як і тому, що слідкування за тими справами не є нашим завданням; все таки подамо черговість князів у самому Чернігові, який, як твердить Грушевський, мабуть «зістався й далі старшим столом»,[25] на чернігівсько-сіверських землях.

Після смерти Михайла Всеволодовича чернігівським князем став його двоюрідний брат Всеволод-Лаврентій Ярополкович, що князював до 1263 р. Є підстави догадуватися, що за його панування в 1257 р. татари перевели перший перепис населення. Що правда північні літописи згадують тільки про переписи в суздальській, рязанській і муромській землях,[26] але з огляду на те, що Чернігівщина знайшлась у такій самій правно-політичній залежности від татар як згадані землі, маємо право припускати, що і в ній списано населення. — Всеволод був у близьких відносинах з волинським князем Васильком. За відомостями Гал.-Вол. літопису його син Андрій оженився з Ольгою, донькою Василька; на весіллі, що відбулось 1259 р. крім брата Василька Данила Романовича зі синами Львом і Шварном «було багато інших князів і багато бояр».[27] — Після весілля Андрій зникає на якийсь час

22a В. Т. Татищевъ, *Исторія Россійская*... 1774, кн. 4, стор. 5.
23 *ПСРЛ*, т. 10, стор. 237. Приложеніе.
24 Рашид-ад-Дин, *цит. праця*, т. 188-189; Juvaini, *op. cit.*, pag. 79.
25 М. Грушевський, *цит. праця*, т. III, стор. 176.
26 *ПСРЛ*, т. 10, стор. 141.
27 *ПСРЛ*, т. II, стор. 848; Гал. Вол. літ. т. II, стор. 62.

з історичного горизонту. Щойно за якийсь час Чернігів зайняв другий син Михайла Всеволодовича званий «Романом Старим», що до цього часу правив у Брянську та Новгороді Сіверському.[28] Вправді Мавродін твердить, що Роман Старий переніс політичний центр Чернігівщини до Брянська і що він був «де юре» чернігівським князем, а «де факто» брянським князем,[29] але на нашу думку для підтвердження цієї концепції не має ніяких історичних даних. З Гал.-Вол. літопису довідуємося, що він віддав свою доньку Ольгу за Володимира сина Волинського князя Василька. Саме в тому часі, в 1263 р., литовці напали на його землі. В боротьбі з литовцями Романа поранено, але війська литовців розбито.[30] Вдруге згадує літописець Романа у зв'язку з походом князя Льва на Литву, в 1274 р. коли то на пропозицію Льва хан Менке-Тімур післав йому на допомогу між іншими князя Романа разом зі сином Олегом.[31] За панування Романа татари перевели черговий перепис населення у 1275 р.[32] Думаємо, що Роман разом з військами усіх Рюриковичів, що були в посередній залежності від татар ходив походом на Ясів та брав участь у облозі города Дедякова.[33] Після смерти Романа Старого — біля 1288 р. — княжив у Чернігівщині його син, згадуваний вже Олег, а після нього Михайло Дмитрович, син Дмитра Михайловича Чернігівського, який загинув у бою з татарами над річкою Калкою. — Після смерти цього останнього в початках 14 стол. Брянськ переходить під владу Смоленська, а в Чернігові князює Роман Михайлович Молодший, за часів якого Чернігів у 1368 р. переходить під панування Литви.

Ми подали сумаричний перелік чернігівських князів, щоб ще раз підкреслити нашу тезу, що чернігівсько-сіверські землі (так як і Київщина) в протилежності до Поділля і Переяславщини була в посередній залежности від татар.

VII.

Докладні форми залежности Київщини і Чернігово-Сіверщини від Золотої Орди важко визначити. Справа в тому, що в протилежності до північних, московських, князівств ні одна зі згаданих земель — як ми про це вже згадували — не має свого літопису з тих часів. Принагідні згадки в північних літописах не вистачають. Дослідник змушений брати часто до уваги аналогічні ситуації, які мали місце в московських князівствах, виходячи з припущення, що вони, так як Київщина і Чернігово-Сіверщина, були у такому самому положенні у відношенні до татар.

---

28 М. Грушевський, *цит. праця,* стор. 177.
29 В. В. Мавродин, *цит. праця,* стор. 52.
30 *ПСРЛ,* т. II, стор. 861-862.
31 *Там же,* т. II, стор. 872.
32 *ПСРЛ,* т. 10, стор. 152.
33 *Там же,* стор. 156.

Посередня залежність згаданих земель виявлялась передусім, у тому, що татари не усували місцевих князів, а втягали їх у свій адміністративний апарат залишаючи їм деякі менш важливі функції.[34]

Як ми вже перед тим згадували найважливішу увагу присвячували татари збиранню данинин. Це справа ясна, коли усвідомимо собі, що данина була найголовнішим джерелом доходів Золотої Орди. — Підставою розподілу данини (дані чи «виходу») був перепис населення. Про перший перепис населення маємо згадку в «Повісти про забійство князя Михайла Чернігівського . . . » У ній читаємо, що татари після короткого перебування в Угорщині, повернулись у свою землю «многы страны поплѣнивше, от нихь же мнози христіяне немилостивно избіени быша; оставшихъ же въ Русскыхъ градѣхъ православныхъ христіанъ въ число изочтоша, и тѣхъ дани имаху. Слышавъ же сіа великий князь Михаилъ, и паки отъ Угорскіа земли възвратися со всѣми людми въ Кіевь . . . ».[35] Скорочена і дещо змінена версія тієї події, що її відзначує «Повість» поміщена в Патріяршому літопису, додає, що після повернення з Угорщини, Батий «постави намѣстники и властели своя по всѣмъ градомъ Русскимъ».[36]

До обох вісток належить поставитись з великою обережністю. З достовірного Гал.-Вол. літопису виходить, що князь Михайло Всеволодович повернувся в Київ ще перед поверненням татар з Угорщини, тим часом «Повість» змінює черговість подій. Зрештою ані перепис населення, ані настановлення татарської влади в руських городах безпосередньо після повернення татар з Угорщини не знаходить підтвердження в інших джерелах.

Другу вістку про перепис населення подає леґат Пляно Карпіні; у своїй «Історії татар» він пише, що під час його переїзду через Русь — отже в роках 1245—1247 — якийсь сарацен з доручення головного хана Ґуюка і Батия перевів перепис населення і збирав з нього податки.[37] Хоч оформлення вістки Карпіні виглядає, що вона походила з інформацій посторонніх осіб, все таки сумніватись у її правдивості не маємо підстави. З другого ж боку з огляду на брак відомостей про цей перепис в наших літописах маємо підставу догадуватись, що його переведено тільки на тих землях, які ввійшли безпосередньо в склад Золотої Орди — отже в Переяславщині і на Поділлі.

Чергову докладнішу згадку про татарський перепис населення подає нам — цитований вище патріярший літопис. У ньому читаємо під 1257 роком: «Тоѣ же зими приѣхаша численици изъ Татаръ, и изочтоша всю землю Суздальскую, и Рязанскую и Муромскую, и по-

---

34 «The authority of Russian princes shrank cosiderably. The princes now had to obey the khan's orders, and their administrative competence in their own realm was strictly limited; they could exercise it only within the narrow sphere of affairs left to their discretion by the Mongols. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia,* pag. 354.

35 *ПСРЛ*, т. 10, стор. 238.

36 *Там же*, стор. 130.

37 Carpini, *op. cit.*, pag. 184.

ставиша десятинники, и сотники, и тисящники и темники, и вся урядивше, возвратишася во Орду, точю не чтоша архимандритовъ, и игуменовъ, и иноковъ, и поповъ, и діяконовъ, и крилошанъ и всего причта церковнаго, кто зрить на Господа Бога и на пречистую Богородицу и водворяеться въ дому Господни, и служить Божіимъ церквамъ».[38] Літописна вістка не згадує ані про Чернігівщину, ані про Київщину. Але — як ми про це вже говорили — тому, що і Київщина, і Чернігівщина знайшлись у такій самій залежності від татар як північні, московські, землі, важко собі уявити, щоб цього перепису не переведено у наших посередньо від татар залежних землях, себто в Київщині і в Чернігівщині.

Що це *перший* перепис населення свідчить друга вістка в патріяршому літописі, яка одночасно каже коли відбувся *другий* перепис населення. В ньому читаємо: «В лѣто 6783 (1275) ... Того же лѣта бисть на Руси и въ Новѣгородѣ число *второе* (підкреслення наше — М. Ж.), изо Орди оть царя, и изочтоша вся точію кромѣ священниковъ, и иноковъ и всего церковнаго причта».[39] Мова тут про перепис в цілій Руси (отже і в Київщині і в Чернігівщині), окремо згадується непокірний Новгород, з яким татари мали і передтим багато клопотів.[40]

Очевидно важко подумати, щоб підбиті землі, до часів першого перепису не платили татарам данини. Думаємо, що вже під час одержування ярликів на панування у своїх землях, першою вимогою, що її ставив хан до князів була вимога плачення податків.[41] Ці податки в усталеній висоті збирали спершу самі князі і доставляли їх татарській владі. Таким чином переписи населення реорганізували цілу податкову систему, чи її відповідно модифікували. З браку відповідних джерел нам неможливо уточнити висоту і роди податку, що їх збирано для татар. Думаємо, що вона в основі не багато різнилась від тих податків, що їх складало населення, безпосередньо залежних від татар, земель. Так виглядає, що після переведення переписів населення збирання податків для татар перейшло в руки визначеного ними місцевого апарату, якому в разі потреби помагали баскаки.[42] Є підстави догадуватись, що цей спосіб збирання податків показався непрактичним і в зв'язку з тим уже в дуже короткому часі (в 1260-тих роках), появляються на Руси відкупщики податків, здебільшого мусульманські купці («бісурмени»), які за вплачену згори умовлену суму до ханської скарбниці, діставали право збирати від населення податки. На цьому тлі приходило, очевидно, до великих надужить. Обдиране немилосердно населення зривалося часто до заворушень, що, очевид-

---

38 *ПСРЛ,* т. 10, стор. 141; *Троицкая летопись,* стор. 325-326.

39 *Там же,* стор. 152.

40 А. Н. Насонов, *Монголы и Русь,* стор. 21.

41 Ґал. вол. літопис виразно стверджує, що під час перебування Данила в Орді хан вимагав від него данини («и дани хотять...»), *ПСРЛ,* т. II, стор. 808.

42 А. Н. Насонов, *цит. праця,* стор. 22.

но, викликало інтервенцію баскаків з їхніми поліційними відділами.[43] Коли ж відкупщиками податків ставали самі баскаки, тоді горю і терпінням населення не було кінця.

Данина плачена татарам була страшним тягарем, що давив наше населення. Він не тільки обнижав життєву стопу населення, але й доводив цілий край до руїни. Під час коли данина плачена нашим князям ще до нападу татар принайменше частинно зуживалась для добра краю, як цілости (будова церков, шкіл, розвиток культури, підвищування техніки ремесла, торгівля з-за кордоном тощо . . .), данина плачена татарам була цілковито втрачена для краю та обнижувала не тільки його економічний, але й культурний рівень.

До зубожіння краю причинялись у великій мірі також т. зв. «рати», Рати — це були своєрідні карні експедиції, що їх хани Золотої Орди висилали до залежних країв для встановлювання плянованого ними «правопорядку». Часто відбувались вони, як військові інтервенції в користь протеґованого князя проти його політичного противника. Здебільшого ці походи були спрямовані на північні, московські князівства, при чому головною їх причиною була ривалізація тверських і володимирських князів за великокняжі становища; але деякі з тих ратей розпускали свої грабівничі загони по чернігово-сіверській землі завдаючи населенню болючі шкоди.[44]

Деякі історики твердять, що з переписом населення в посередньо від татар залежних землях, була пов'язана також військова служба себто ціла мобілізаційна система.[45] Найосновніше насвітлює цю справу Г. Вернадський. На його думку поділ підбитих східньоевропейських земель на округи: десятки, сотні, тисячі і тьми мав не тільки адміністративно-фіскальне але й військово-мобілізаційне значення.[46] Таким чином сотня являла територію заселену таким числом населення, що на випадок потреби мусіла доставити десять боєздатних чоловіків.

---

43 *Там же*, стор. 52.

44 В. В. Каргалов, зупиняючись на тих подіях твердить, що впродовж 20—25 літ татари нападали на моск. князівства 15 разів. *Цит. праця*, стор. 17.

45 І так Б. Д. Греков, цитуючи винятки з ярлика хана Узбека для митрополита Петра: « . . . егда на службу нашу с наших улусов повелим рать сбирати, где восхочем воевати, в от соборные церкви и от Петра митрополита никто же не да не взимает и от людей и от всего его причта . . . » додає: «Собрание воинов с покоренных народов — то обычный прием татарской власти». *Цит. праця*, стор. 224. Також Насонов каже, що обов'язком присланого з Монголії даруґи було: «наладить в завоеванной провинции какую-то постоянную военно-политическую организацию». *Цит. праця*, стор. 16.

46 Точніше кажучи, на думку Вернадського, татари на першому місці ставили мобілізаційні цілі. Він пише: „The objective of the Mongol administration in the conquered countries was twofold; to obtain recruits for the army and collect taxes . . . ». *Op. cit.*, pag. 214. «Scores of thousands of Russians were drafted into the Mongol army at regular intervals if not yearly», *op. cit.*, pag. 362.

За обрахунками Вернадського на території сотні жило приблизно 200 людей, а на території тьми, що мала доставити найвищу військово-тактичну одиницю, 10.000 вояків, могло жити біля 200.000 людей.[47]

Чи Вернадський шукав за підтвердженням своєї тези, базованої на аналогії адміністративно-військового ладу в корінній Монголії, у наших історичних джерелах, не знаємо; він на них не покликається. Все таки ми стрічаємо у тих джерелах деякі вказівки на можливість загальної мобілізації (чи ополчення) нашого населення татарською владою. Ми вже перед тим згадували, що хан Узбек у ярлику для митрополита Петра каже «... егда на службу нашу с наших улусов повелим рать сбирати, где восхочем воевати, а от соборние церкви и от Петра митрополита никто же да не взимает и от людей и от всего его причта».[48] — Також в бібліографічному творі «Житие Александра Невского» читаємо, що за часів хана Берке «Било тогда насилие от поганих язичников: сгоняли они християн, приказивая ходить с ними в походи. Великий же князь Александр пошел к царю, чтоби отмолить людей от беди, а брата своего меньшого Ярослава и своего сина Дмитрия послав с новгородцами в западние страни и все полки свои отпусти с ними».[49]

З першого цитованого ними джерела (ярлика) маємо право виводити, що татарське правління брало під увагу можливість мобілізації чи ополчення людей з посередньо від них залежних земель. З другого джерела, з «Життя Олександра Невського» довідуємось, що така мобілізація за Олександра Невського існувала. Що правда, згадане «Життя О. Н.» ввійшло в склад декотрих літописних зводів (напр., ПСРЛ, т. 26. Вологодсько-Пермская летопис. М. 1959, стор. 89 і ПСРЛ. Никаноровська Л., т. 27, М. 1962, стор. 48), але як твердить коментатор цього «Життя» змістом його являється не стільки біографія князя «сколько его образ, дорогой и близкий автору и уже опоэтизированний народной молвой».[50]

Зрештою в літописах маємо чимало інформацій, що згадану мобілізацію — якщо вона взагалі існувала — зводять до епізодичної ролі. Для підтвердження нашої тези наведемо тут такі приклади: коли князь Лев Данилович вибирався походом на Литву, щоб відібрати зайнятий нею Дорогічин, звернувся до хана Менке-Тімура з проханням за військовою допомогою. Хан не тільки післав йому татарські військові відділи, але доручив задніпрянським князям (між ними Романові Брянському, його синові Олегові та Глібові смоленському) піти на поміч Львові. Це було 1276 р.[51] Коли після литовської кампанії —

---

[47] G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 216.

[48] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця,* стор. 223-224.

[49] *Художественная проза Киевской Руси 11—13 веков.* Москва 1957. «Повесть о жизни и о храбрости великого князя Александра Ярославича», стор. 262.

[50] *Художественная проза ...,* стор. 354.

[51] *ПСРЛ,* т. II, стор. 872; *ГВЛ,* т. II, стор. 76.

невдалої, щоправда, згадані князі із своїми військами повертались додому, волинський князь Володимир Василькович, який був жонатий з донькою Романа брянського запрошував свого тестя до себе на відвідини кажучи: «Пан-отче! приїдь побудеш в своєму домі й побачиш свою дочку чи здорова». Роман відмовився від запрошення словами: «Не можу їхати від *свого війська*. Ось я находжусь в землі, де триває війна, хто ж отже допровадить *моє військо* додому».[52] (Підкреслення наші — М. Ж.).

Наступного року — 1277, хан Менке-Тімур вирішив зломити опір кавказьких верховинців ясів і вислав на них великі військові сили. На заклик хана в поході взяли також участь залежні від татар князі із своїми військами. Похід закінчився перемогою союзних військ. Головний город ясів Дедяків здобуто. — Вправді літопис згадує тільки про північних князів Гліба Васильковича, Костянтина, Теодора Ростиславича і Андрія Олександровича, але при тому додає, що з ними були і «иніи князи мнози съ бояры и слугами».[53] Таким чином маємо право догадуватись, що між тими «іншими князями» були також і наші чернігівські та київські князі, або їх війська.[54]

На підставі наведених прикладів можемо поставити такий здогад: Не виключене, що при переписах населення татарська адміністрація могла мати і військові, мобілізаційні цілі на приміті; не виключне, що проби (зрештою невдалі) таких мобілізацій існували, але ж вони, як правило, не ввійшли в життя і хани воліли послуговуватись ополченням населення, що його переводили самі князі і користуватись військовими відділами, що їх в допомогу ханам вели тіж самі князі.

Взаємовідносини ханів і князів тих земель, що були посередньо від татар залежні не були дотепер предметом окремих досліджень. Маємо, правда, спорадичні згадки в загальних і спеціяльних працях, але з огляду на брак докладніших джерельних інформацій, насвітлення тих справ не тільки фраґментарне але й часами суперечне.

В загальному більшість літописів і гагіографічна література стала на становищі, що після нападу татар з 1240 рр. ціла східня Европа стала власністю татар. У зв'язку з тим татарська влада стала вимагати, щоб кожний князь особисто зголосився до хана для одержання ярлика на князювання у своїй землі.[55] Такі самі вимоги до місцевих володарів ставили і перські ільхани.[56] Мало того, коли папа Іннокентій написав до великого хана листа з вимогою, щоб той припинив напади

[52] *ПСРЛ*, т. II, стор. 874; *ГВЛ*, т. II, стор. 78.

[53] *Троицкая летопись*, стор. 334.

[54] На думку Мавродина між учасниками походу на ясів був також Роман Брянський, *цит. праця*, стор. 53.

[55] Татарове же начаша звати нужею къ Батыю и к Канови, глаголяще имъ: «не подобаетъ вамъ жити на земли Батыевѣ и кановѣ не поклонившеся има». *ПСРЛ*, т. 10, стор. 238.

[56] Carpini, *op. cit.*, pag. 185.

на европейські землі, то на це великий хан Ґуюк, між іншим, відповів: «якщо ти папо хочеш з нами в згоді жити, то ти і всі цісарі та королі, як також управителі міст повинні до нас негайно прийти, щоб уточнити ближчі умови і одночасно одержати від нас відповідь з нашим рішенням».[57]

З правила хан надавав ярлики на володіння Рюриковичам, причому його вибір звичайно падав на князя, який давав ґарантії лояльности до хана. Скоро, однак, до цієї засади долучились підкупства хана[58] та його оточення, інтриґи та наклепи. Траплялося, що князі підплативши ординських вельмож з допомогою татарських військ займали князівства, які їм правно не належали.[59] Тому правильно відмічає Грушевський, що Орда, «яку можна було собі позискати інтриґами, перекупством і сервелізмом, ще більше деморалізувала князівські відносини, деморалізувала й княжі характери.[60]

Як ми це вище зазначили, спершу ярлики на князювання діставали Рюриковичі, але в другій половині чотирнадцятого століття ярлик на київський стіл дістає представник литовської династії, за яким слідують інші князі з того ж роду, що поступово стали витісняти Рюриковичів з чернігівсько-сіверських земель. Ці події відзеркалюють уже розлад в Золотій Орді та її неспроможність давати собі раду з непокірними сусідами.

Повертаючись до часів Батия, слід згадати думку деяких істориків, що формальну інвеституру князів у їх столицях переводили або митрополити або відпоручники ханів, правдоподібно баскаки.[61] Баскаки не тільки контролювали діяльність князів та доносили про все ханові, але також мали право оскаржувати князів перед ханським судом. Коли ж князі уважали, що баскаки надуживали своїми уповаженнями, мали право потягати їх перед ханський суд.[62] На жаль не багато нам відомо про процедури ханського суду. Одна з докладніших інформацій про ханський суд, що збереглась у вологодсько-пермському літописі, де розказано про перебування князів Твері Михайла і Москви Юрія на дворі хана Узбека (1318) та їх заходи одержати великокнязівський титул. Узбек повідомив своїх князів: «что ми есте молвили на князя Михаила, сотворита има суд съ князем великим Юрьем Даниловичем Московским, да которого правду скажита мнѣ,

---

[57] Carpini, *op. cit.*, pag. 45.

[58] *ПСРЛ,* т. 24. Вологодско-Пермская летопись, стор. 99-100, пише: «И вземше много серебра и даша княжение великому князю Юрью Даниловичю».

[59] *ПСРЛ,* т. 30, стор. 101. «В то же время князь Василии прииде ратию с Татары къ Бряньску на Святослава ...».

[60] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. 3, стор. 186.

[61] Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця,* стор. 220.

[62] В. В. Каргалов, *цит. праця,* стор. 159-160.

того хощу жаловати, а виноватого казни передати».[63] Як бачимо інформація дуже загальна, з якої поза твердженням, що такі суди існували і розглядали спірні справи між князями, ніяких інших висновків зробити не можна. Не маємо можливості ствердити, чи велика кількість князів, що згинула насильною смертю в Орді впала жертвою судових вироків чи просто рішенням ханів.[64]

Дуже загальний і далекий від точности образ положення чернігівсько-сіверської землі, що його ми отсе подали, комплікувався дуже коли Золота Орда переживала династичні заворушення, з окрема ж тоді, коли там доходило до ривалізації між ханами і могутніми емірами. Так було під час конфлікту між ханом Телебугою та еміром Ногаєм, а клясичний приклад до цього подає розповідь занотована найобширніше в Лаврентійському і Ніконівському літописах.[65] — Ахмед-баскак винайняв собі право збирати данини в курськім князівстві. Бажаючи швидко збагатитись, він, як то подібно в таких випадках піднаємці робили, підвищив податкові ставки, наслідком чого прийшло до гнету місцевого населення. Крім того, без дозволу князів рильського Олега і ліпецького Святослава, заснував на їх землях дві оселі «слободи», до яких стали сходитись люди, яких заманювало часове звільнення від податків. Мешканці слобід маючи підтримку військових відділів баскака нападали на сусідів і грабували їх. Щоб закінчити з цим безправ'ям оба князі поїхали до хана Золотої Орди Телебуги на скаргу. Телебуга дозволив їм знищити обидві слободи і забрати своїх підданих. Так і сталося. Ахмет, що тоді був на дворі свого протектора Ногая, представив обох князів як напасників і зажадав від Ногая військової допомоги для їх покарання. Ногай, який, як відомо, ривалізував з Телебугою дав Ахметові військову допомогу. Довідавшись про те, Олег втік до свого протектора Телебуги, а Святослав скрився у вороніжських лісах. Ахметові татари знищили їх князівства та взяли в неволю тих Олегових бояр, які не встигли втекти до Телебуги. Характерне при цьому те, що німецьким та царгородським купцям, які саме тоді перебували там, не зробили ніякої кривди («ви естя гости куплю дѣете, по землямъ ходите . . . »). Боярів Олегових Ахмед велів позабивати; трупи їх повішено на деревах для постраху інших, які в майбутньому пробували б противитись баскакові.

---

63 *ПСРЛ,* т. 26, стор. 102. Докладніші інформації про ривалізацію згаданих князів та перебіг суду подає Л. В. Черепнин в *Образование Русского централизованного государства в 14—15 вв.,* стор. 470-472.

64 Вістки: «Вь льто 6778 убьенъ бисть отъ поганих Татаръ Романъ, князь великіи Рязаньскіи . . . » або «Тое же осени мѣсяця сентабря въ, 15, на память святого мученика Никити убиша в Ордѣ два князя, Дмитрея Михайловича Тверьского да князя Александра Новосильскаго . . . » — *Троицкая Летопись,* стор. 320 і 358 — ніяк не можуть дати уяви чи йшлось там про судовий вирок чи рішення хана.

65 *ПСРЛ,* том. I, стор. 481-482.
ПСРЛ, том. X, стор. 162-165.

Але боячись помсти князів, Ахмед забрав багато невольників та подався на стале перебування до Ногая, а на своє місце послав своїх братів. Святослав всупереч порадам Олега, який хотів цілу справу полагодити на ханському дворі Телебуги, напав на братів Ахмета та цілковито знищив їх військові залоги, стоячи на становищі «правъ азъ аже есмь тако учинилъ, то суть мои ворози».[66] Все таки Олег, уважаючи вчинок Святослава за розбій і боячись відплати, щоб доказати свою льояльність супроти ханського двора, з допомогою татар убив Святослава. Смерть Святослава помстив його брат Олександер убиваючи Олега і його двох синів.

Події зв'язані з Ахметом не можна уважати за типові. Саме їх виїмковий трагізм був причиною, що їх так широко коментували літописи. Все таки треба думати, що положення українських земель в часі упадку сил і престижу центральної влади Золотої Орди та росту відосередніх сил репрезентованих татарськими вельможами було далеко тяжче, як за централізованої влади ханів Батия, Берке чи Узбека. Щойно поступовий перехід наших земель з під панування татар під владу Литви поправив дещо незавидне положення українського населення.

---

66 *Троицкая летопись*, стор. 343.

Василь Маркусь

ОГЛЯД ПРАЦЬ ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІМІҐРАЦІЇ В США

II

Дослідження і праці про українську іміґрацію після другої світової війни

Після 1945 р. стан дослідів не змінився на краще, а може навпаки, і саме зацікавлення цими справами, і висліди у формі публікацій поступаються перед попередніми періодами. Провідні українські інтелектуальні сили по цей бік океану — публіцисти і фахові історики — були більше зайняті популяризацією і виданням праць про загальну українську проблематику, аніж дослідженням іміґрації. Україна в сучасному і минулому привертала основну увагу авторів в 1940—50-их роках, а проблема іміґрації становили підрядний предмет так під кутом чисто інтелектуального інтересу, як і практичного. Тому з'явилося на протязі останнього чвертьстоліття порівняно мало праць на цю тему.

В Україні, із зрозумілих причин, довший час справа заокеанської іміґрації для дослідника і працівника пера уважалася за «неіснуючу». В журналістичних писаннях ще час-від-часу говорилося про т. зв. трудову іміґрацію, маючи на увазі просоветські групи серед іміґрантів в США та їх організації. Коли ці групи в середині 1950-их років почали нидіти, невигідно було в УРСР говорити про українців в США, бо тоді треба було визнати політично активний антирадянський табір, який швидко опанував усе організоване життя української суспільности в Америці.

А все ж проблематика заокеанських українців не залишилася цілковито виключеною з поля уваги радянських авторів. Нотуємо дві появи, присвячені еміґрації в Північній Америці. Перша, радше пропаґандивна збірка свідчень-спогадів б більшості поворотців з-поміж т. зв. трудової іміґрації п. з. «Двісті свідків». Є це сильно проредаґована і політично спрямована збірка матеріялів, і тому слід обережно користуватися ними як об'ективним свідченням переживань окремих

рядових робітників в США, хоч такий матеріял був би дуже цінним для вироблення повного образу життя-буття наших людей.[33]

Друга праця, це вже вислід докладнішого дослідження джерел та архівів із застосуванням наукового апарату. Є це монографія про перший період поселення української еміґрації в США і Канаді, написана науковим співробітником Інституту історії Академії Наук УРСР.[34] При усій ідеологічно-політичній спрямованості та методологічній вузькості, праця Шлепакова заслуговує на увагу; вона має, в противагу до деяких інших праць на цю тему, також деякі сильні сторони, зважаючи на те, що її автор присвячує значну увагу соціяльно-економічним питанням та відносинам, які викликали еміґрацію, як також економічно-матеріяльному положенні іміґрантів у першому періоді. Так само в цій праці розглянено більше, як в інших досі відомих дослідженнях, соціялістичні рухи та організації американських українців. З цих причин праця Шлепакова не може бути промовчана іншими дослідниками

З деякими статтями та чисто публіцистичними причинками виступає поворотець на Україну, колишній комуністичний діяч в Америці, письменник Микола Тарновський. Заслуговує на увагу, як цікава своєрідність, доволі фахова праця Й. Жлутенка «Українська мова в США і Канаді» (Київ 1964), що є властиво філологічною розвідкою.

Загально слід ствердити, що в УРСР — знов із зрозумілих причин — присвячують більше уваги іміґрації в Канаді, аніж в США. В Канаді ще діє доволі активний просоветський табір серед українців, що має свої організації, пресу та низку діячів, які утримують контакти з чинниками Радянської України та з ними співпрацюють також на видавничо-публіцистичній ділянці (Петро Кравчук, Джон Вірт та інші).

Щодо еміґрантських досліджень і публікацій, то — як сказано — вони в Америці після другої війни посунулися дуже мало вперед, а в порівнянні до міжвоєнного періоду є це, властиво, реґрес. Невеличкі причинки публікуються припадково в окремих збірниках, календарях, ювілейних книгах чи навіть брошурами, але назагал — за рідкими вийнятками — без солідного наукового апарату. Ціллю цих писань є радше «відзначити ювілей», аніж вивчити дійсний стан. Тому більшість статтей, які появляються на теми минулого еміґрації є популяризування вже раніше пороблених дослідів.

Після війни далі виступають відомі вже раніше з міжвоєнного періоду автори — Л. Мишуга, Я. Чиж, С. Демидчук, Л. Ясінчук, о. П. Понятишин та інші. Крім них, варта згадати причинки, узагальнюючі або чисткові, таких авторів, як Микола Чубатий, Володимир Кедровський, Матвій Стахів, Антін Драган, Володимир Душник, Роман

---

[33] *Двісті свідків. Розповіді про Америку.* Вид-во «Радянський письменник», Київ 1953.

[34] Арнольд Миколаєвич Шлепаков; *Українська трудова еміграція в США і Канаді* (кінець XIX — початком XX ст.). Вид-во Академії Наук УРСР. Київ 1960.

Ільницький та інші.[35] Праці цих авторів в більшості розкинені в пресі та по ювілейних книгах і календарях.[36] Незалежно від існування кількох наукових установ серед української еміґрації в США, діяльности кількох компетентних авторів-дослідників, наявности засобів і відповідної часової перспективи та ще й збереження більшости джерел, з прикрістю доводиться ствердити, що на цьому відтинку існує на протязі останніх 25 років велике занедбання. Ми стоїмо, так би мовити, перед ще майже «непіднятою цілиною».

Спробу організованого вивчення історії та сучасних відносин української еміґрації в США розпочала Українська Вільна Академія Наук, заснувавши кін. 1950-их років Момісію дослідів історії української еміґрації в США. Комісію очолювали Я. Чиж, згодом С. Демидчук, обидва солідні знавці справи. В Комісії відбувалися доповіді та готувався збірник праць. Але після смерти Демидчука († 1968) Комісія припинила діяльність і лише відбула 24-25 травня 1969 р. сьому конференцію істориків та суспільствознавців при УВАН, присвячену дослідженню української іміґрації у США та історії американсько-українських стосунків, яку можна вважати поважною спробою відродити зацікавлення та організоване зусилля на цьому відтинку.[37] В Комісії УВАН, крім названих, співпрацювали Іван Світ, Володимир Міяковський, В. Кедровський та інші. Архіви обидвох голів до історії іміґрації, як також інші зібрані матеріяли зберігаються в УВАН в Нью-Йорку.

Другою і новішою спробою організувати дослідження української еміґрації є ініціятива заснованого в 1969 р. Українського Соціологічного Інституту (голова Атанас Мілянич) в Нью-Йорку, який розробив доволі докладний і амбітний плян дослідження еміґрації в США і поза ними. Український Соціологічний Інститут відбув досі дві наукові конференції — перша присвячена загальним проблемам еміґрації (1970 р.), друга — справам українського шкільництва (1971), готує збір-

---

35 Згадуємо тут лише праці, які появилися окремими книжковими виданнями:

Матвій Стахів; *Минуле і майбутнє української іміґрації в ЗДА.* Скрентон 1950;

Роман Ільницький, *Призначення українців в Америці.* Нью-Йорк 1965.

Перша праця має більш оглядовий характер, а друга — публіцистичний.

36 Цінний матеріял, але, на жаль, лише т. зв. ювілейно-мемуарний містять особливо такі збірники:

Ювілейний Календар-Альманах УНСоюзу на 1949 р.; Ювілейний Альманах «Свободи» 1893—1953 (зредаґували Л. Мишуга і А. Драган); *Українці у вільному світі — Ювілейна книга УНСоюзу,* 1894—1954 (та сама редакція); *Українська заморська твердиня* — Ювілейний альманах у 75-річчя УНС (1894—1969).

Далі важливими джерелами є календарі Укр. Робітничого Союзу, «Провидіння», як також календарі, видавані Консисторією Укр. Правос. Церкви в США.

37 *Український Історик,* ч. 4. 1969, стор. 134—135.

ник про українців в американському і канадському суспільствах та довідник про всю українську еміґрацію в різних країнах поза СРСР.

З окремих праць, написаних українцями в обговорюваному періоді, слід насамперед відмітити монографію Теодора Луціва († 1969) про Агапія Гончаренка, видану англійською мовою.[38] Можна сказати, що вийняткова постать Гончаренка знайшла в особі Луціва пильного дослідника, а навіть ентузіяста і зачинателя «культу Гончаренка». На жаль, ця праця прозраджує слабості історика-аматора; в ній є низка фактичних помилок, хоч зібраний Луцівим матеріял треба уважати цінним причинком до дослідження цієї кольоритної постаті.[39] Над більшою монографією Гончаренка працює І. Світ, як також належить згадати невеличку працю на цю тему неукраїнського автора Томи ДеКоля.[40]

Окремо слід відзначити невеликі праці з історії церковного життя українців Америки. Є це статті та розвідки українських і неукраїнських авторів, видані в церковних офіційних публікаціях наших епархій,[41] або ж у журналах чи інших публікаціях. Ще в 1946 р. одне число квартальника „The Eastern Churches Quarterly“ майже виключно було присвячене українцям католикам візантійського обряду в США.[42] З неукраїнських авторів про ці справи багато пише словацький єзуїт в Римі о. М. Лацко, який створив щодо греко-католиків із Закарпаття, так би сказати, «словацьку історичну школу».[43] Багато

---

38 Luciw, Theodore. *Father Agapius Honcharenko, First Ukrainian Priest in America*. Ucrainian Congress Committee of America: New York, 1970.

Ця праця є поширенням раніше виданої монографії цього самого автора спільно з В. Луцівим:

Luciw, W. and Luciw, Th. *Ahapius Honcharenko and the Alaska Herald. The Editor's Life and an Analysis of his Newspaper*. Slavia Library: Toronto, 1963.

39 Критику на працю В. і Т. Луцівих з 1963 дав І. Світ в «Українському Історику», ч. 2—3, 1964. Ряд фактичних поправок І. Світа Т. Луців не вніс до видання з 1970 р.

40 DeCola, Tom. *Agapius Honcharenko:* „Romantic Exile“, Sacramento State College, 1959. (ротаторний друк).

41 З кількох праць заслуговує на увагу розвідка о. Ісидора Сохацького в двомовному зб. *Українська Католицька Митрополія в Злучених Державах Америки — Ukrainian Catholic Metropolitan See Byzantine Rite U.S.A.* п. з. «Українська Католицька Церква візантійсько-словянського обряду в ЗДА» (стор. 199—248) та "The Ukrainian Catholic Church of the Byzantine-Slavonic Rite in the U.S.A." (translated by C. Berdar, pp. 249—286). Philadelphia: The Archbishop's Chancery. 1959.

42 *The Eastern Churches Quarterly*, Oct.—Dec. 1946, No 3, vol. VI. Цей випуск містить статті еп. Амврозія Сенишина про українців католиків, о. Степана Ґуловича про пітсбурзький екзархат та В. Плохла про духовну семінарію у Вашінґтоні.

43 о. М. Лацко цікавиться греко-католиками в Америці, які походять із Закарпаття, а головно із Пряшівщини, щоб довести їхню словацьку на-

матеріялів про українців в США знаходимо в праці Д. Ґриґорєва про Російську Православну Церкву в Америці.[44]

У цьому зв'язку треба згадати закінчену дисертацію про ролю Греко-Католицької Церкви в житті закарпатської еміґрації, яку написав В. Варжескі в 1964 р.[45] Іншою дисертацією в процесі опрацювання з історії Церкви є праця Оксани Драґан, докторантки Університету Джон Гопкінса в Бальтіморі.[46]

Серед греко-католицького духовенства Пітсбурзької епархії (тепер Мунгальської митрополії) виникла була ініціятива створити установу, яка мала керувати дослідженням та зафіксувати минуле закарпатської еміґрації, головно історію церковного життя. В половині 1960-их років постало окреме Історичне Товариство ім. єпископа В. Такача при Семінарії Св. Кирила і Методія в Мунгал, Пенсильванія. Але досі це товариство не зарепрезентувалося ніякою соліднішою працею.

З неукраїнського боку в Америці зацікавлення українською еміґрацією донедавна було ще слабше. Більші стандартні праці та часткові студії (кейз стадіс) про різні аспекти життя етнічних меншостей часто іґнорували українську, як і деякі інші (марґінесові) европейські еміґрантські спільноти. Цей стан починає змінюватися з кінцем 1960-их років, коли в американській суспільності виник інтерес і до інших «етникс», поряд або, краще, як наслідок своєрідного вибуху расово-етнічної проблеми в американському плюралістичному суспільстві.[47]

Піонерським кроком в цьому новому періоді, або й переломовим,

---

ціональність. Див. статті самого автора та інших словаків у спонзорованих ним виданнях:

Lacko, Michael, S. J. „The Churches of Eastern Rite in North America". *Unitas*, vol. XVI, No 2, pp. 89—115;

Dorko, Nicholas. „The Geographical Background of the Faithful of the Apostolic Exarchate of Pittsburgh". *Slovak Studies*, vol. IV, Rome: 1964, pp. 217—221 + 4.

Polak, George. „Slovak Greek Catholics in America", ibid., vol. V, 1965, pp. 259—268.

44 Grigorieff, Dimitry. „The Historical Background of the Orthodoxy in America". *St. Vladimir's Seminary Quarterly*, vol. V, No 1—2, New York: 1961, pp. 3—53.

45 Warzeski, Walter C. *Religion and National Consciousness in the History of the Rusins of Carpatho-Ruthenia and the Byzantine Rite Pittsburgh Exarchate*. Ph. D. Dissertation (History), University of Pittsburgh, 1964.

Недавно опубліковано працю Варжеского під змодифікованим заголовком: *Byzantine Rite Rusins in Carpatho-Ruthenia and America*. Pittsburgh: Byzantine Seminary Press. 1971.

46 Затверджена в історичному відділі тема докторської дисертації О. Драґан так зформульована: *Children of the Union in America:* The Integration of Byzantine-Rite Ukrainian and Carpatho-Rusin Catholics in American Life.

47 Історик і популярний автор Оскар Гендлин звернув увагу у своїх працях (The Uprooted, 1951; Immigration, 1959) на факт, що процес повної асиміляції не визначує розвиток етнічних груп. В тому самому пляні на-

можна уважати дослідний проект проф. Йошуа Фішмана, який на початку 1960-их років вів кількарічне колективне дослідження, яке фінансував департамент освіти і народного здоров'я у Вашінґтоні, над збереженням етнічних мов в Америці. Українській мові і етнічній групі присвячене значне місце, бо одним із дослідників і авторів збірника був соціолог Володимир Нагірний.[48] Хоч праця була здійснена соціологічною методою та на порівняльній основі, все таки автори користувалися також історичними матеріялами. Тому своїми спостереженнями та висновками вона становить поважний інтерес також для істориків.

Другою ініціятивою в академічному середовищі, яка визначувала пожвавлене зацікавлення етнічними питаннями, треба уважати заснування при Міннесотському Університеті Архіву Еміґрації. Від 1966 р. існує в ньому й український відділ із вже доволі поважним книжковим фондом та збіркою періодики й архівальних матеріялів. З українського боку причинився до заснування цього відділу, першої цього роду установи при американській академічній інституції, проф. Олександер Грановський. Куратором українського відділу є Роман Кохан.

Паралельно зростає зацікавлення в університетах до справ української еміґрації, як проблематики, гідної дисертації. Перш, аніж подати кілька докторських праць, над якими зараз працюють в різних американських університетах, варта нагадати про закінчені в цьому періоді маґістерські роботи. Єдиною опублікованою дистертацією є нарис українського католицького шкільництва в США Наталки Чуби.[49] Неопублікованими залишилися дві монографії про міські українські громади — Роберта Л. Іґнасяка про нині вже майже неіснуючу громаду в м. Ленсинґ в Мічіґані,[50] та Анни Винар про великоміську і дуже зрізничковану українську громаду Клівленду.[51] Без-

---

писані праці Мільтона Ґордона (Assimilation in American Life, 1964), та Натана Ґлейзера і Даніеля Мойнигана про головні етнічні групи Нью-Йорку (Beyond the Melting Pot, 1963). Соціолог о. Ендрю Ґрілей, який тепер очолює велику програму етнічних дослідів при Чікаґському Університеті, в ряді свої праць стверджує живучість «етнічности» в американському суспільстві. В кількох університетах існують етнічні студії поряд із „Black Studies programs". Конґрес США схвалив в 1971 р. закон Пуцінського-Швайкера про заснування Осередку дослідів етнічної спадщини Америки.

48 Fishman, Joshua et al *Language Loyalty in the United States.* London and The Hagues: Mouton, 1966.

49 Czuba, Natalie A. *History of the Ukrainian Catholic Parochial Schools in the United States.* M. A. Thesis (De Paul University), Chicago, 1956.

50 Ignasiak, Robert L. *Ukrainians in Lansing, Michigan:* the adjustment of a small ethnic group. M. A. Thesis (Michigan State College of Agriculture and Applied Science), Lansing, 1949. (неопубліковано).

51 Wynar, Anna T. *The Ukrainian Community of Greater Cleveland:* a Study in Assimilation of an Ethnic Group. M. A. Thesis (Bouling Grenn State University),1968. (неопубліковано).

посередньо по війні, покійний вже тепер Іван Задорожний написав маґістерську дисертацію з дослідженням публічної опінії українців в Америці на дуже сензитивне питання — ставлення до Радянської України.[52]

Крім згадуваної вже дисертації О. Драґан, тепер такі докторські дисертації є в процесі опрацювання: Галини Дуди про рідношкільну освіту в Америці, Мирона Куропася про формування української національної свідомости в еміґраційних умовах та Дарії Маркусь на тему виховання провідних кадрів української етнічної групи після 1945 року.[53] Замітно, що всі ці три дисертації розроблюються у відділах педагогіки. З докторських дисертацій останнього часу була видрукована єдино студія проф. О. Симиренка про закарпатську громаду в Міннеаполісі.[54]

Із праць, не присвячених спеціяльно українським іміґрантам, деяке світло кидає на життя, побут і відносини перших українських поселенців Пенсильванії недавно опублікована праця В. Ґріна про робітничий еміґрантський рух кінця минулого століття в Пенсильванії.[55]

Це було б все, чи майже все, що можна було віднотувати як публікації, проекти чи дослідні пляни, за останнє півсторіччя про українську еміґрацію в США.

Щоби в підсумку ще раз схарактеризувати ці зусилля, досягнення і недостатки на відтинку дослідження української спільноти і життя в Америці, треба б таке сказати. Ці дослідження не є задовільними, їх ініціятива, тематика часто припадкові, організовані зусилля відорвані, а висліди головно праць українською мовою з погляду їх науковости на низькому рівні. Лише молодші дослідники

---

[52] Zadrozny, John. *Ukrainian-American Opinions about the Soviet Ukraine.* M.A. Thesis (University of Chicago), 1946 (неопубліковано).

[53] H. M. Duda. *Ridna Shkola, Ukrainian Studies Schools, 1950—1970.* Harvard University (має бути закінчена в 1971 р.).

Myron B. Kuropas. *Ukrainian Education in a Pluralist Society:* A Study of Ethnic Maintenance in an Urban Community. University of Chicago (пляноване закінчення на 1972 р.).

Markus, Daria. *Education of Ethnic Leadership:* A Case Study of Ukrainian Community in the U.S.A. Loyola University in Chicago. (має бути закінчена в 1973 р.).

[54] Simirenko, Alex. *Pilgrims, Colonists, and Frontiersmen.* An Ethnic Community in Transition. New York: The Press of Glencoe, 1964. Праця проф. О. Симиренка є соціологічною монографією про три генерації однієї громади-парафії Російської Православної Церкви — св. Марії в Міннеаполісі, складеної виключно із закарпатських українців; автор чогось уважає їх росіянами, не вияснюючи складність культурно-етнічної свідомости цієї категорії іміґрантів.

[55] Green, Victor R. *The Slavic Community on Strike.* Immigrant Labor in Pennsylvania Anthracite. Notre Dame: University Press of Notre Dame. 1968.

намагаються засвоїти новітню соціологічну чи порівняльну методи і дати праці сучасного профілю. Але ці спроби є щойно в початках. В загальному царина дослідження української еміґрації в США вимагає багато зусиль і координованої дії та сумлінної індивідуальної праці самих дослідників. У цьому зв'язку насувається ряд завдань і проблем, які стоять перед історичною наукою, як також суміжними іншими дисциплінами, з погляду яких ведеться дослідження української еміґрації.

Джерела і матеріяли історичних досліджень

В цій частині нашого огляду бажаємо вказати на головні джерела й архівні збірки матеріялів до питання української еміґрації в США. Ця частина буде доволі схематичною і радше переліком, аніж докладним оглядом, головних джерел, бо ще не існує описання наявних збірок і архівів, на що також є велика потреба. Можна виріжнити такі групи архівних збірок стосовно історії українців в Америці.

1. Архіви державних чи адміністративних установ, які мали відношення до еміґрації наших людей з країн їх походження та їх іміґрації до Америки. Такими є насамперед обласні державні архіви у Львові, Ужгороді, Чернівцях, а далі у Пряшеві і Кошицях. Цілком певно є матеріяли, які стосуються умов і стану еміґрації у столицях держав, звідки українці виїжджали — Відень, Будапешт, Прага, Варшава. Правдоподібно, мало стосовних матеріялів збереглося по архівах корабельних компаній, бо вони довго не зберігають індивідуальних доссіє подорожних. Проте, і там можна дещо знайти, особливо статистичний зведений матеріял про пасажирів і місце їх походження (іноді і про національність).[56] Архіви і публіковані матеріяли Іміґраційного Уряду США є дальшим поважним джерелом. Однак для історика далеко цікавішими за самі цифри і загальні дані були б різні конфіденційні звіти, дипломатичні і поліційні рапорти про умови рекрутування поселенців, про працю серед них урядових аґентів, зацікавлення їхніми проблемами тощо. Такі матеріяли напевно знаходяться у стосовних міністерствах закордонних і внутрішніх справ.

Якщо йдеться про архіви східньо-европейських держав, то вони напевно відкриті для дослідників, принаймні до 1919 року. Гірше з радянськими архівами, які відкриті лише для декого і то за умовою, що користування ними буде селекційним. Наприклад, Шлепаков часто покликується на архівні матеріяли Львова, Ужгорода, Чернівців, але лише для того, щоб довести свою тезу. Майбутні дослідники будуть мусіти перевірити неодне дотеперішне твердження чи здогад саме на підставі сумлінного дослідження цих архівів.

---

[56] The National Archives and Record Service у Вашінґтоні опублікував серії *Passenger Arrivals List* та *Passenger Customs List*, які можуть бути цінним джерелом особливо для визначення перших українських поселенців. Див. також A. H. Lancour. *Passenger Lists of Ships Coming to North America* 1607—1825.

2. Іншою групою архівів є церковні архіви, які могли б багато чого розкрити із складної релігійної боротьби серед української еміґрації та й інших сторінок життя нашої заокеанської спільноти, на яке мали вплив різні чинники. Напевно наші епархіяльні центри в Філядельфії, Пітсбурґу, Стемфорді, а також консисторіяльні правління Російської Православної Митрополії, як також українських православних юрисдикцій мають менш-більш упорядковані архіви. Але чи можна ними свобідно користуватися?! Маємо враження, що цю справу трактують опікуни цих архівів дуже арбітрарно і тому була б на місці якась інтервенція у цих чинників, щоби вони застосували норми інших архівів, хочби Ватиканського, що після 50-річної давности, архіви мають бути відкриті дослідниками. Подекуди це часове обмеження могло б у певних справах бути зредукованим до 25 років. До речі, Рим також є дуже важливим джерелом архівальних матеріялів, головно таким є архів Східньої Конґреґації чи Конґреґації для поширення віри, а в ньому особливо звіти апостольських делеґатів. Під цим кутом і архіви Святішого Синоду багато чого могли б розкрити, як також архіви Галицької Митрополії та окремих епархій, сьогодні удержавлені.

3. Архівальними матеріялами диспонують і братські союзи, тільки можна сумніватися, чи вони відповідно впорядковані та чи, і як можна ними користуватися. Деякі місцеві організації й установи мають ще припадково збережені організаційні матеріяли і документацію, але мабуть цей цікавий і цінний матеріял місцевих осередків етнічних груп, найбільше загрожений та залишений на призволяще долі.[57] Крайня пора, щоб ці матеріяли були кимось впорядковані, централько збережені та описані.

4. Всяка інша документація, що свідчить про життя української етнічної групи, зокрема суспільне і культурне (діловодство установ, видання, кореспонденція), якщо ще збережена, є вона досить розпорошена — від деяких музеїв, бібліотек, архівів громадського характеру, до збірок і архівів особистих. Здається, що ні один із українських музеїв — УВАН, Бавнд Брук, Стемфорд, Клівленд, Детройт, Чікаґо — не має якоїсь повнішої збірки матеріялів з одної місцевости чи околиці або ж фахового профілю даної збірки (за вийнятком хіба Пластового Музею в Клівленді). Проте у всіх цих музеях та архівах, взятих разом, напевно знаходиться рідкий і дослідником досі ще не порушений матеріял.[58] Все таки фахово найкраще впорядкова-

---

[57] М. Куропась, який займається зокрема дослідженням української спільноти в Чікаґо, стверджує, що в одній із місцевих закарпатських парафій під час перенесення із старої до нової священичої резиденції («ректорі») парох викинув масу старих видань та матеріялів своїх попередників.

[58] В збиранні і впорядкуванні матеріялів до історії іміґрації спеціялізуються зокрема Український Національний Архів в Детройті (директор Роман Дацко) та Український Музей-Архів у Клівленді (дир. Леонид Ба-

ний та потенційно може статися головним джерелом історичних досліджень український відділ Імміґраційного Архіву в Міннесоті (про який згадано вище).

5. Іншу категорію важливих джерельних матеріялів становить преса та видання. Про це приходиться сказати те саме, що не існує ніде повної української збірки чи бібліотеки української періодики і виданих книжок в США. Найгірше те, що навіть діючі українські бібліотеки, за малими винятками, не є якслід впорядковані, не мають добре індексованих каталогів, а головне, бракує у нас для ширшої консультації наявними джерелами бібліотечно-позичкової служби. Слід додати, що в неукраїнських бібліотеках Америки, а головно в таких, як Конґресова, Нью-Йоркська Публічна, Інститут Гувера, деякі університетські, можна знайти рідкі матеріяли, хоч, правда, припадкові і неповні, якщо йдеться, наприклад, про комплети періодики, серії тощо. Деякі польські, угорські, словацькі і російські, як також жидівські архіви та установи в цій країні можуть мати деякі матеріяли до історії української еміґрації, головно щодо стосунків між даною групою і українцями. Не можна залишити поза увагою бібліотек в Україні та Східній Европі, які можуть мати багато речей, що вже тут погубилися.

Було б потрібно мати докладнішу характеристику цих категорій джерел, а також опис збірок та установ, про які тут лише загально і побіжно згадано. Це вимагало б окремих досліджень на місцях та окремої публікації.

Аґенди історичного дослідження української іміґрації в США

Якщо історичні дослідження і взагалі наукове охоплення складного і багатого, майже сторічного минулого українців в Америці має вийти з своєрідного глухого кута, занедбання і якоїсь припадковости й кустарного рівня, уважаємо, що такі важливі завдання стоять на порядку дня перед наукою і самою спільнотою:

1. Інвентаризація джерел, архівів, їх описання, каталоґізація головних бібліотек, в тому і пресових збірок з можливим індексуванням деяких із цих джерел. Поряд з цим мала б появитися головно хронологічна, але також і галузева бібліографія української еміґрації в Америці.[59] Можливо, що наші бібліотекарі могли б виконати

чинський); останній займається також видавничою діяльністю. Серед інших цінними є неперіодичні «Бібліографічні покажчики української преси поза межами України» (1966, 1968—69 рр.). Так само Український Національний Музей в Чікаґо створив в 1970 р. відділ матеріялів і документації до історії української еміґрації, головно в Чікаґо й Ілліной.

[59] Бібліографічний огляд і лише частковий та з одного джерела (Календарі й альманахи Українського Нар. Союзу і «Свободи») подав Богдан Кравців в «Українська заморська твердиня — Ювілейний Альманах на 1969 рік», Джерзі Сити, 1969, стор. 120—140.

найкраще і найлегше цю важливу піонерську працю для самих істориків-дослідників.

2. Люди й установи, які досі спорадично цікавилися цими питаннями, повинні б виробити спільно більш систематичний плян і програму та розподіл праці дослідників і то не лише в українському середовищі, але зацікавити цим і загально-американські установи, головно академічні.[60] В департаментах суспільних наук та історії можна б ініціювати написання кілька солідних маґістерських та докторських праць з української тематики. Останніми роками зауважується в цьому напрямі правильну орієнтацію, хоч ініціятива радше є індивідуальна, аніж організована і плянована.

3. Важливо, щоб у це плянування й організацію дослідження американсько-української спільноти включилися й наші фінансові та загально-суспільні установи, які у випадку потреби могли б зафундувати кілька дослідних стипендій та фінансувати готові видання. Особисто думаємо, що це була б корисна інвестиція «суспільного» капіталу, бо звичайно на 70% докторські дисертації є такими, що надаються до публікування. Цим ми одержали б солідні причинки до самопізнання як спільного, і саме цього нам бракує на нинішньому етапі самоусвідомлення української етнічної групи.

4. Подаємо лише для прикладу кілька тем чи проблем, які могли б стати предметом дисертацій чи солідних книжкових публікацій. Є це здебільшого теми з історичним спрямуванням, хоч деякі могли б бути розроблені і в інших департаментах, наприклад, журналістики, бібліотечних наук, соціології, освіти, політичних наук тощо. В цьому неповному переліку звертаємо увагу на теми, які досі не мають ще солідного розроблення й причинків в літературі:

— Історія православного руху і православних Церков серед українців Америки.

— Сто років української еміґрації з Закарпаття (загальна оглядова праця про закарпатську еміґрацію).

— Українці в російській іміґраційній спільноті в США.

— Українці-лемки в США; їх суспільні, культурні та релігійні проблеми.

— Історія української преси в США.

— Монографія про «Свободу».

— Діяльність і роля українських братських союзів.

— Освіта і шкільництво серед українців США.

— Політичні течії і групи серед українців США, зокрема ліві течії перед і після першої світової війни.

---

60 Було б вказаним, щоби українські викладачі історії та суспільствознавчих дисциплін самі співпрацювали із ініційованими тепер програмами етнічних студій, а також, щоби давали студентам семінарійні, а також дипломні праці із ділянки дослідження української іміґрації.

— Монографія про українців Пенсильванії, найстаршого українського поселення в Америці.[61]

— США і українське політичне питання.[26]

— Бібліографія української іміґрації в США.

5. Належало б заініціювати написання й видання локальних, здебільшого колективних праць-збірників на зразок наших реґіональних збірників, які в останньому часі появилися. Такі українські громади чи реґіони вимагали б опрацювання спеціяльних збірників або монографій — Філядельфія, Пітсбурґ, Клівленд, Детройт, Чікаґо, Північна Дакота.[63]

6. Дуже потрібним було б видання серії біографій діячів української іміґрації. Така серія мала б не лише об'єктивно-пізнавальне значення, але й виконала б поважну суспільно-виховну ролю для теперішнього покоління.[64]

7. Дальшим завданням, і часово пекучим, видається справа стимулювання й координації писання та публікації спогадів. У нас мемуаристика жахливо занедбана, а люди відходять, забираючи з собою чи не назавжди частину історії. Ідеться зокрема про писання мемуарів, які не обов'язково тепер мали б друкуватися, бо в таких багато

---

61 На зразок монографії П. Юзика: *The Ukrainians in Manitoba.* Toronto, 1953.

62 Ця тема не є вичерпно і об'єктивно опрацьована. Різні автори внесли до неї деякі причинки (А. Марґолін, М. Стахів, К. Варварів та ін.), але не існує поважної студії на цю тему, за вийнятком односторонніх праць Р. Г. Симоненка: Імперіялістична політика США щодо України в 1917—18 рр., вид-во Академії Наук УРСР, Київ 1957, та Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. Вид-во Академії Наук УРСР, Київ 1962.

63 За останні 15 років лише деякі осередки здобулися на збірники-огляди місцевого організованого життя:

Золота Ювілейна Книга з нагоди 50-ліття організованого укр. гром. життя в Нью-Йорку, 1905—1955. Нью-Йорк 1956. (ред. О. Соколишин);

Ювілейна Книга Українського Культурного Осередку в Лос Анджелосі, 1944—1959—1969. Лос Аджелос 1969. (ред. І. Овечко). Цей збірник містить багато цікавого матеріялу взагалі до історії українців Півд. Каліфорнії.

«Вільні козаки». Ювілейна Пропам'ятна Книга Укр. Нар. Дому в Рочестері. Рочестер 1970. (ред. В. Гавриляк).

Цінним джерелом для вивчення української іміґрації є виданий в 1955 р. *Guide to Ukrainian-American Institutions, Professionals and Businesses.* Ukrainian Congress Committee. New York, 1955 (ред. В. Вереш). Це видання вимагало б якоїсь періодичности (напр., щоп'ять років) та кращого редаґування.

64 Крім праць про А. Гончаренка (див. вище), появилися малі розвідки про Миколу Судзіловського-Расселя (М. Лабунька в «Лікарському Віснику», ч. 26, 1962 р.), про ген. Івана Турчина (О. Городиський в Альманаху УНСоюзу на 1971 рік) та про видатного дослідника української еміґрації Юліяна Бачинського (Л. Винар в «Українському Історику», ч. 4, рік 1970, иа окрема відбитка).

чого промовчується чи прикрашується. Ряд діячів, часто лише місцевих, але з великим досвідом, наприклад, в Чікаґо д-р Сіменович, д-р Тарнавський, не говорячи вже про таких, які діяли на загальноамериканському терені (Мишуга, Демидчук, Чиж, митр. Богачевський, митр. Шпилька та інші), фактично не залишили особистих спогадів. Мабуть, не залишив їх і недавно спочилий митр. Теодорович. А скільки могли б сказати ще живі поміж нами Січинський, Ґалан, Чубатий, Грановський? Але чи пишуть вони спогади, не знаємо. Ішлось би про те, щоб у деяких випадках записати принаймні на звукопис розповіді цих людей, яким важко самим зібратися до писання спогадів. Не лише загальновідомі діячі мають що сказати, але часто й звичайні рядові громадяни та робітники. піонери-будівничі нашого життя на місцях.[65]

8. Існуючим установам (науковим товариствам, музеям, Церквам, союзам та ін.), належало б перебрати під відповідну опіку приватні архіви, як також забезпечити документацію різних організацій, місцевих та центральних, а головно розумно зберегти парафіяльні архіви, бо вони будуть дуже цінним джерелом для дослідження.

9. Насущно потрібною є синтезуюча і вичерпна загальна праця про українську еміґрацію в США типу Ю. Бачинського або В. Галича, можливо, доповнення і поширення останньої, що довела б огляд розвитку до останнього часу та включила нові досліди. Така праця могла б бути основним довідником, своєрідною енциклопедією української еміґрації в Амариці.[66]

10. Як організаційну передумову для здійснювання згаданих завдань, необхідно створити чи відновити міжінституційну, але оперту на основі особистого членства зацікавлених одиниць, Комісію дослідження української іміґрації в США із власним дослідним пляном та видавничим фондом. Саме така Комісія мала б ініціювати й координувати індивідуальні та групові почини дослідження та публікації, а також сама чи у співпраці з іншими установами могла б публікувати окремі монографії й причинки українською та англійською мовами. Видимим знаком життя і живучости Комісії могли б бути своєрідні *Річники української еміґрації США*, які стали б періодичною науковою публікацією.[67]

---

65 Відомо нам, що д-р Євген Перейма збирає і записує особисті «історії» (біографії) старих еміґрантів з-перед 1914 року, записуючи всі деталі їх життя, побуту, участи в житті іміґрантських громад тощо. Такі детальні історії від старших людей, віком від 75—85 років, ще сьогодні можна зібрати; вони так само становитимуть цінний причинок до історії іміґрації.

66 Проф. В. Галич сам суґерує потребу доповнення його праці та написання вичерпної студії про історію української іміґрації в США. Див. лист до «Свободи» п. з. «Пекуча справа» (10. 3. 1970).

67 Ця пропозиція була поставлена автором на конференції УВАН в травні 1969 р. З того часу пожвавив свою діяльність Укр. Соціологічний Інститут, який плянує видання збірників. Видається, що завдання під точкою 10 міг би виконати саме УСІ.

На закінчення дозволимо собі ще на кілька загальних помічень порівняльного характеру про стан дослідження української еміграції та близьких нам трьох інших слов'янських груп — поляків, чехів і словаків.

Чехи мають цілий ряд давних і міжвоєнних праць про свою іміґрацію чеською і англійською мовами. Щодо поляків, то їх присутність в американському житті, і своєю кількістю, і ролею в минулому та сучасному, звичайно, добре видима. Але до цього причиняється і низка публікацій з-під пера поляків і неполяків. Варта згадати, що при Чікаґському Польському Музеї та Архіві Римо-Католицького Польського Союзу надруковано низку томів п. з. «Annals of the Polish Roman Catholic Union Archives and Museum». Появлялася також серія «Polish American Studies». В особі Менціслава Гаймана, куратора Чікаґського Музею й Архіву польська іміґрація справді знайшла свого сумлінного літописця, який зробив ціллю свого життя дослідити різні аспекти Американської «Польонії».

Навіть словаки мають більше зацікавлення сьогодні своїм минулим, ніж ми. Це видно хочби з того, що видаваний ними політичний річник англійською мовою «Slovakia», містить також статті з історії словацької іміґрації в США. За двадцятьп'ять років існуванння і безперебійного видавання «Українського Квартальника» статті, які там появлялися з історичної і суспільної проблематики іміґрантської спільноти, здається, можна порахувати на пальцях однієї руки.

Без порівняння краще стоїть справа дослідження української іміґрації в Канаді. Вистачить лише згадати кілька сьогоднішніх авторів окремих праць, які появилися на протязі останнього десятка років — Кей-Кисілевського, Юзика, Войценка, Марунчака, Мандрики, Лучковича, Теслі, Панчука та ряду інших. Нічого подібного не вийшло з рядів української іміґрації на протязі 25 років.

Тридцятьп'ять років тому так писав проф. В. Галич у своїй передмові до праці «Ukrainians in the United States»: «Якщо йдеться про слов'янські іміґрації, то ще не всі групи видали із себе свого історика. Дослідники іміґрації якось занедбали деякі етнічні групи. Отож, багато залишається ще зробити для майбутніх досліджень цього розділу американської історії».

З українського погляду додаймо, що ці слова дійсні ще й сьогодні. На жаль, залишається незаписаною цікава і важлива сторінка не лише американської, але й української історії. Слід зробити все сучасному поколінню дослідників, щоби майбутній історик не повторив слів В. Ґалича з такою самою дійсністю, як промине дальших тридцять п'ять років.

Лев Шанковський

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

III. Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921—1939)

1

Виникнення української воєнно-історичної науки після визвольної війни 1917—1920 рр. було явищем закономірним. Після цієї війни, в роки 1921—1939, на західньоукраїнських землях, а теж на еміґрації в Польщі та в інших европейських країнах, проживало понад 6,000 кол. старшин українських армій, у тому чимало старшин з вищою військовою освітою і званням старшин генерального штабу. Власне й оці старшини, в період між двома світовими війнами, створили нам українську воєнно-історичну науку, даючи нам значну мемуаристичну літературу про визвольну війну, редаґуючи збірники документів, опрацьовуючи довідкові матеріяли для енцикльопедій, збірників, календарів-альманахів тощо. З рядів генералітету й старшинства українських армій виросли теж перші українські воєнні історики, що дали нам аналітичні й синтетичні праці не лише з історії української визвольної війни 1917—1920 років, але й теж з інших епох української воєнної історії. Генералітет і старшинство українських армій подбало про створення наукових установ, журналів і видавництв, завданням яких було ведення науково-дослідної праці з ділянки історії визвольної війни, публікація закінчених і готових праць із цієї ділянки, рецензування і обговорювання праць, що вже появилися друком. За 18 років від закінчення визвольної війни й до спалаху II Світової війни пророблено велику роботу в ділянці дослідження української воєнної історії і в її висліді маємо чималу українську воєнно-історичну літературу, що появилася була між 1921 і 1939 роками. Інша справа, що значна частина цієї літератури сьогодні стала бібліографічною рідкістю, а деяких цінних творів і зовсім немає поза межами СССР і його сателітного царства. Сталося це тому, що в роки між двома війнами якось ніхто не подбав, щоб цю літературу переслати до заокеанських бібліотек, а зокрема до Гуверівської бібліотеки в Пальо Альто, Каліфорнія, що є найбільшим у світі центром архівних і джерельних матеріялів для вивчення історії російської революції й історії громадянської війни в Східній Европі в 1917—1922 роках. Російські й поль-

ські архівні збірки, що переховуються в Гуверівській бібліотеці «війни, революції й миру» при Стенфордському університеті, мають велике значення й для вивчення історії української революції чи визвольної війни, але українські історики на північноамериканському континенті досі навіть не підійшли до вивчення цих скарбів.[1]

У 1921—1939 роках, відповідно до скупчень старшин кол. українських армій у різних европейських країнах, створилися були різні центри української военно-історичної науки. В Польщі, де від кінця 1920 року в інтернуванні перебувала Армія УНР, такі центри створилися були в Каліші, а пізніше в Варшаві. Свою наукову й соціяльну базу ці центри мали серед старшин Армії УНР, яка перед своїм останнім боєм у листопаді 1920 року нараховувала 3,888 старшин і 35,259 козаків.[2] Серед козаків було чимало осіб з освітнім стажем, що вже в таборах перекваліфікувалися на старшин. Це й було причиною, що, не зважаючи на важкі втрати в II Зимовому поході (закінченому трагедією під Базаром 21 листопада 1921 року), кількість старшин в інтернуванні збільшилася. За свідченнями ген. П. Шандрука, на обліку екзильного Військового міністерства, в 1932 році, були 4,000 старшин і 900 підстаршин.[3] На доручення цього міністерства, певна кількість старшин Армії УНР почала контрактову військову службу в польській і в інших арміях, при чому дехто у цих арміях закінчував теж, вищу військову освіту, як, напр., генерали Павло Шандрук, Петро Самутин, Аркадій Валійський і ін.[4] Опору для наукової военно-теоретичної й военно-історичної праці військової еміґрації Армії УНР творили «Военно-наукове видавництво», що постало в Каліші в 1923 році, а потім було перенесене до Варшави й яке видавало журнал «Табор», «Военно-історичне товариство», засноване в 1925 році, що видавало журнал «За Державність» і, врешті, «Український Науковий Інститут» у Варшаві, який деяку кількість своїх праць з історичної серії присвятив був українській военній історії.

Коли ж у Польщі скасовано табори для інтернованих старшин і вояків Армії УНР, певна кількість старшин і козаків переїхала до Чехо-Словаччини, щоб продовжувати «цивільні» студії в Українському Вільному Університеті чи в інших високих школах у Празі, або в Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Інші старшини й ко-

---

[1] Недавно Дослідно-Науковий Інституту ім. В. Липинського в Філядельфії набув у Гуверівській Бібліотеці при Стенфордському університеті фотостат розвідчого звіту польського Генерального штабу про Українську Галицьку Армію в березні 1919 року.

[2] *«Українсько-московська війна 1920 року в документах»*, стор. 330. Див. нотка ч. 45.

[3] Pavlo Shandruk, Gen. Lt of Gen. Staff, *Arms of Valor*. With an introduction of Roman Smal-Stocki, Ph. D. New York, 1959, Robert Speller & Sons, Publishers, Inc., стор. 147.

[4] Там же, стор. 146. Екзильне Військове міністерство УНР призначило було 57 старшин до контрактової служби в польській армії, 2 до французької і по одному до фінської й турецької армій.

заки еміґрували до Франції й Бельгії, щоб отримати заробіткову працю, головним чином у копальнях. Таким чином, військова еміґрація Армії УНР поширилася була теж на Францію, Бельгію й Чехо-Словаччину. У Чехо-Словаччині, крім військової еміґрації Армії УНР, перебувала теж військова еміґрація Української Галицької Армії. У таборах, інтернованих в Німецькому Яблонному і в Ліберці, перебували інтерновані галицькі бриґади. В 1921 році їх перенесено до табору в Йозефові. У цьому таборі перебувало понад 400 старшин і коло 4,000 вояків УГА.

Відповідно до цих пересунень створилися були теж центри української воєнно-історичної науки в Празі і в Парижі. В Празі опорою для воєнно-історичної науки був Музей Визвольної Боротьби України заснований у 1925 році, який видавав свій бюлетень «Вісті Музею ВБУ». В Празі появилося було декілька гідних уваги видань і видавався теж журнал «Гуртуймося», а військова еміґрація УГА видавала журнал «Український Скиталець». В обох цих журналах надруковано чимало вартісного воєнно-історичного матеріялу.

У Парижі наукова воєнно-історична праця скупчувалася коло Бібліотеки ім. Симона Петлюри, заснованої в 1929 році. Слід підкреслити, що в Парижі, від 1925 року, появлявся тижневик «Тризуб», під редакцією В. Прокоповича, який містив цілі гори цінного воєнно-історичного матеріялу, не лише в статтях, але теж у посмертних згадках про різних українських військових діячів. У Парижі появилися два числа «Військової справи» і появлявся місячник «Вояк». У 1938—1939 роках, під редакцією ген. Миколи Капустянського, появилися теж два спеціяльні військові журнали: «За збройну Україну» і «Війна і техніка».

До названих центрів української воєнно-історичної науки (Варшава, Прага, Париж), що їх можна назвати «еміґрантськими», слід додати ще львівський центр, який у періоді між двома війнами відіграв був велику ролю в розвитку української воєнно-історичної науки. Положений у центрі української території, що опинилася під польською окупацією, будучи осередком українського суспільно-громадського, економічного й культурного життя, Львів із своїми світлими традиціями осередку історичної школи проф. М. Грушевського, із своїми науковими установами й бібліотеками, створював теж догідне запліччя для розвитку української воєнно-історичної науки. У цій ділянці, ще перед І Світовою війною, працювали учні проф. М. Грушевського: Іван Крип'якевич, Іван Кревецький та ін. Очевидно, і тут, наукову й соціяльну базу для розвитку української воєнно-історичної науки створили старшини Української Галицької Армії,[5] які

[5] В березні 1919 року УГА нараховувала 6,000 старшин і 120,000 вояків. Пор. *ЛЧК*, 1937, ч. 3, стор. 8. Але вже в січні 1920 року, щоденник Начальної Команди УГА виказував на 1,373 старшин і 20,576 стрільців. Пор. *ЛЧК*, 1937, ч. 5, стор. 4. У березні 1920 року, стан Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА) був 1,485 старшин і 16,688 стрільців. Пор. Ол. Удовиченко: *«Україна у війні за державність»* (Вінніпеґ, 1954, вид. Дм. Микитюка).

не тільки в 1921 році дали ініціятиву для створення першого семінара української военної історії в таємному Українському Університеті під проводом проф. І. Кревецького, не тільки покликали до життя заслужене в галузі видання й поширювання української военно-історичної літератури товариство «Червоної Калини», але й самі, головним чином створили українську военно-історичну літературу в різних формах, від популярних видань «Червоної Калини» починаючи й на репрезентативних виданнях на зразок «Альбому УСС», Альманаху «Золоті Ворота» чи «Історії українського війська» кінчаючи. Головне, що на Західній Україні, для всієї української военно-історичної літератури був масовий споживач — українська молодь розхапувала ці видання, що мало великий вплив на відродження української збройної сили в роки II Світової війни. Був суспільний інтерес до военно-історичних знань, а це й було причиною, що ціла низка західньоукраїнських видавництв друкувала военно-історичну літературу. Робили це, передусім, за зразками дуже популярних альманахів-календарів «Червоної Калини» різні альманахи-календарі на зразок «Дніпра», «Бистриці» (Станиславів), «Золотого Колосу», «Батьківщини», «Неділі», «Українського Голосу» (Перемишль) і ін., де особливо багато надруковано военно-історичних матеріялів. На жаль, усі ці альманахи-календарі є бібліографічною рідкістю, з чого виникає сумний факт, що багато военно-історичного джерельного матеріялу тим часом бракує дослідникам.

На львівському центрі кінчаємо наш перегляд осередків української военно-історичної науки в періоді між двома війнами. На жаль, заокеанська еміґрація у США й Канаді не зуміла створити такого центру, хоч деякі цінні праці тут появилися, як, напр., спогади д-ра Володимира Ґалана чи спогади Володимира Кедровського про 1917-і 1919 роки в «Свободі». Не створився теж центр вивчення історії громадянської війни в Україні під советами. Вражає, що цієї історії ніхто не вивчав навіть з позицій московсько-большевицької історіографії. В роках 1921—1939 не появилася також жодна вартісна мемуаристична література, коли не рахувати чотиротомника Володимира Антонова-Овсієнка про громадянську війну в Україні.[6] Факт цей може й не повинен нас дивувати. Швидкість, з якою в большевицькій системі різні «герої» громадянської війни в Україні ставали «ворогами народу», не дозволяв на публікацію мемуарів. Став же ж ним один із найвизначніших советських военних істориків, кол. полковник української армії Микола Какурін і навіть сам Володимир Антонов-Овсієнко.

Коли знайомитися з біографіями цих людей, однаковою мірою політичних діячів і військовиків, то робиться страшно, коли усвідомимо, що всі будівничі советської влади й «держави» в Україні загинули

---

6 В. А. Антонов-Овсеенко: *«Записки о гражданской войне на Украине»*. 4 томи. Москва: 1924, 1928, 1932, 1933. Також серія статтей у журналі «Літопис революції» (1929—1932) п. н. «В боротьбі за радянську Україну».

в підвалах органів безпеки чи у концентраційних таборах системи, яку в Україні збудували. Жодне «петлюрівське» чи «націоналістичне» ґестапо не потрапило б так до кореня знищити всіх цих людей, як це протрапило зробити ґестапо «культу особи».[7] Сьогодні, крім кількох випадкових осіб, що якось заціліли від погрому, або були реабілітовані після років перебування у концтаборах, живуть хіба ще чекісти на добрих урядових пенсіях, які «героїв» громадянської війни знищували на наказ большевицької влади.

II

Українська військова еміґрація в Польщі й Чехо-Словаччині взялася за опрацювання різних воєнно-теоретичних і воєнно-історичних проблем уже в перших місяцях своєї інтернації в таборах. Ось так, наприклад, у таборі в Ланцуті, вже в липні 1921 року, при Українському народньому університеті постав Військовий факультет, що його очолив генштабу ген. полк. М. Л. Юнаків, визначний воєнний історик, кол. професор воєнної історії в Миколаївській воєнній академії царської Росії. Коли ж його відкликано до праці в екзильному уряді в Тарнові, його наступником став генштабу ген. пор. В. М. Мартинюк. Улітку 1921 року Ланцутський табір переведено до Стшалкова, де Військовий факультет продовжував існувати до червня 1922 року Вислідом праці Військового факультету були два друковані числа журналу «Військовий вісник» і багато семінарійних праць студентів факультету. Сімнадцять кращих семінарійних праць надруковано на шапірографі.[8] У Ланцуті почав теж свої студії визвольної війни генштабу ген. хор. Микола Капустянський. а одна з його праць появилася незабаром у видавництві львівського «Діла».[10]

---

7 Подаємо алфавітний список знищених ґестапом «культу особи» будівничих совєтської влади і «держави» в Україні: Антонов-Овсієнко, В. А., Ауссем, В. X., Бубнов, А. С., Вацетіс Й. Й., Гамарник Я. Б., Гарькавий І. І., Геккер А. І., Гіттіс В. М., Глаголев В. П., Дибенко П. Є., Дубовий І. Н., Ейдеман Р. П., Затонський В. П., Квірінг Є. І., Квятек К. Ф., Коцюбинський Ю. М., Коссіор С. В., Меженінов С. А., Межлаук В. І., Муравьев М. А., Муралов Н. І., Приймаков В. М., П'ятаков Г. Л., Раковський X. Г., Рухимович М. Л., Смілґа І. Г., Смірнов П. Н., Уборевич І. П., Федько І. Ф., Шмідт Д. А., Якір Й. Е.

8 «Військовий вісник», ч. 1, Ланцут 1921, стор. 48, ред. А. Ільницький, ч. 2, Стшалково 1922, 64 стор. ред. К. Подільський. Копії цих чисел, як теж семінарійні праці переховувалися в Бібліотеці НТШ у Львові.

9 Тут і далі подаємо військові ступені українських старшин, які вони мали тоді, коли писали свої праці. В 1921 році ген. Микола Капустянський мав ступінь генерал-хорунжого, пізніше був піднесений до ступня генерал-поручника і генерал-полковника. Коли ж даний автор був піднесений між написанням ним двох праць, ми цей факт зазначаємо, подаючи обидва ступні, напр., сотн. (пізн. пполк.) Тиміш Омельченко.

10 Генштабу ген. хор. Микола Капустянський: *«Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році»*. Короткий воєнно-історичний огляд. Часть І і II з 23 кольоровими схемами-мапками і документами в додатках. Львів,

У роках 1921—1923 у таборах інтернованих вояків Армії УНР появлялося чимало різних таборових періодичних і неперіодичних видань. Серед періодичних видань найчастіше траплялися газетки й журналики інформаційні, літературні, гумористичні, часами теж військово-політичні. Цікаво, що воєнно-історичні матеріяли появлялися не тільки в таборових виданнях, що мали більше чи менше військовий характер,[11] але й у журналиках і газетках інформаційного, літературного чи навіть гумористичного характеру. У таборах українські старшини й вояки гостро переживали катастрофічний вислід визвольної війни, вважали його ні собою, ні армією незавиненим і відчували потребу якнайбільше сказати про все пережите в недавньому минулому. З цього погляду не можна й дивуватися, що на цінні воєнно-історичні матеріяли можна було натрапити в кожному таборовому виданні. Ось, наприклад, в журналику 2-ої Волинської стрілецької дивізії «Око» поміщені були цінні спогади про І Зимовий Похід, а навіть короткий історичний нарис 2-ої Волинської стрілецької дивізії.[12] Знов же, у журналику «Запорожець», виданні 1-ої Запорізької стрілецької дивізії, один з найкращих бойових старшин дивізії, полк. І. Дубовий, описав бої за м. Вознесенське і бої під с. Наливайки, даючи про них, без сумніву, найавторитетнішу реляцію.[13]

Було б неможливо, в цьому місці, зробити огляд всіх цікавих воєнно-історичних матеріялів, що появилися в таборових журналиках. Без сумніву, всі ці матеріяли мали велику джерельну вартість. Вони ж були писані учасниками, при свіжій пам'яті і в приявності цілої низки інших учасників, що кожний неправдивий опис факту могли спросту-

---

1921, стор. 88; часть III з 25 кольоровими схемами-мапками в додатках, Львів 1922, стор. 128. Приготовлена до друку IV частина, на жаль, не побачила світу. Обидві книги ген. Капустянського перевидано щасливо в Мюнхені в 1947 році, дарма що без кольорових схем-мапок.

11 Військовий характер мали такі таборові видання: 1. *«Альманах»*, літературно-військовий журнал, вид. Культ. освітнього відділу 4-ої Київської стрілецької дивізії, ред. Д. Куликовський. Одне число цього журналу появилося в Александрові Куявському в 1921 році на 64 + 4 сторінках; 2. *«Військово-науковий вісник»*, редактор ппполк. Хом'як. Одне число появилося в Стшалкові; 3. *«Літературно-військовий вісник»*, вид. Культ. освітнього відділу 2-ої Волинської стрілецької дивізії. Одне число появилося в 1921 році на 80 + 2 сторінках. До цих журналів можна ще додати орган Української Воєнної Місії в Польщі під проводом ген. полк. В. Зелінського, п. н. «Син України», що появлявся у Варшаві в 1920—1921 роках і мав багато воєнно-історичних матеріялів.

12 *«Око»*, літературно-гумористичний журнал, Каліш, вид. Культ. освітнього відділу 2-ої Волинської стрілецької дивізії мав цінний спогад про «Нараду в Барушківцях» (перед вирушенням у І Зимовий похід) в 9/10 числі за 1921 рік, а історичний нарис про 2-гу Волинську стрілецьку дивізію в чч. 5-6, 8, 12-13, 15-17 за 1921 рік.

13 *«Запорожець»*, літературний журнал, Пикуличі й Вадовиці, вид. Культ. освітнього відділу 1-ої Запорізької стрілецької дивізії, мав статті полк. І. Дубового в числах 6-8 журналу, виданих у Вадовицях (три перші числа були видані, 1920 року в Пикуличах).

вати. Все ж таки, не думаємо, щоб було потрібним подавати списки цих матеріялів. На жаль, і таборові видання є тепер бібліографічною рідкістю. Перед II Світовою війною, таборові видання зберігалися в Бібліотеці НТШ у Львові, в Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі і в Музею Визвольної Боротьби в Празі. Бібліотеку ім. Симона Петлюри вивезли з Парижу гітлерівські окупанти і за нею слід пропав. Із Музею Визвольної Боротьби України в Празі московсько-большевицькі «визволителі» вивезли всі архівні матеріяли до Москви, передаючи лише частину книжкового фонду до Слов'янської Бібліотеки в Празі. Таким чином, єдиним місцем, де ще можуть зберігатися таборові видання Армії УНР, є Бібліотека НТШ у Львові, тепер бібліотека філіялу АН УССР. Чи таборові видання збереглися в Українському Воєнно-Історичному Інституті в Торонто, майно якого представляло уцілілі рештки архіву Українського Воєнно-історичного товариства у Варшаві, а тепер передано Відділові Української вільної академії наук (УВАН) у Вінніпеґу, про те мені невідомо.

А можна шкодувати, що таборові видання тепер недоступні. Хоч деякі таборові видання виходили невеликим накладом, до 60 примірників, друкувались на машинках до писання, шапірографах, циклостилях і рідко на друкарських машинах (тоді їхній наклад доходив до 2 000 примірників), вони були дуже характеристичним джерелом для пізнання не лише життя вояків за дротами таборів, але й важливим джерелом для вивчення фактів з історії визвольної війни. Зовнішній бік таборових видань був дуже гарний, більшість з них була ілюстрована і то артистично. А в тексті скрізь чорною ниткою проходив жаль воятцва з приводу «щербатої долі» української армії і множилися цікаві, повні щирости описи воєнних подій, епізоди з різних воєнних походів, статті написані з талантом, добре продумані й високо патріотичні. Ні, таки дуже погано сталося, що через нашу власну недбалість український воєнний історик не має доступу до цих видань, що їх легко можна було здепонувати за океаном у бібліотеці, що є власне центром таких видань — у Гуверівській бібліотеці при Стенфордському університеті.

Для пам'ятки про таборові видання подаю зведення тих видань, про які мені відомо, що вони містили воєнно-історичні матеріяли. Поминаю видання чисто літературні чи гумористичні, яких було дуже багато («Зірниця», «Окріп», «Характерник», «Комар», «Сич», «За Дротом», «Аванс», «Жало», «Будяк», «Гримас»), а теж і політичні. Застерігаюсь, що моє зведення неповне як щодо кількости позицій, так і щодо інформації про них. Було б добре, якщо б читачі моєї статті могли доповнити подані мною інформації.[14]

---

[14] В 1921 році, віденський журнал «Воля» (ч. 9-10 за вересень 1921 р.) подав був список 18 таборових видань. Більшу кількість їх подав був Прижмуренко в львівському «Літописі Червоної Калини». Див. Прижмуренко, «Таборові видання», ЛЧК 1930, ч. 5, стор. 10-11; той сам: «Видання по таборах інтернованих вояків УНР», ЛЧК 1930, ч. 11, стор. 23-24, ч. 12, стор. 24, 1931, ч. 1, стор. 23-24.

У поданому тут зведенні містимо 11 періодичних таборових видань, що друкували военно-історичні матеріяли. Про журналики й видання, які мали військовий характер, ми вже сказали в попередніх нотках.

Табл.1

Таборові видання Армії УНР

Ч. п.	Назва	Місце видання	Роки видання	Вийшло чисел	Редактор
1	«Вісник 3-го інж. куреня»	Каліш	1920	2	
2	«Залізний стрілець»	Каліш	1920-1922	63	Ів. Зубенко
3	«Запорожець»	Пикуличі Вадовиці	1920	8	
4	«Запорожська думка»	Вадовиці Стшалково	1921-1923	33	Колеґія
5	«За Україну»	Каліш Александрів	1920	7	
6	«На хвилях життя»	Пйотркув	1920	2	О. Козловський
7	«Наша зоря»	Ланцут Стшалково Каліш	1921	73	В. Сім'янців
8	«Нове життя»	Александрів Щипіорно	1921-1922	103	М. Битинський
9	«Око»	Каліш	1920-1921	23	
10	«Український стрілець»	Бердичів Київ Александрів	1920-1921	3	І. Липовецький
11	«Український Сурмач»	Каліш Щипіорно	1920-1923	53	

На цей самий час (1921—1923) - коли появлялися таборові видання, припадає теж публікація перших збірників военно-історичних матеріялів,[15] а теж публікація першої короткої военної історії однієї з ди-

[15] 1. *«До зброї»*, Київ—Львів, 1921; 2. *«На руїнах»*, Каліш 1922; 3. *«Спогади»*, ч. 1, Каліш 1921, 46 стор., ч. 2, Каліш 1922, стор. 52 + 3, ред. Ів. Зубенко; 4. *«Наші лицарі й мученики»*, ч. 1, Каліш 1921, ч. 2, Каліш 1922, ред. Ів. Зубенко. У збірнику «До зброї» поміщено першоджерельну статтю сотн. М. Падалки, «Виступ Полуботківців 4-6 липня (ст.ст.) 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації цього часу», стор. 58-74 (була теж окрема відбитка). У збірнику «На руїнах» вміщено, головно, матеріяли II Зимового Походу 1921 р.

візій Армії УНР.[16] І про ці видання можна сказати, що вони є тепер бібліографічною рідкістю, отже важко доступні читачеві.

III

Звичайно, розвиток української воєнно-історичної науки не міг залишитися на таборову рівні, а, зрештою, й таборам інтернованих вояків Армії УНР у Польщі швидко прийшов кінець. Для того, щоб організувати воєнно-історичну працю на ширших основах у Каліші в 1923 році покликано до життя Воєнно-наукове видавництво, яке почало видавати «воєнно-літературний» журнал «Табор». Пізніше видавництво і журнал перенесено до Варшави і з того часу «Табор» появлявся вже реґулярно, в деяких роках навіть 4 рази на рік. Від 1923 до 1939 року появилося було 37 (мені відомих) чисел «Табору», чудово редаґованого колишнім Генералквартирмейством Генерального Штабу Армії УНР, генштабу ген. хор. Віктором Кущем (1878—1942).

Ген. Кущ згуртував у «Таборі» найкращих фахівців, якими диспонувала військова еміґрація УНР. У журналі співпрацювали ген. полк. С. Дельвіґ, визначний спеціяліст гарматної справи, генерали генерального штабу ген. хор. В. Кущ, ген. хор. В. Сальський, ген. хор. М. Капустянський, ген. пор. П. Єрошевич, військовий педагог ген. хор. В. Сигарів, ген. хор. П. Шандрук, який кінчав польську школу дипломованих старшин (генштабу) і давав статейки на українські воєнно-історичні теми для польських енциклопедій. Співпрацівниками «Табору» були генштабісти полк. В. Савченко, полк. Б. Сулківський, пполк. В. Колосовський, історик української фльоти кап. лейт. Св. Шрамченко, а теж низка старшин з відомими прізвищами в українській воєнно-історичній літературі: пполк. М. Янчевський, пполк. В. Євтимович, сотн. (пізн. пполк.), Т. Омельченко, сотн. Ю. Науменко, сотн. І. Барилло, сотн. О. Шпілінський та інш. У цьому гурті особливу увагу привертає постать сотн. О. Шпілінського, що писав теж під псевдонімом — О. Переяславський. В умовах еміґрації він зумів вирости на повноцінного українського воєнного історика. До цієї цікавої постаті ми ще повернемося.

Ввесь матеріял, включений у 37 чисел «Табору», складається з таких п'яти головних груп: 1. Воєнна теорія, 2. Воєнна історія, 3. Політика й ідеологія, 4. Військова хроніка, 5. Бібліографія. Найкраще були заступлені в журналі дві перші групи, цілком слабо — бібліографія, полеміка, рецензії. Від 1933 р. журнал у своєму підзаголовку змінив назву з воєнно-літературного на воєнно-науковий і з цього часу перестав був друкувати мемуари й нариси з історії визвольної війни. Такий матеріял призначався до журналу «За Державність», який теж появлявся у Варшаві. Все ж таки статті О. Шпілінського (О. Переяс-

---

[16] Полк. Ґ. Чижевський: «Коротка історія 3-ої Залізної дивізії. 1919—1. VI. —1922». Каліш 1922, стор. 56. Вид. Культ. освітнього відділу 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

лавського), які значно виходили поза літописні рамки й синтетично насвітлювали різні епохи української военної історії, далі появлялись у «Таборі».

У военно-історичному відділі «Табору» зустрічаємо низку статтей, що мають джерельну военно-історичну вартість. Стаття ген. В. Куща «За визволення» є конспектом военної історії Армії УНР. Разом зі статтею Б. Монкевича «Піоніри українського війська» вона творить одну цілість. [17] Із підзаголовка статті ген. В. Куща довідуємося, що ця стаття була приготована з приводу 10-ої річниці відродження Армії УНР. Річниця, як слід догадуватися, була відсвяткована в присутності представників кол. польських союзників і тому про боротьбу УГА з поляками від 1. XI. 1918 до 16. VII. 1919 р. немає ні слова. Про УГА згадується щойно при обговоренні походу на Київ у липні-серпні 1919 року. Багато місця у цій статті присвячено операціям проти большевиків у 1920 році.

Далі, в хронологічній черзі йдуть статті генштабу полк. Б. Сулківського, генштабу ген. пор. П. Єрошевича, полк. А. Марущенка-Богданівського, сотн. О. Шпілінського, полк. В. Проходи, генштабу полк. В. Савченка, ген. хор. П. Шандрука й ін. У статті полк. Б. Сулківського «З історії формування II Січового Запорізького корпусу»[18] розповідається про українізацію в 1917 році VI армійського корпусу російської армії, що став власне II українським корпусом. Цей корпус українізовано ще перед наступом Керенського влітку 1917 році, в якому українські дивізії цього корпусу відіграли були головну ролю.

Стаття ген. Петра Єрошевича «Спогади з часів гетьм. Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів»[19] розповідає про працю автора на посту командувача II Подільського корпусу за гетьманату й перехід цього корпусу на бік повстання проти гетьмана. Автор цієї статті, кол. командир 12 пішої російської дивізії, а потім XI українізованого корпусу російської армії, був одним із відомих бойових генералів російської армії.

У статті сотн. Олександра Шпілінського «Замітки до історії 3-го пішого полку»[20] маємо історію 3-го пішого полку ім. Северина Наливайка, доведену до його розкладу під час першої війни проти москов-

---

[17] Генштабу ген.-хор. В. Кущ: «За визволення» (Реферат на день 10-ої річниці відродження Армії УНР), «Табор», Каліш 1927, ч. 3, стор. 23-28; Сотн. Б. Монкевич, «Піонери українського війська», *там же,* Каліш 1927, ч. 4, стор. 9-18.

[18] Генштабу полк. Борис Сулківський: «З історії формування II Січового Запорізького корпусу», *«Табор»,* Каліш 1927, ч. 4, стор. 71-86.

[19] Генштабу ген.-пор. Петро Єрошевич: «Спогади з часів гетьм. Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів», *«Табор»,* Каліш 1928, ч. 9, стор. 57-80, ч. 10, стор. 75-83.

[20] Сотн. Олександер Шпілінський: «Замітки до історії 3-го пішого полку», *«Табор»,* Варшава 1929, ч. 12, стор. 54-69.

ських большевиків на переломі 1917—1918 років. Цей полк був організований у складі 1-ої Сердюцької дивізії в Києві. Тому розкладу сердюцьких дивізій у Києві порушує теж ппполк. А. Марущенко-Богданівський у двох своїх статтях у «Таборі». [21]

Далі, в хронологічній черзі маємо дуже ґрунтовну розвідку ппполк. В. Проходи «Записки до історії Сірих або Сірожупанників»,[22] яка подає історію Сірої дивізії Армії УНР. У «Таборі», в цій розвідці, історія Сірих починається від травня 1919 року. Початок цієї розвідки був надрукований у журналі «За Державність».[23] У «Таборі» була ще одна стаття ппполк. В. Проходи, що стосується історії Сірих: «Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського».[24]

Стаття полк. В. Савченка «Втрачені можливості для перемоги в листопаді 1920 року»[25] є спекулятивним розглядом деяких можливостей, що їх Армія УНР могла мати в листопаді 1920 року. Знов же ген. хор. Павло Шандрук подав дуже фаховий опис «Боїв 3-ої Залізної стрілецької дивізії під с. Сидоровом над Збручем 19-26 липня 1920 року».[26]

IV

Великим поштовхом для розвитку української воєнно-історичної науки було заснування, 1925 року, в Каліші Українського воєнно-історичного товариства, що його душею був ген. хор. Михайло Садовський (1887—1967), постійний заступник голови. В 1925—1939 роках УВІТ проробило розмірно велику працю, що її, насамперед, унаочнюють збірники УВІТ — «За Державність». Ці збірники почали появлятися в 1929 році розміром пересічно 240 сторінок друку великої вісімки, з численними ілюстраціями на крейдяному папері. Від 1929 до 1939 року появилося 9 збірників «За Державність», а цілий наклад надрукованого 10-го збірника забрали з переплетні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові московсько-большевицькі окупанти в перших днях інвазії в 1939 році.[27]

---

21 Ппполк. А. Марущенко-Богданівський: «Занапастили Божий рай», *«Табор»*, Каліш 1928, ч. 9, стор. 101-113; «Штурм арсеналу», *«Табор»*, Варшава 1927, ч. 5, стор. 20-23.

22 Ппполк. Василь Прохода: «Записки до історії Сірих або Сірожупанників», «Табор», Варшава 1927, ч. 5, стор. 47-62, ч. 6, стор. 22-45, ч. 7, стор. 43-53, ч. 8, стор. 53-69, ч. 14, стор. 98-110.

23 Ппполк. Василь Прохода: «Записки до історії Сірих „сірожупанників"», *«За Державність»*, Каліш 1929, зб. І, стор. 75-128.

24 Ппполк. Василь Прохода: «Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського», *«Табор»*, Каліш 1928, ч. 9, стор. 90-95.

25 Ґенштабу полк. Володимир Савченко: «Втрачені можливості для перемоги в листопаді 1920 року», «Табор», Каліш 1924, ч. 2, стор. 99-131.

26 Ген.-хор. Павло Шандрук: «Бої 3-ої Залізної дивізії під с. Сидоровим над Збручем 19-26 липня 1920 року», *«Табор»*, Каліш 1923, ч. 1, стор. 94-111.

27 Збірник «За Державність» появлялися в такій черзі: І. Каліш, 1929, II — Каліш 1930, III — Каліш 1933, IV — Каліш 1934, V — Варшава—

Крім своєї видавничої діяльности, УВІТ вело жваву науково-організаційну працю. Воно заініціювало цілу низку досліджень з історії визвольної війни, доручало членам різні теми для дослідження й опрацювання, провадило опитування серед учасників визвольної війни для вияснення різних воєнно-історичних проблем, збирало архівні матеріяли і пам'ятки визвольної війни, заохочувало своїх членів і взагалі старшин і вояків писати спогади про свою участь у визвольній війні. Таким шляхом УВІТ призбирало чимало різного матеріялу, який, на жаль, разом з архівами УВІТ, в більшій частині, пропав під час наступу московсько-большевицьких армій у січні 1945 року.[28]

В збірниках «За Державність», на 2,160 сторінках друку, поміщено велику кількість цінних воєнно-історичних матеріялів, що насвітлювали історію визвольної війни 1917—1920 рр., а також і давніші періоди української воєнної історії в статтях сотн. О. Шпілінського, генштабу ген. хор. В. Дашкевича-Горбацького, д-ра М. Антоновича, д-ра Б. Крупницького та ін.[29] З матеріялів, що насвітлюють історію визвольної війни, слід на перше місце поставити аналітичні дослідження

Львів 1935, VI — Варшава 1936, VII — Варшава 1937, IX — Варшава 1938. X збірник мав появитися в 1939 році. Автор цього нарису припадково був у переплетні НТШ дня 25 вересня 1939 року і бачив там сотні неоправлених примірників журналу *«За Державність»* ч. 10. Він навіть узяв два примірники цього журналу, але пізніше не вдалося їх зберегти. Кілька годин пізніше до переплетні прийшли большевики й забрали ввесь наклад збірника. Можливо, що десь в таємних бібліотечних фондах може зберігатися, в СССР, це число збірника. У дальших нотках, назву збірника «За Державність» подаємо скорочено: ЗД, або пропускаємо назву цілком, подаючи лише число збірника римськими цифрами.

[28] В першій частині цієї праці (стор. 73) я подав, що 30 скринь з майном Українського Воєнно-історичного товариства у Варшаві вивезено з Варшави, але скрині ці доїхали тільки до Лодзі, де їх наздігнали большевики під час свого наступу в січні 1945 року. У зв'язку з цією інформацією я отримав листа від інж. Лева Биковського з Денверу, в якому він спростовує, що скринь було тільки 10-12 і подає, що майно УВІТ під час варшавського повстання переховувалось у Публічній Бібліотеці у Варшаві. В жовтні 1944 року ген. Садовський вивіз збірки УВІТ до Ласку під Лодзею, де жив тоді през. А. М. Лівицький з родиною й оточенням. Коли в січні 1945 року большевики почали свій наступ, збірки УВІТ залишилися в Ласку, про що інж. Лев Биковський згадує теж у своїй брошурі *«Ваймарські часи»,* Денвер 1970, стор. 10. Докладніше про причини залишення збірок УВІТ у Ласку інж. Лев Биковський написав у брошурі *«Від Варшави до Сендзейовиць»,* яка появиться ще до кінця 1971 року.

[29] До цієї групи належать насамперед статті сотн. О. Шпілінського — О. Переяславського, а саме: Сотн. О. Шпилинський (так!), «Армія в перспективі історії нації (минулого і майбутнього)», II, стор. 97-119. Це дуже амбітна спроба знайти єдину схему української воєнної історії. Далі: Сотн: О. Переяславський, «Лоїв. Бій Української Кінної Армії під м. Лоєвим 31 липня 1649 року в команді Наказного Гетьмана України Михайла Кричевського», IV, стор. 73-144; V, стор. 62-75. Ця знаменита воєнно-історична студія вийшла теж окремою відбиткою у *«Бібліотеці УВІТ»,* ч. 2. Інші

окремих кампаній та операцій української армії, написані українськими генералами й вищими старшинами. У групі цій маємо праці ген. полк. М. Омеляновича-Павленка, генштабу ген. хор. Марка Безручка, генштабу ген. хор. Олександра Удовиченка, ген. хор. А. Пузицького, генштабу полк. В. Савченка, полк. (пізн. ген.-хор.) Михайла Крата, сотн. (пізн. пполк. Тимоша Омельченка, ген. хор. Павла Шандрука.[30] Слід зазначити, що третій збірник «За Державність» присвячено в значній частині річниці II Зимового походу в 1921 році. У цьому збірнику, тематику цього походу порушено в статтях сотн. О. Шпілінського, сотн. П. Ващенка, пполк. М. Чижевського, пполк. І. Ремболовича, інж. В. Яновського, полк. С. Чорного, пор. Д. Зоренка і ген. хор. фльоти В. Савченка-Більського. У Збірнику надруковано теж реєстр 359 старшин і вояків, розстріляних большевиками в Базарі.[31]

статті цієї групи такі: 1. Генштабу ген.-хор. В. Дашкевич-Горбацький, «Про походження Остапа Дашковича» (З нагоди 400 роковин з дня смерти), V, стор. 197-201; 2. Д-р Богдан Крупницький, «Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р.», IV, стор. 172-189; 3. Д-р М. Антонович, «Козацьке військо в Смоленській війні», VII, стор. 102-151 і 4. його ж, «Козацький похід Язловецького 1594 р.», VIII, стор. 140-141.

[30] У цій групі маємо такі статті: 1. Ген. Михайло Омелянович-Павленко: «Зимовий похід», I, стор. 9-52, II, стор. 9-46, III, стор. 9-54, IV, стор. 9-72. Відбитка: Ген. М. Омелянович-Павленко: *«Зимовий похід»*, Каліш 1934, УВІТ, стор. (3) + 191 + 1, 6 вкладних листів з ілюстраціями та схемами. *Бібліотека УВІТ* ч. 3. 2. Генштабу ген.-хор. Марко Безручко, «Січові Стрільці в боротьбі за державність», II, стор. 47-72, III, 55-108. Відбитка: Ген. Марко Безручко: *«Січові Стрільці в боротьбі за державність»*, Каліш 1932, УВІТ, стор. 82 з 12 схемами. Бібліотека УВІТ ч. 1. Відгуки на працю ген. Безручка на «сторінці виправлень»: К. Смовського, II, стор. 272-273; сотн. О. Думина, IV, стор. 267-269, полк. А. Кмети, IV, 270. 3. Генштабу ген.-хор. Олександер Удовиченко, «Від Дністра по лінії перемир'я і відворот за Збруч», V, 76-123, VI, стор. 77-109, VII, стор. 152-164. Відгук на цю статтю сотн. Ю. Науменка, V, стор. 275-276. Інша стаття ген. Удовиченка: «Форсування Дністра під Городницею», IV, стор. 190-200; 4. Ген.-хор. Антін Пузицький: «Бої Сірих за Коростень», II, стор. 73-96; відгук на неї полк. С. Чорного, III, стор. 273-275; інша стаття ген. Пузицького: «Боротьба за доступ до Києва», V, стор. 9-61. VI, стор 13-76, VII, стор. 9-56. 5. Генштабу полк. В. Савченко: «Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 року», V, стор. 155-185, VI, стор. 119-154; 6. Полк. Михайло Крат: «Вапнярська операція». VIII, стор. 66-80; 7. Пполк. Тиміш Омельченко: «Від Кременчука до Бірзули», I, стор. 179-183; 8. Ген.-хор. Павло Шандрук: «Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.), IV, стор. 201-236 (ця стаття є фаховим оглядом операцій Армії УНР в час між 18 жовтня і 21 листопада 1921 року).

[31] Зміст частини III збірника «За Державність», присвяченого II Зимовому походові: 1. Сотн. О. Шпілінський, «Базар» (1921–1931), стор. 109-134; 2. Сотн. П. Ващенко, «До рейду 1921 р.», стор. 135-139; 3. Пполк. М. Чижевський, «15 діб на окупованій Москвою Україні», стор. 140-155; Пполк. І. Ремболович: «Рейд 1921 р.», стор. 156-171; 5. Інж. В. Яновський: «За Україну, за її долю», стор. 172-191; 6. Полк. С. Чорний, «Сторінка з 2-го Зимового походу», стор. 195-205; 7. Пор. Д. Зоренко: «На партизанці», стор. 206-225;

До другої групи матеріялів, що насвітлюють історію визвольної війни, слід зарахувати доволі численні матеріяли, що подають історію українського руху в російській армії 1917 року й спричинену цим рухом українізацію різних частин російської армії. УВІТ досліджувало цю тему, а брак документальних даних до неї (документи, що ілюструють цей цікавий процес майже повністю залишилися в центральних московських архівах)[32] вирішило заступити опитуванням старшин і вояків, котрі брали участь у цьому процесі. З рамени УВІТ опитуванням старшин і вояків про участь в українізаційному процесі в російській армії переводив полк. В. Савченко, який склав відповідний запитник і розіслав його для виповнення різним старшинам і воякам, одночасно заохочуючи їх до писання докладніших спогадів. Старшини і вояки Армії УНР жваво відгукнулися на цю акцію УВІТ і надіслали відповіді на запитники. У висліді в 1938 році цей архівний фонд в архівах УВІТ мав понад 1,200 справ, розміру понад 10,000 сторінок. На жаль, фонд цей пропав у роки II Світової війни разом із більшістю архівів УВІТ, а з нього залишилося практично лише те, що надруковано в збірниках «За Державність». У цій групі маємо праці самого полк. В. Савченко, а теж матеріяли генерала-лікаря д-ра М. Галина, ген. П. Єрошевича, ппполк. М. Янчевського, сотн. П. Проценка, хор. Ів. Гнойового, сотн. В. Корнієва, пполк. В. Кедровського, сотн. Ю. Науменка, сотн. О. Калюжного і Хведора Сумневича.[33]

---

8. Ген.-хор. фльоти В. Савченко-Більський: «Старший ляйтенант М. Білинський» (посмертна згадка про українського морського міністра, що згинув під Базаром), стор. 226-229; 9. Реєстр 359 розстріляних у Базарі, стор. 230-233.

[32] Большевики чекали 50 років, щоб проголосити деякі дані власних архівів про українізацію частин російської армії в 1917 році. Зробили це щойно в 1967 році в статті А. Г. Ткачука, «Крах спроб Центральної Ради використати українські військові формування в 1917 році», *«Український історичний журнал»*, Київ 1967, ч. 8, стор. 75-84. У цій статті Ткачук подає цікаві дані з документів, нараховує 390,000 старшин і вояків в українських формуваннях, показує процес цих формувань, але робить неправильні висновки про «крах» спроб Центральної Ради використати ці формування. Він нічого не каже про ті кола Центральної Ради, які боялися використовувати українські військові формування в 1917 році.

[33] У цій групі маємо такі статті: І. Генштабу полк. В. Савченко: «Спогади про український рух у XII рос. армії в 1917 році», І, стор. 53-64; він же: «Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.», IV, стор. 145-160; він же: «Український рух у IX російській армії, VIII, стор. 81-85; 2. Ген.-хор.-лікар, д-р М. Галин: «Спостереження військового лікаря з часу великої війни і революції», IV, стор. 237-266, V, стор. 227-242, VI, стор. 162-188, VII, стор. 181-212; 3. Пполк. Микола Янчевський: «Із спогадів — 1 березень 1917 року — Фундул Молдава-Кімполунґ; серпень-грудень 1917 р. Борисоглібське-Одеса», II, стор. 137-150; 4. Ген.-пор. Петро Єрошевич: «З боротьби українського народу за свою незалежність», VIII, стор. 9-65, IX, стор. 18-59; 5. Сотн. Петро Проценко: «Українізація на Північному фронті російської армії», VI, стор. 229-233; 6. Сотн. В. Корніїв: «Спогади про укра-

Третю групу воєнно-історичних матеріялів у збірниках «За Державність» становлять матеріяли про різні частини Армії УНР і про бої, зведені цими частинами. До цієї групи зараховуємо першоджерельний матеріял сотн. А. Гончаренка про Крутянський бій.[34] До інших матеріялів цієї групи зараховуємо спогади полк. (пізн. ген. хор.) Ол. Вишнівського, полк. К. Смовського, полк. Гната Порохівського, сотн. С. Левченка, пполк. А. Моруценка-Богданівського, хор. І. Винника і сотн. Ю. Науменка.[35] Серед цих матеріялів увагу звертає повна історія 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку, написана кол. адьютантом полку, пполк. А. Марущенком-Богданівським на підставі полкового щоденника. До цієї групи зараховуємо теж статті історика української фльоти кап. лейт. Святослава Шрамченка.[36]

Четверту групу матеріялів збірників «За Державність» творять особисті спогади різних осіб з часу визвольної війни. У цій групі маємо спогади полк. Д. Антончука, сотн. М. Бутовича, Ів. Велівченка, Якова Водяного (спогади Велівченка й Водяного стосуються історії Вільного Козацтва), Ілька Гаврилюка, сотн. О. Думина, К. Коваль-Медвецької, Ф. Корольчук, сотн. С. Левченко, Юрія Липи, сотн. Є. Філоненка (про

їнізацію 36-го пішого Орловського полку в 1917 році», I, стор. 65-74; 7. Хор. Ів. Гнойовий: «З українського руху Січеславської залоги в 1917 році», VI, стор. 110-118; 8. Пполк. В. Кедровський, «Перше засідання другого Всеукраїнського військового генерального комітету», I, стор. 129-134; 9. Сотн. Юрій Науменко: «На переломі» (причинки до історії українізації в кол. рос. армії), V, стор. 186-196; 10. Сотн. О. Калюжний: «Із Саранська до Херсона» (До українізації 753-го пішого Вінницького полку), IX, стор. 171-178; 11. Хведір Сумневич, «Дещо з українського руху в 412 Київській пішій дружині, або де саме започатковано український рух на Рівенщині», VI, стор. 189-192.

[34] Сотн. А. Гончаренко: «Бій під Крутами», IX, стор. 145-152.

[35] У цій групі маємо такі статті: 1. Полк. Олександер Вишнівський: «Вапнярка» (зі спогадів командира Синього полку), IV, стор. 161-171; він же: «До історії „Синіх" і „Залізних"», VII, стор. 68-101; 2. Полк. Кость Смовський: «Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—1918 рр.», V, стор. 137-157; він же: «Окремий Чорноморський Кіш», VIII, стор. 99-118; Полк. Гнат Порохівський: «Матеріяли до історії 2-ої Кулеметної бриґади», I, стор. 146-178; 4. Сотн. С. Левченко: «Інструкторська школа старшин», VIII, стор. 119-139: він же: «8-й Катеринославський коркус», IX, стор. 60-75. Семен Левченко є теж автором повісти, з визвольної війни п. н. *«За волю і Державу»* (Лондон—Дарбі, 1966, 434 стор.), в якій змальовано чимало історичних подій і виведено історичні постаті; 5. Пполк. А. Марущенко-Богданівський, дипл. інженер: «Матеріяли до історії I-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку», V, стор. 209-226, VI, стор. 193-228, VII, стор. 213-225, VIII, стор. 177-214, IX, стор. 206-225; 6. Хор. Ів. Винник: «Бої Житомирської пішої юнацької школи», IX, стор. 164-170; 7. Сотн. Юрій Науменко: «Моя служба в 5-ій Херсонській стрілецькій дивізії, VII, стор. 165-180.

[36] Кап. лейт. Святослав Шрамченко: «Піднесення українського прапору в Чорноморській фльоті», II, стор. 120-124; він же: «Закон про державну українську фльоту та його виконавців», V, стор. 124-136.

волинських повстанців в 1920—1924 роках), полк. В. Чабанівського та полк. Мусія Ященка.[37]

До статтей, що їх важко приділити до якоїсь групи, слід зарахувати статтю генштабу ген. хор. В. Сальського про Симона Петлюру в 10-ту річницю його смерти,[38] статтю Юрія Киркиченка про українське військове судівництво[39] і спогади лікаря д-ра В. Наливайка про санітарно-медичну службу в українській армії.[40]

Сторінка виправлень у третьому, четвертому і п'ятому збірниках містила відгуки читачів та поміщені в збірниках матеріяли. Такі виправлення дали генштабу ген. хор. В. Петрів, полк. К. Смовський, полк. С. Чорний, сотн. Осип Думин, полк. Архип Кмета, інж. М. Скидан, сотн. Ю. Науменко, сотн. Михайло Шило.

У збірниках «За Державність» друкувалися матеріяли до бібліографічнго показника про Українських Січових Стрільців авторства Петра Зленка. Це автор дав теж фахову бібліографію проць про І Зимовий Похід, надруковану у виданні, що появилося 1935 року.[41] Одначе, рецензійний відділ у збірниках був цілком слабий.[42]

Наш огляд розвитку української военної історіографії в Польщі, на який склалася невсипуща праця військової еміґрації УНР, закінчуємо посиланням на два цінні археографічні видання, що появилися

---

37 З групи спогадів подаємо такі: 1. Сотн. М. Бутович: «Зі споминів Сірожупанника», IX, стор. 9-17; Ів. Велівченко: «Вільне Козацтво на охороні залізниці Корсунь—Біла Церква», IX, стор. 179-205; 3. Сотн. Осип Думин: «5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р.», IX, стор. 76-91; 4. Юрій Липа: «Одеська Січ», V, стор. 207-208; 5. Сотн. Є. Філоненко: «Волинські повстанці в кривавих днях 1920—1924 років», VIII, стор. 215-235; 6. Генштабу полк. В. Чабанівський: «Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 року», VIII, стор. 152-153 (описує інцидент з рос. прапором на Міській Думі); 7. Пполк. Мусій Ященко: «Що то було?», II, стор. 125-147 (відповідь генштабу ген.-хор. Всеволода Петрова: III, стор. 269-271.

38 Генштабу ген.-хор. Володимир Сальський: «Вождь з ласки Божої, Вождь-Мученик та його заповіт», VI, стор. 9-12.

39 Юрій Киркиченко: «До історії українського військового судівництва», VI, стор. 67-76.

40 Д-р В. Наливайко: «Спомини лікаря з української війни 1918—1920 рр.», IX, стор. 92-144.

41 Бібліографічні праці Петра Зленка: 1. «Українські Січові Стрільці (Матеріяли для бібліографічного покажчика)», V, стор. 243-273; VI, стор. 238-253, VII, стор. 231-245; 2. *«Зимовий похід»*. Матеріяли для бібліографічного показника. Прага 1935 (відбитка з «Гуртуймося», 1935, I (XIII). Передруковано теж у книзі *«Зимовий похід»*, Прага 1940, стор. 47-50.

42 Суттю, в збірниках надруковано лише одну рецензію П. Сулятицького на книгу ген. Врангеля «Белое дело». Див. I, стор. 184-199, II, 184-196. Див. теж його ж «Московська преса про українську справу за часів Добрармії», VII, стор. 226-228. Памфлетний еляборат майбутнього зміновіховця Гліба Лазаревського на «Ілюстровану історію України в 1917—1923 рр.» проф. Дмитра Дорошенка не заслуговує на увагу і не повинен був бути надрукованим у поважному журналі.

в історичній серії Українського Наукового Інституту у Варшаві. Цей Інститут постав у 1930 році й існував як установа польського міністерства освіти й віровизнань. Директором цього Інституту був проф. Олександер Лотоцький, а секретарем — проф. Роман Смаль-Стоцький.

Археографічними цими виданнями були книга Олександра Доценка про Зимовий Похід (6. XII. 1919—6. V. 1920)[43] і книга оперативних документів Штабу Армії УНР про українсько-московську війну в 1920 році.[44] Обидві ці цінні книги, що подавали оперативну документацію до останнього року визвольної війни, перевидано в США заходами Орденської Ради Залізного Хреста Армії УНР під проводом сл. пам. ген. полк. Ол. Загродського.[45] Книга полк Ол. Доценка подає документи на 240 сторінках, до яких упорядник написав вступ, що має 152 сторінки, нумеровані римськими цифрами. Книгу оперативних документів Штабу Армії УНР до українсько-московської війни зредаґував генштабу ген. хор. В. Сальський, а документи упорядкував ген. хор. П. Шандрук.

---

[43] «Праці Українського Наукового Інституту». Том XIII. Серія історична, книга 1: Олександер Доценко: *«Зимовий похід (6. XI. 1919—6. 8. 1920)»*. Варшава 1932, стор. CLII + 240, мапа.

[44] «Праці Українського Наукового Інституту». Том XV. Серія історична книга 2. *«Українсько-московська війна 1920 року в документах»*. Ч. 1. Оперативні документи Штабу Армії УНР. З передмовою і під редакцією генштабу ген.-хор. В. Сальського. Документи впорядкував ген. П. Шандрук. Варшава 1933, стор. III + 401, 10 схем.

[45] Нью-Йорк: 1969 і 1970.

Наші ювілеї

Н. Полонська-Василенко

АКАДЕМІК АГАТАНГЕЛ ЮХИМОВИЧ КРИМСЬКИЙ
1871—1941

(Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерти.)

Цей рік позначений, як століття з дня народження одного з найвидатніших учених та громадських діячів України, Агатангела Юхимовича Кримського. Видатний орієнталіст, філолог, знавець української мови, талановитий письменник та поет, дослідник фолкльору. А. Ю. Кримський був одним із організаторів Української Академії Наук і першим неодмінним секретарем її, та фактичним керівником її до 1929 р. Цілком зрозуміло, що з приводу цього сторічного ювілею А. Ю. Кримського з'явилися і в УССР, і в вільному світі десятки статтей, присв'ячані його науковій діяльності, літературним творам, громадській праці.

Проте, в цих статтях кидається у вічі одна спільна риса. Вони згадують рік народження видатного вченого, але не кажуть ні про рік його смерти, ні про місце могили. Постає враження, що А. Кримський, перейшовши свій 100 літній ювілей, ще живе, хоч і не працює. Правда, УРЕ подала неясну вкразівку, ніби то він помер 25 січня 1942 р., але невідомо де? Цікаво, що ювілейні статті не згадують цієї дати.

Взагалі, життя цього видатного вченого не було таким спокійним, яким малюють його сучасні автори. Воно було тяжке й характерне для доби та обставин, коли він жив, працював і можливо міг би ще й далі працювати, й закінчити хоча б ті праці та пляни, які мав на меті.

Моє життя склалося так, що протягом 23 років я була зв'язана з ним науковою працею в Українській Академії Наук, а з того часу останні 12 років цінними дружніми відошеннями. Тому я вважаю моїм обов'язком доповнити велику кількість статтей, присвячених А. Кримському деякими фактами, які обминають автори цих статтей.

Початок нашого знайомства припадає на 1918 рік, коли А. Ю. Кримський був одним із основоположників Української Академії Наук, і опинився в першому складі її дійсних членів — академіком І Історично-філологічного Відділу. В день відкриття Академії, 14 листопадо 1918 року, А. Кримського було обрано недмінним секретарем її.[1]

---

[1] Час заснування Академії Наук не є спірни, про дату її заснування говорять матеріяли Архіву Академії Наук, Д. Дорошенко, *Історія Укра-*

З того часу, до 1929 року, він залишався на цьому пості. Будуванню Академії він присвятив все своє життя, ввесь цей час фактично керував нею. Недурно в Києві жартурали, що це Академія не Українська, а «Кримська». Академія переживала тяжкі часи. Заснована за часів гетьмана Павла Скоропадського, вона ледве збереглася під час правління Директорії, коли поставлено було питання про ліквідацію її й тільки енерґійний протест з боку академіків А. Кримського, Б. Кістяковського та наукових співробітників П. Зайцева та В. Модзалевського вр'ятували Академію Наук.

З 1919 року Київ опинився під владою большевиків. Було страшне життя з матеріяльного погляду, але ніщо не загрожувало існуванню Академії. Але з вересня 1919 року Київ опинився під владою «добровольців» і одним з перших розпоряджень нової влади була ліквідація всіх українських установ, а в першу чергу Академії Наук. Але 1920 р. повернулися большевики. Ввесь цей час кермо влади Академії Наук тримав у своїх руках Кримський, і треба було мати багато дипломатичного таланту, щоб зберегти її при житті.

Наше знайомство з А. Ю. Кримським почалося з моєї візити до нього; я була тоді приват-доцентом Київського університету та вченим секретарем Археологічного Інституту й звернулася до Кримського з пропозицію читати лекції в Інституті. Він охоче погодився й прочитав курс Історії Туреччини. Я слухала ці лекції і була захоплена ними. Читав А. Кримський надзвичайно просто, тихим голосом, наче просто оповідав гуртку друзів свої думки. Але оповідання були виняткові й по глибині та широті еридуції, і по красі викладу, і потому, якими близькими були авторові ті події, про які оповідав він: наче він переживав їх сам, був свідком їх. Цікаво, що в великій кількості статтей присвячених ювілею Кримського, я ще не зустрічала згадки про нього як професора-лектора.

6 років пізніше ми близько зустрілися з Кримським. За ці роки я була звільнена з університету, реформованого на Інститут Народної Оствіти; було ліквідовано інші Вищі школи, в яких я була професором. Довелося обмежитися викладанням у середніх школах, в одній із них я стала «Завідуючою». У 1923 році я одружилася з академіком

їни, т. II, Ужгород 1930; М. Ветухів, «Основні етапи розвитку Академії Наук», *Літ. Збірн.* т. I, Нью-Йорк 1952; Н. Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук,* Мюнхен 1955, част. 1. Навпаки, совєтська література намагається довести, що Українську Академію Наук засновано було 1919 року большевиками. *Б. С. У.* 1947, т. 55, 1949, т. I подають цю дату. «Історія Академії Наук Української РСР», вид. Академії Наук Української РСР, Київ 1967 недвозначно пише в передмові: «Створена на зорі Радянської влади на Україні АН УРСР об'єднала вчених» ... (стор. 11). Десятки, сотні совєтських видань повторюють цю фальшивку, щоб затаїти правду: заснування Академії Наук гетьманським урядом 14 листопада 1918 року. Цікаво, що раз-у-раз совєтські автори самі протирічать цій брехливій даті. Так в Українському Істор. Журналі 1968 р., ч. 12 оповідається про академіка Ореста Левицького, «він був академіком Укр. Акад. Наук з самого початку її створення в листопаді 1918 року» (стор. 126). Трохи незручно, але ліпше так, ніж писати про заснування Академії в 1919 році.

М. П. Василенком. 1924 р. у Києві відбувся гучний політичний процес «Центра Действій», до якого було притягнуто мого чоловіка. Мене, як дружину обвинуваченого в політичних злочинах, було негайно, до вироку, звільнено з посади. Становище моє, як жінки «ворога народу» в Совєтському Союзу було трагічне: безробітна, я втрачала все, що мала: заробіток, право на кімнату, на все. В ці тяжкі для мене часи А. Кримський виявив виключну увагу до мене: без мого прохання він влаштував мене «позаштатним» науковим робітником в Академії, що давало мені правне становище й деяку платню за зроблену працю.

А тимчасом суд виніс тякий вирок моєму чоловікові: 10 років ув'язнення з конфіскацією майна й позбавленням громадських прав на три роки після звільнення.[2]

Притягнення академіка М. Н. Василенка до суду і зокрема вирок зробили величезне враження в УВАН. Три рази Спільне Зібрання дійових членів зверталося до уряду з проханнями, за власноручними підписами всіх академіків, про звільнення М. П. Василенка, про амнестію, про загальну «поруку» за нього, тощо. Це був 1924 рік, і тоді можна було так прилюдно виявляти своє ставлення до «ворога народу», що, звичайно, стало неможливим пізніше.

У всіх цих акціях ініціятива і оформлення належали А. Ю. Кримському, неодмінному секретареві УВАН, який для врятування свого товариша по УВАН не шкодував нічим. Разом з ним діяв і С. О. Єфремов. Всі три звернення УВАН не дали наслідків. Більш реальне значення було те, що з наказу А. Кримського було «опечатано» велику й дуже цінну бібліотеку М. П. Василенка, і мене як співробітницю УВАН, призначено бідповідальною сторожихою її. Ця своєчасна ухвала врятувала бібліотеку, бо ближчими днями після вироку суду приїхали до помешкання М. П. Василенка комсомольці, щоб вивезти бібліотеку.

Невдача з зверненнями УВАН не припинила клопотань УВАН, власне А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. З листами від них та від Спільного Зібрання УВАН до ВУЦИК-а, до Нарком-юста, до «старости» Г. І. Петровського; з цими листами я тисячі разів їздила до Харкова, і УВАН добилась нарешті звільнення М. П. Василента, поновлення в правах, і повної амнестії.[3]

Я докладно зупинилася на цьому епізоді з історії А. Ю. Кримського, щоб показати його з того боку його багатогранної особи, якої не було згадано в численних працях присвячених його ювілеєві. Цей епізод у всю ширінь показує виключну доброту і вміння відкликатися да чуже нещастя. Людина пристрасна А. Ю. Кримський не знав ні

---

[2] Тяжкі вироки всім обвинуваченим: 4 смертні вироки, 6 — ув'язнень на 10 років, кілька на 7 та 5 років були демонстрацією совєтського уряду проти втручання французького уряду, який інтервеніював і просив «милосердія» до обвинувачених, головно — вчених: «М. П. Василенка і УВАН», *«Україна»*, Париж, 1951, ч. 5, стор. 339; Н. Полонська-Василенко, *«Процес Центра Дій»*, Мюнхен.

[3] Н. Полонська-Василенко, *Процес...*, стор. 14, 15.

страху, ні обмеження в свому ставленні до людей, і якщо ставився добре, — то був здатний на все. Я казала вище, що 1924 рік не був подібний до часів єжовщини. Але все ж і тоді, навіть близькі знайомі були обережні, не афішували близькости до жінки засудженого; я добре помічала, коли на вулиці мене не «помічали» ті, що бували в мене, і т. д. А. Кримський беззастережно вів кампанію за звільнення академіка, добре знаючи, що за умов того часу, кожне слово його було відоме в ҐПУ, і що там поволі збираються матеріяли, щоб знищити й його. Недурно казав він нам, після урочистого святкування його ювілею в 1941 році: «щоб не казати, а 'ті' мені не вірять». Він був правий. Про це буде мова далі.

До загальної характеристики Кримського, треба додати, що він був побожний. Він був щиро відданий Церкві, і не ховав цього в найстрашніші часи антирелігійної боротьби. 1921 року він був членом Собора й брав участь в обранні митрополита Василя Липківського й далі залишався у зв'язку з УАПЦ.

Його особисте життя було тяжке. Власне цього життя він не мав. В Києві він жив сам, із своїм служником, Василем Мирошниченком («Собачі ноги», як звав він його за неймовірно швидке виконання доручень), серед величезної бібліотеки. Знайомих майже не мав: вони обмежувалися Л. М. та О. Г. Черняхівськими, Кривенюками-Косачами та нами. З рідною сестрою, що була одружена з Г. Іванцем, та їхніми дітьми, він не був близький. У Звенигородці, де він мав садибу, мешкали сестра Марія Юхимівна, улюблена ним, та брат. До Звенигородки здебільшого їздив він на літні місяці, якщо ВАН не примушувала залишатися й літом.

Із хвилюванням розповідав Кримський про свою юнацьку любов, що зберіг до смерти — до Лесі Українки. В його спогадах залишилася пам'ять про неї не лише, як про талановиту поетку, чарівну дівчину, але й як про виключну красуню. Про цю любов його знав П, Тичина; в гарному вірші, що оголосив він під час святкування його ювілаю в січні 1941 р., є такі слова: Кримський згадує «вічно мрійну Лесю Українку» . . .[4]

Проте, хоч дуже обмежений колом близьких людей, Кримський був надзвичайно цікавий співрозмовник; власне це не вірно: розмови з ним мали характер не «діялогу», а «монологу»; тільки що вступивши до передпокою, він починав щось оповідати, й сповідав надзвичайно цікаво, виявляючи неймовірну ерудицію й пам'ять. Що, коли б він не прочитав, він усе пам'ятав. Нашим гостем бував щотижня, в неділю, й кожного разу залишав враження чогось нового, свіжого, дотепного. На іншому місці навела я як приклад його пам'яти таке: критикуючи переклад опери «Аїда» Л. М. Старицької-Черняхівської, він

[4] У величезному томі – *«Леся Українка. Хронологія життя і творчости»,* зібраному Л. Косач-Кривинюк, вид. УВАН, у США, 1970, на жаль не відбилася ця велика й зворушлива любов, що її викликав геній у генія, і що зв'язала, бодай однобічно двох геніїв України.

цитував переклади цього речення на німецьку, французьку, російську мови, щоб довести незручність цього перекладу.[5] Він міг цитувати на пам'ять цілі оповідання, зокрема любив він Щедрина.

Слабий фізично, Кримський був майже сліпий і потребував не тільки фізичної опіки, яку давав йому Василь, а й фахової, відданого йому секретаря, переписчика, коректора. Крім власних праць, він був редактором всіх видань УВАН, як невідмінний секретар. Після кількох невдалих кандидатів, він нарешті знайшов помічника. Це був студент Археологічного Інституту та ІНО, Микола Захарович Левченко. Він був дуже здібний хлопець і на нього звернув увагу Кримський ще в авдиторії і зробив особистим секретарем. Під проводом Кримського він став відомим дослідником-етнографом, був автором кількох наукових праць, допомагав Кримському у виданнях УВАН, і, нарешті, той призначив його директором друкарні УВАН. Це була старовинна друкарня Києво-Печерської Лаври. Переймаючи цю друкарню, УВАН сподівався зберегти старовинні шрифти слов'янські, грецькі, еврейські, але їх все ж таки було знищено. Подорожувати мало не щодня до Лаври, за тяжких умов комунікації в Києві, було не по силі Кримського, а Левченко, молода людина, давав собі добре раду. Любов Кримського до Левченка була така глибока, що він усиновив його.

Тут можна додати про соціяльне походження Левченка, яке пояснює глибоку любов його до Кримського. Я не знаю, хто був його батьком, але знаю, що мати його, рано повдовіла й одружилася з селянином, вантажником. Молодший брат Левченка, від цього другого шлюбу матері, залишився мало письменним робітником. Завдяки своїм здібностям Левченка вибився як у початковій школі, скінчив гімназію, чи то трудову школу, і вступив до Археологічного Інституту. За таких умов, що власна родина не могла дати йому тисячної долі того, що дав Кримський, якого він обожнював.

Друга половина 20-их років була тяжким часом для УВАН. Збільшувався урядовий контроль, усе частіше робилися закиди УВАН у відсталості, буржуазності, націоналізмі, браку комуністичної ідеології. Становище Кримського робилось все тяжче, бо всі знали, що Академія була «Кримська». З Харкова почали приходити побажання з урядових кіл обрати академіком то О. Шліхтера, то М. Скрипника, то. В. Затонського, то Семковського. Академія щиро розглядала їхні «наукові» праці й приходила до висновку, що вони не відповідають найменшим вимогам Академії.

Наближалося переобрання президії Академії. Велися попередні переговори з урядом, і вирішено було обрати президентом Д. К. За-

---

[5] Нагадується мені цікавий штрих із взаємовідношень двох велетнів української літератури та мови. Л. Старицька дуже шанувала й любила Кримського, але завжди казала, що він зіпсував українську мову звенигородськими провінціялізмами: «всенька», «смертонька», і т. д. Кримський високо ставив Старицьку-Черняхівську, як письменницю, але завжди додавав: «але мова, мова? Щось страшне»!

болотного, а заступником академіка К. В. Воблого, відомих вчених, а невідмінним секретарем залишити А. Ю. Кримського. Спільне зібрання мало громадянську мужність, знаючи про ставлення уряду, обрати А. Ю. Кримського переважаючою більшістю голосів на пост неодмінного секеретаря. Як і треба було чекати: уряд не затвердив його, а призначив «тимчасово» академіка О. В. Чепурківського, що не дістав під час виборів жодного голосу. Кримський залишився — теж тимчасово — головою І Відділу. У 1919 році Академію було «реформовано» і відділи скасовано.[6]

1929 рік був одним із найстрашніших в Україні. ҐПУ підготовляло ґрандіозний процес СВУ. З літа в Києві, зокрема в академічних та університетськних колах, переводили арешти, при чому дуже рідко кого звільняли і широкі кола не могли зрозуміти причин цих арештів. Було заарештовано й Миколу Левченка. Було встановлено, що він не був зв'язковий з групою СВУ; захоплений науковою працею, обслуговуванням Кримського, він дійсно не мав хвилини вільної. Проте його було заслано на 5 років до Ведмежої Гори. Кримський щоліта відвідував його. В одне з перших відвідувань Левченко розповів Кримському, що з ним було у в'язниці. Слідчий допитував його про Кримського й про те, чи належав він до таємної організації. На заперечення Левченко казав, що у нього в очах потемніло: почерк Кримського. Читає, слово за словом, і заявляє твердо: це підробка! Обурення слідчого, але Левченко вказує: писати так не міг Кримський, бо все життя веде боротьбу проти вживання таких слів . . .» Одне слово було «майже», яке Кримський вважав за полонізм, друге я забула: минуло 30 років, як я це чула. Слідчий не мав, що сказати. З цього оповідання Кримський робив висновок, що Левченко потерпів за нього.

Такий безналійний настрій Агатангела Юхимовича добре передає вірш, що він приніс мені десь на весні 1934 року. Я подаю його зі збереженням правопису.

Та не мені!
Минув мій вік, не я складу вже оду
Новій весні.

Бабуся-смерть міні шепоче втішно
Про иншу путь:
— Ходи до мене! в мене так затишно!
Тебе всі ждуть.

Всі ждуть тебе і і батько й мати й друзі,
Кого любив.
Хіба не чуєш: мов вітрець у лузі
Бреницъ їх спів:

[6] Про перебіг виборів 1928 року див.: Н. Полонська-Василенко, «А Кримський». *Україна*, Париж 1949, ч. 2, стор. 124. Її ж *Українська Академія Наук*, Мюнхен 1955, т. І. стор. 55.

«До нас пора! Покинь життя недуже,
«Воно — ярмо!
«Ждемо тебе, наш сине, брате, друже!
«Ждемо! . . . Ждемо!»
9/28 березня 1934.

Очевидно, це був час, коли Агаaангел Юхимович з глибоким сумом довідався про тяжку хворобу Левченка. Він увесь час понад силу працював в надії заробити зменшення терміну заслання. Але праця залишилася марною, він не міг дістати зменшення терміну. Це так тяжко переживав він, що у нього почалися психічні явища. Нарешті лікарі констатували невилікувальний психоз; у такому стані його звільнили, і він приїхав до Києва.

Кримський не надав хворобі належного значення. Він був певний, що спокійне життя в звичних умовах добре вплине на Левченка, він почне потроху працювати й все мине. Ми мирно переконували Агатангела Юхимовича звернутися до доброго лікаря, вислати Левченка кудись до санаторії, але він повторював своє: праця та нормальні умови життя ліпші за всі санаторії. Він так прожив сам, лікуючи всі хвороби працею, так думав він, вилікується й Миколка (Левченко). Призначений був день виїзду їх до Звенигородки, і обидва, Кримський та Левченко, прийшли до нас. Мене вразило якесь незвичайне обличчя Левченка, його «потустороній» вираз очей. Мій чоловік, якого дуже любив Левченко, був тяжко хворий, і я не пустила до нього Левченка. «Це нічого, сказав він, ми незабаром побачимось, і там побалакаємо» . . . Минуло два дні — і я довідалась, що Левченко повісився в хаті на шнурі, яким Василь перев'язував оберемок дров, що носив для груби. Цей шнур Василь марно шукав кілька днів. Мабуть — приходив Левченко з тим шнуром до нас . . . Він скористувався з моменту, коли ні Кримського, ні Василя не було вдома.

Горе Кримського не знало меж. Його рятувала тільки віра. Він ходив до церкви, замовляв панахиди . . . Час минав у безнадійній самоті. Він уникав людей, а якщо зустрічався, попереджав: ні слова про нього . . . Дійсно, в ці страшні роки він втратив все: він бачив, як руйнується його Академія, на будування якої він дав 10 років життя, він втратив свого улюбленого учня, співробітника, названого сина. Рятувала його та праця, на яку покладав він надії, що вона врятує Миколку.

1930-ті роки знову дали можливість Кримському допомогти мені. 1934 р. мене, з великою групою наукових співробітників було звільнено з Академії Наук, і 1935 року, я втратила мого чоловіка. Треба було шукати якогось «вільного заробітку», бо на інші посади нас, звільнених з Академії, не приймали. Я стала брати переписку на машинці. Кримський став давати мені передруковувати свої праці, між іншим я переписувала його «Історію хазар». Праця ця була надзвичайно цікава.

Друга половина 1930-их років була цікавою в історії української культури. Советський уряд зрозумів, як далеко зайшли в боротьбі з «буржуазною наукою». До наукових установ закликають «старих фахівців», відкривають нові інститути, збільшується друкування наукових праць тощо. Нові течії торкнулися й Кримського. До нього стали звертатися по рецензії, просять керувати працею молодих аспірантів, призначають асистента-орієнталіста — араба Тауфіка Кезьму. По Києву шириться оповідання, як молодому вченому, що дістав наукове відрядження до Персії, чи до Туреччини там сказали, що найкращим фахівцем є в Києві — академік Кримський. З уст до уст передається, що Кримський знає 34 мови. Все це підносить його авторитет в очах людей, які стільки років нехтували ним.

Прийшов 1939 рік і приніс «об'єднання» України. Кримський був щиро захоплений цим. На першу наукову сесію Академії Наук у Львові Кримський їхав, як перша особа. Там він мав великий успіх. Його промова над могилою Франка повторювалася у Львові. Він мав учнів у Львові. Ним пишалися, газети вміщали інтерв'ю з ним. Він став самою популярною людиною у Львові. В січні 1941 року у Києві урочисто святкували його 70-річний ювілей. Було багато промов, він дістав орден. У травні Кримський поїхав до Львова на сесію Академії Наук, на початку червня, просто зі Львова, разом з своїм Василем поїхав до Криму, де хотів працювати в архівах. Там застало його проголошення війни з Німеччиною. Не припускаючи, що війна може бути довгою, він поїхав з Криму до Звенигородки. Початок війни застав у Києві сестру Агатангела Юхимовича, Марію Юхимівну.

У Києві почалася паніка. В червні почали готуватися до евакуації; палили архіви, вивозили цінності, установи. В перших числах липня евакуйовано було до Уфи Академію Наук з більшою частиною академіків та співробітників. Кримського між ними не було.

Не пригадую, якого числа, на початку липня, до Києва приїхав із Звенигородки Василь. Він привіз мені листа Кримського, в якому він, повідомляючи, що залишиться у Звенигородці, просив подбати за його рукописи, деякі праці Василь мав привезти до Звенигородки. Незабаром Василь повернувся до Києва, шукати Кримського. Розповів він таке: Коли він був у Києві, до Звенигородки приїхало авто з одним чи двома пасажирами, які передали Кримському наказ негайно приїхати до Києва, бо він дуже потрібний в Академії. Коли Кримський заметушився збирати білизну, вони заспокоїли його, що нічого не треба брати: Марія Юхимівна чекає на нього і все приготовила. Кримський сів в авто й виїхав із Звенигородки, але не приїхав ні до Києва, ні до Уфи. Хто віз його з Звенигородки й куди — залишилося таємницею.

Жодних слідів приїзду Кримського в Києві не знайшли. Де, якою смертю закінчив життя один із видатніших вчених України, яким так пишаються в соті роковини його народження?

Можна додати: він був не єдиний із учених, смерть яких залишилася таємницею. В останніх днях червня, або в перших липня того ж року, побачила я перед будинком УВАН, на вулиці Короленка авто, з вікна якого видно було гору валіз. Далі, на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенно схвильований він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом із дружиною та речами — оце й було авто, яким вивезли його. Він скаржився, кричав що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто, і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуйовано УАН.

Пройшов час, і виявилося, що до Уфи не доїхав ні академік Студинський, ні його дружина. Син його, сл. пам. професор Ю. Студинський казав мені, що всі його заходи для встановлення долі його батька були без наслідків. Слід його губиться в Києві . . .

Єдиним підсумком цієї статті може бути тільки тверда дата смерти Агатангела Юхимовича Кримського — початок липня 1941 року.

Наукові установи

І. Світ

З ДІЯЛЬНОСТИ КОМІСІЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІМІҐРАЦІЇ В АМЕРИЦІ

З початком діяльности в США Української Вільної Академії Наук виникло також питання про вивчення історії української еміґрації до Америки, зібрання належних матеріялів та евентуального видання такої історії.

Підготовча праця тривала не довго, бо знайшлося кілька енерґійних осіб, які виявили свій великий інтерес до такої справи. Головну ролю в цьому напрямкові відіграли Ярослав Чиж та Семен Демидчук, які довгий час жили в Америці та вже видрукували немало різних матеріялів про окремі моменти життя української еміґрації в Америці.

В той час, як друковані статті та більші розвідки д-ра С. Демидчука були пов'язані з релігійним життям української греко-католицької церкви, праці д-ра Я. Чижа були спрямовані на вивчення питання, коли та як приїздили українці до Америки. Можна сказати, що обидва ці наші видатні журналісти спричинилися до збереження та зібрання різних матеріялів і поклали підвалини для дальших дослідів.

Із звіту про діяльність Комісії для вивчення історії української еміґрації в Америці, скорочено названою КІА, за 1953 рік ми дізнаємося, що комісія була заснована 9 травня 1953 року на засіданні в УВАН. У тому засіданні взяли участь М. Ветухів, В. Міяковський, С. Барвицький, Я. Чиж та С. Демидчук. На голову комісії було обрано д-ра Я. Чижа, а на заступника та секретаря — д-ра С. Демидчука.

Членами нової комісії стали також- Василь Галич, Марія Ґамбаль, Василь Кузів, Степан Мамчур, Лука Мишуга, п. о. Г. Павловський, о. П. Понятишин, Г. Скеґар, Антін Цурковський, В. Кедровський.

У пресі були надруковані відповідні нотатки та звернення до зацікавлених осіб про необхідність збирати матеріяли для таких дослідів. У часописі «Народне Слово» ч. 22 за 11 червня 1953 р. була надрукована належна нотатка про заснування комісії та її провід. Засідання комісії відбувалися досить реґулярно й на них обговорювалися різні організаційні справи.

На засіданні 22 жовтня 1953 р. д-р С. Демидчук виступив із пляном написання історії української іміґрації до Америки. В його проєкті були обґрунтовані тези про розділ такої історії на три доби, перша — від початків до І. Світової Війни, друга від неї до кінця II Світової війни й третя — нова еміґрація.

Ці два діячі розвинули жваву діяльність, писали багато листів і шукали матеріялів у приватних джерелах, так само перевіряли бібліотеки й розпитували в різних установах про нотатки з українського життя. Зокрема їм це легко вдалося тому, що обидва були тісно пов'язані з певними колами громадськости у зв'язку з попередньою редакційною працею; так, напр., Я. Чиж довгий час був редактором «Народної Волі», а С. Демидчук працював у «Свободі». Їм багато допоміг д-р Л. Мишуга, який тоді був головним редактором «Свободи», а під його керівництвом вийшла велика «Пропам'ятна Книга» у видавництві Українського Народнього Союзу.

На засіданнях обговорювалися не лише різні проєкти, але також були доповіді на різні теми, що торкалися життя українських іміґрантів. Також було розпочато складання бібліографії українських видань в Америці та біографій окремих видатних українських діячів. На жаль ці спроби дали лише окремі фраґменти.

Одночасно президія КІА займалася виготовленням окремих гасел для Енциклопедії Українознавства, що почала виходити у Франції. Члени комісії виготовляли короткі нотатки про окремих діячів української іміґрації в Америці й на засіданнях комісії ті матеріяли обговорювалися досить активно.

Я. Чиж читав в ново заснованому в Нью-Йорку Українському Технічному Інституті лекції про «Початки Української іміґрації в Америці», а наступного року лекції на цю тему читав уже С. Демидчук, зокрема про братські організації та церковне життя.

З статтів і доповідей Я. Чижа треба звернути увагу на дві головні теми: початки української іміґрації й окремі розвідки про чільних діячів тієї іміґрації. Зокрема цікавою була доповідь про першу масову іміґрацію політичного характеру — приїзд до Америки штундистів з Великої України в 1891 році.

Автор доповіді писав, що «важливим епізодом української іміґрації в 19 столітті був приїзд великої групи українських штундистів. Почався він у 1891 році до Вірджинії, а потім до Північної Дакоти, де до кінця 1900 року оселилося біля 500 родин селян, головним чином із Таращанщини. Вони залишили Україну внаслідок переслідування за спротив урядовому православію. В 1920 році їх було там біля 2.000 родин».

Тут треба зазначити (на підставі особистих відомостей), що наприкінці минулого та на початку цього століття в Україні дуже поширювалися штудністські громади й значну допомогу в цьому відіграли друковані українською мовою Євангелії й Біблія, які переслідувалися офіційними колами царської Россії. Синод прикладав тоді великі зусилля у боротьбі проти штундистів і висилав на Україну спеціяльних місіонерів. Ці заходи не були дуже успішні, бо місіонери здебільшого не знали й не хотіли знати української мови; так принаймні нам особисто доводилося раз чувати в наші молоді роки.

Я. Чиж твердив, що «написано дуже мало про нас газетних та календарних статтів; головні праці були Андрія Дубового, Ярослава

Чижа та москаля Марка Вільчура. Та є в книжках нотатки про американських українців в працях Ю. Бачинського, В. Королева, В. Галича». Можна твердити, що «до приїзду Ді-Пі — масова іміґрація штундистів була єдиним явищем масової еміґрації не з економічних, а ідеологічних причин».

Були також просторі писання про українців у праці Е. Н. Матросова «Заокеанская Русь» в «Историческом Вестнике», С.-Петербурґ, 1897 року. Ця праця має багато матеріялів про початки української іміґрації з Галичини й Закарпаття, а також про московські колонії й її діячів, про ролю перших греко-католицьких духовників і ріжниці між галицьким і закарпатським священством.

Також польські історик еміґрації писали на ці теми, як, напр., о. В. Крушка, М. Гайман, д-р Вахтиль і ряд московських авторів, як А. Курбський, Е. Н. Матросов (ґраф Леліла), Н. Словинський і М. Владимиров.

Далі автор цього рукопису пише, що «не зібрані й не опубліковані писання о. А. Гончаренка у видаваних ним періодиках, як «Аляска Геральд» і «Свободі», галицьких журналах «Народ» та «Товариш», а також «Колокол».

«Не освітлена як слід мандрівка галицьких переселенців на Гавайські острови від 1897 аж до 1909 року», про яку тепер ми можемо сказати трохи більше, бо були переведені певні досліди, хоч майже нічого не надруковано. Такі матеріяли збирав під час своєї поїздки на Гаваї Ф. Луців». Далі автор говорить, що не вияснена була роля д-ра Руселя, який помер у Тяньтзіні, Китай, у 1931 році.

Наприкінці дається список частини часописів, що виходили в Америці, як, напр., «Америка», заснована о. І. Волянським (1886—1890), «Руске Слово» о. Андруховича (1890 р.), «Новий Світ», перша спроба о. Грушка (1891 р.), «Американсько-Русский Вістник», перший часопис закарпатських українців, що існував від 1891 року дотепер (себто до 1955 р. — прим. І. С.), «Свобода», заснована о. Грушкою в 1893 році та «Свѣт» галицьких русофілів, від 1897 року до сьогодні. (себто до написання цього списка, — прим. І. С.).

«Гайдамаки» — український поступовий часопис, двотижневик, а спершу місячник, січень 1907 р.—жовтень 1918 р. Від 1910 р. орган «Запомогової організації Гайдамаки», Нью-Йорк—Трентон (?), Н. Дж.

«Гірник» — інформаційний тижневик, Скрентон, Пен., 1913—1915 р. видання Поліґлот Паблішер.

«Голос Мазепинців», Січень 1930 р., Чікаґо.

«Голос Церкви» — Української Православної Церкви, серпень-жовтень 1929 р.

«Вістник Української Громади в Дітройті», 1924 р. міміоґрафічний.

«Воля України» — орган українських анархістів, місячник, травень 1923—Лютий 1924 р., Нью-Йорк. Треба ще згадати —

«Восток» греко-католицький, «орган Карпато-руской спомогательной організації», від 1923 р., який видавався латинкою.

Взимку 1956 року було вирішено комісією влаштувати окремий вечір присвячений о. Агапію Гончаренкові з нагоди 40-ліття з дня його смерти. Вечір відбувся в помешканні Літературно-мистецького Клюбу 2 червня 1953 року. Про цей вечір був видрукований в «Українському Прометеї» докладний звіт за підписом Л. Д. (Л. Дражевської) в ч. 21 за 1956 р. Програма вечора складалася з доброї доповіді Я. І. Чижа — «Життепис А. Гончаренка», хоч у ньому були зроблені кілька помилок, другою точкою була доповідь І. Світа — «Діяльність А. Гончаренка, як редактора часопису «Аляска Геральд», і третя доповідь С. Яреми — «Військовий пароплав 'Агапій Гончаренко'».

В різних протоколах комісії й доповідях були освітлені праці окремих видатних українських діячів, як, напр., спогад про велику бібліотеку й працю Миколи Цеглинського, а також про о. І. Желіховського, одного з основоположників Української Православної Церкви в Америці. Писання Лева Ясінчука, як він уперше в 1928 році зустрівся з українцями в Америці. Його згадки про американських українців у його книжках «За океаном» і «Для рідного краю», а також поверх сто статтей у «Ділі», «Свободі» та в «Пропам'ятній Книзі». А після війни в великій Історії України видання І. Тиктора, без його підпису — «Українці в З. Д. А.», стор. 899—911.

Антін Цурковський (1882—1955) дописував до «Діла», а в 1906 р. до «Америки», в 1907—1912 р., до «Свободи» 1914—1926. Перекладав на українську мову й видав твори Р. Ґаґарда, був членом комісії при УВАН.

У 1955 році С. Демидчук виступив з цікавою доповіддю в комісії на тему: «Українські братські організації в США».

В працях комісії занотовані виступи українського православного священика о. Йосифа Желіхівського на захист українців, що їх примусово вивозили до Совєтського Союзу. Збереглися оригінали та копії його листування із Стейт Департментом, датовані 14 грудня 1945 року. Це питання потребує дальших дослідів, бо надає українській акції окрему вагу.

Цікавим було також питання існування української комуни в 1890 роках у Каліфорнії, до якої було втягнено також о. А. Гончаренка; ця комуна не мала нічого спільного з марксизмом.

Згадується також діяльність українського вченого д-ра Савина Сохацького, який винайшов винахід вживання радіоактивної фарби для годинників. Його винахід був патентований в Америці.

Серед більш цікавих доповідей і повідомлень на засіданнях Комісії для вивчення історії української еміґрації в Америці треба зазначити наступні: Я. Чижа «Леґенда про Макогона», його ж про першу українську книжку, видану в Америці — «Бузька», його «матеріяли про початки української еміґрації» та С. Демидчука — «Матеріяли про перше організоване укр. життя в Америці».

Також були обговорені матеріяли гаслової частини Енциклопедії українознавства, в чому приймали участь Я. Чиж, С. Демидчук, Л. Мишуга і В. Міяковський.

Було також зачеплено питання про «Українського еміґранта д-ра Миколу Костянтиновича Судзиловського (д-р Рюсель) і його перебування на Гаваях і обрання як першого сенатора там. До речі, треба поправити тут, що він був білорус, але вчився в київському університеті, що його примушений був залишити й закінчити освіту в Румунії, звідки переїхав до Америки. Це цікаве окреме питання.

Була також доповідь і обговорення «Проєкту статуту Українського Робітничого Союзу», опрацьованого Чарнецьким у 1906 році в Нью-Йорку.

В 1958 році С. Демидчук мав доповідь з нагоди свого 45-літнього перебування в Америці — «Висновки й дидактичні передбачення на майбутнє». Ця доповідь викликала досить цікавий обмін думками серед присутніх, але, на жаль, не має записів про це у звітах комісії.

В 1957 році зайшли зміни у складі президії Комісії. С. Демидчук склав обов'язки секретарства з уваги на перевантаження працею, пов'язаною з написанням історії українського греко-католицького церковного життя в Нью-Йорку. Секретарем було обрано п-ні Марію Туркало, головою залишився д-р Я. Чиж і заступником — д-р С. Демидчук.

Треба звернути увагу на деякі листи С. Демидчука і Я. Чижа до Комісії, що торкалися її організаційної праці, а також про збирання матеріялів. Зокрема цікаве було повідомлення, що архів колишнього активного українського діяча і одного часу редактора «Народної Волі» Ардана був переданий до УВАН, але не вдалося дістати інших багатий архів і книжки, бо після смерти того видатного діяча його син спалив усі папери й викинув книжки на сміття, як нікому непотрібні речі.

Цей акт викликав у членів комісії занепокоєння й було вирішено звернутися до старших членів української еміґрації, щоб їх архіви й збірки передавались до українських наукових установ для збереження.

До 17 червня 1955 р. відбулося 17 засідань Комісії, але після цієї дати діяльність комісії почала занепадати через різні причини, головне хворобу д-ра Я. Чижа й від'їзд деяких активніших членів. Після смерти Я. Чижа на голову комісії був обраний д-р С. Демидчук, а секретарем став І. Світ.

Із рамени комісії відбулося кілька доповідей, присвячених о. Агапію Гончаренкові, що їх зробив І. Світ. Крім того, було надруковано кілька більших статтей присвячених цьому українському політичному еміґрантові. Також переводилось активне листування з п-ні Т. Данис в Каліфорнії, яка добре знала о. Агапія й надрукувала кілька своїх спогадів про нього. Розпочав також більші дослідження про його життя п. Ф. Луців, який продовжував їх до самої своєї смерти, а в останньому році перевів також окреме дослідження про українців на Гаваях, але нічого не встиг надрукувати про це.

Ф. Луців брав участь у друкуванні книжки англійською мовою про о. А. Гончаренка, яка не була на відповідному рівні, як про це була надрукована в «Українському Історику» наша рецензія, бо в неї попало багато неправдивих тверджень і леґенд з уваги на некритичне ставлення до всіх матеріялів, за вийнятком доброго огляду часопису «Аляска Геральд», що його написав Ф. Луців.

Про діяльність Я. Чижа та С. Демидчука були надруковані в «Свободі» добрі статті, в яких були зроблені підсумки їх великої праці для вивчення історії української еміґрації, а про останнього також оцінка його громадської та політичної активности.

Наприкінці хочемо занотувати ще один добрий намір, який залишив ся нездійснений: «плян написання фундаментальної автобіографії української спільноти в Америці». Цей плян був обговорений на засіданні комісії в 1954 році, 26 лютого.

Безперечно, що написання автобіографії української спільноти в Америці, хоч би в скороченій формі, було б великим вкладом до джерел для майбутніх дослідів і приготовлення повної історії української іміґрації й спільноти в Америці. Але для початку такої праці не досить тільки виготовлення пляну й притягнення належних ко-авторів — треба ще перевести досить велику підготовчу працю.

Спробуємо дати тут кілька таких думок:

1. Чи у нас є хоч би список всіх існуючих українських організацій в Америці, а разом з тим реєстр тих організацій, що були, працювали і завмерли, й сліду по них не залишилося?

2. Чи є можливість скласти повний список усіх періодичних і неперіодичних видань, з вказівками, де їх можна знайти й оглядати або вивчати?

3. Хто й як міг би провести складення покажчиків змісту українських часописів в Америці, як, напр., «Свободи», «Америки» й «Народної Волі», а також «Українського Народного Слова» й ін. менших?

4. Для хроніки українського життя конче потрібно, щоб була складена картотека життя окремих організацій. Найліпше в цьому відношенні є з життям Українського Народного Союзу, гірше з Провидінням та Народною Поміччю. Український Робітничий Союз має добру хроніку в своїх календарях.

5. Чи існує десь показник українських народних домів та клюбів, (ми не згадуємо списків парафій та їх домів і церков, бо вони друкувалися і є в їхніх щорічних календарях). Зокрема це важливе за роки до 1941, бо після війни є більш друкованих матеріялів у пресі. Ми мали у своєму архіві багато років тому малу книжечку, видану, здається, на початку 1920 років, де були списки парафій, народніх домів і організацій, кожного штату й розділених на три групи: українські, московські й закарпатські-русинські? В тій книжці були навіть їх адреси, а часом прізвища лідерів . . .

6. Так само бажано мати покажчики для української преси в Канаді.

Було б добре започаткувати складання історії місцевого життя, як, напр., друкувалися С. Демидчуком про Нью-Йорк, або Г. Скеґаром про Каліфорнію, Л. Биковського про Колорадо, також Вусик про південну Каліфорнію, або довголітню працю над хронікою Чікаґо й околиць Ст. Куропася, що друкувалися в «Свободі», або книжка Г. Скеґара п. н. «По Америці», видана в 1940 р.

Ст. Куропась і інші постійні дописувачі до наших періодичних ви, дань могли б багато зробити в цьому напрямку, як би зібрали свої писання до купи або оформили їх у книжкові видання. З власної практики знаємо, що такі місцеві літописи мають велике джерельне значення в опрацюванні історії. Безперечно архіви організацій мають також велике значення, без яких часом неможливо орієнтуватися в правдивості певних тверджень авторів різних статтей. Взагалі треба підкреслити, щоб в органах наших різних організацій давалося більш місця хроніці їх життя. Така хроніка має й психологічне значення, надає заохоти для наших громадських та політичних діячів в їх часом дуже невдячній праці, коли їх тільки критикують.

Було б дуже добре зібрати, напр., в бібліотеці-архіві УВАН усі календарі різних видань і подібні альманахи й ін., бо це одне з найважливіших джерел для вивчення історії нашої спільноти в Америці. Рівночасно час скласти біографії окремих українських діячів, які дбали або працюють для добра нашого українського життя в Америці і його збереження.

З архіву

Олександер Домбровський

ДЕКІЛЬКА НЕДРУКОВАНИХ ЛИСТІВ ПРОФ. ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА

Моє знайомство із сл. п. Я. Пастернаком почалося у 1936 році, коли я почав заходити на Засідання Комісії Старої Історії України при НТШ у товаристві сл. п. історика Теофіля Коструби. Покійний Іван Крип'якевич був головою згаданої Комісії, а Я. Пастернак — секретарем. Уже тоді я не раз консультувався в Я. Пастернака в питаннях археології, головним чином скито-сарматської доби, а також і пізніших часів мандрівки народів. Наші зв'язки, а згодом і дружба поглибилися в роках 1940—41, коли Я. Пастернак очолив катедру археології при львівському університеті ім. І. Франка, а я працював старшим асистентом при катедрі античної історії, приміщення якої були зразу таки в сусідстві з приміщеннями археологічного інституту. Під час праці я дуже часто заходив до археологічного інституту й вів розмови з Я. Пастернаком на теми, які були спільними для античної історії й археології, зокрема в зв'язку з давноминулим північного Причорномор'я, отже кіммеро-скито-сарматською добою та часом мандрівки народів. Головним тенором тих розмов і дискусій була проблема праукраїнської етноґенези.

Наші зв'язки й дискусії були перервані в останній фазі другої світової війни й тривали вже на американському континенті кореспонденційним шляхом. З досить багатої кореспонденції між Я. Пастернаком і мною заслуговує на особливу увагу кілька його листів, які дадуть читачеві досить виразний, хоча, звичайно, далеко неповний образ його наукових зацікавлень. З тих листів довідуємося: 1, над якими проблемами концентрувався наш заслужений археолог; 2, з якими представниками, частково української, а особливо світової науки втримував зв'язки й співпрацював і 3, в одному з його листів є коротко подані його тези стосовно пра- й ранньої історії України, а насамперед стосовно питання праукраїнської етноґенези. Ті тези висловлено так виразно й категорично, що їх, побіч його головного твору «Археології», великою мірою можна вважати науковим, археологічним credo покійного нашого заслуженого вченого

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОРЯДОК ЛИСТІВ.

1. Лист, з 50 травня 1955.
2. Лист, з 29 травня 1955.
3. Лист, з 14 жовтня 1960.
4. Лист, з 28 травня 1961.

Не від речі буде коротко подати найбільш потрібні коментарі до згаданих листів з метою кращого їхнього розуміння. Стосовно листа

з 5 травня 1955 треба зазначити, що ми в наших попередніх дискусіях нераз порушували різні питання, пов'язані з Птолемеєвою картою європейської Сарматії, зокрема при намаганнях уточнювати деякі ономастичні дані. Друга справа — це питання можливости перебування римських легіонів на території пізніших західньо-українських земель, тобто, чи траплялися випадки, що римські формації переступали Карпати і входили на нашу територію.

Лист із 29 травня 1955 р. — це відповідь Я. Пастернака на моє з'ясування справи в згаданих вище питаннях і його опінія (яка в даному випадку покривалася також із моїм поглядом), що погляд нашого вченого, М. Думки про перебування римських військових формацій на території пізніших західньо-українських земель треба прийняти із застереженням, тобто це може бути щонайвище питанням дискусійного порядку, яке не виходить поза межі гіпотези.

Лист із 14 жовтня 1960 р. віддзеркалює частково наші давні, бо ще започатковані на рідних землях, дискусії на тему праукраїнської етноґенези. Я стояв на становищі, що головна сила праукраїнського етнічного елементу була на півночі української території (десь приблизно в лісостеповій смузі), де була краща змога зберегти себе перед нищівним рухом номадів в умовах природного захисту (ліси, багнистіший терен тощо). Я. Пастернак твердив, що на те немає доказів у археологічному матеріялі. Я із свого боку відбивав його закиди тим, що на лісисто-багнистому терені, ще й до того в умовах густої мережі дрібних річних допливів, далеко важче зберегтися археологічним пам'яткам матеріяльної культури й поховань.* Згадані в Геродотовій Скитії «скити» орачі й хлібороби були, правдоподібно, лише форпостами — етнічними островами головної компактної маси праукраїнської людности, висуненими на південь, у той час, коли головний етнічний пень був мабуть, на теренах Північної України, подалі від «втоптаних» кочовиками шляхів. Можна припускати, що головна сила праукраїнського населення перейшла далі на північ із посиленням руху кочовиків (десь може в енеоліті, тобто палеометалевій добі, може ще перед приходом кімерійців), лише частина того населення залишилася на місці й піддана панівній верхівці завойовників-номадів прийняли їхню назву («скити»-орачі, хлібороби).

Аналогічне явище подибуємо й у новітній добі. Читаючи Карамзіна, чи Соловйова, не найдемо назв: Україна й українці, лише — Малоросія, малороси, що зовсім не свідчить про неіснування українського народу. Той зовсім можливий міґраційний рух праукраїнської людности на північ знаходить своє pendant в добі після мандрівки народів. Коли в наших степах стало спокійніше в наслідок заломання сили номадів (які при взаємних конфліктах втратили свій первісний динамізм у маштабі велетенського евразійського простору), ранньо-українські племена з північно-українських земель починають колонізувати український південь. Той міґраційний процес мусів бути настільки скорий, що в наслідок того візантійські джерела нараз заговорили про слов'ян, про яких до того часу вперто мовчали античні

джерела. Тобто тих східніх слов'ян — ранніх русько-українських племен начебто й не було й нараз вони раптово появилися на території південної України, заселюючи географічне вакуум, спричинене динамізмом історичних подій мандрівки народів, у вирі якої кочовики самі себе великою мірою знищили принаймні на найближчі століття. У всякому разі головне його вістря було притуплене настільки, що русько-українські слов'яни могли рушити на південь і поступово прийняти форму державної організації. Звичайно, це гіпотетичне твердження, побудоване на логіці пра- й ранньоісторичних фактів, що й я намагався доказати Я. Пастернакові, з ерудицією й науковим досвідом якого нераз доводилося мені конфронтуватися. Він орієнтувався головно на археологічний матеріял, я зі свого боку — на мікроаналізу писаних джерел і читання їх «поміж рядками». Археолог і історик не завжди знаходили спільну мову, хоча в принципі погоджувалися, що початки процесу праукраїнської етногенези сягають дуже давніх, передкімерійських часів.

У листі з 28 травня 1961 р. наш археолог приймає моє запрошення до співпраці в плянованому мною Збірнику Секції Античної Історії при УВАН, що його, на жаль, не довелося зреалізувати через брак фондів. Статтю Я. Пастернака, призначену для згаданого Збірника, надруковано згодом на сторінках «Українського Історика» (Ярослав Пастернак: «Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень», «Український Історик», 4 (28), 1970, стор. 5-29). В даному випадку характеристичне ще й те, що Я. Пастернак написав для приготовлюваного мною збірника працю саме на ту тему, над якою довелося нам стільки дискутувати.* От не виключено, що згадана праця є, може, деякою мірою овочем наших давніх розмов на ту тему. Признаю з глибокою вдячністю, що я мав нагоду дуже багато навчитися від Покійного як у аспекті знання в ділянці археології, так і методології наукових дослідів, а навіть і самої техніки археологічних розкопок. Нехай ці рядки стануть скромною ознакою вдячної пам'яті ученика для свого Учителя.

Крім того, в даних листах находяться й деякі особисті нотки, які свідчать про переживання українського вченого, вигнаного силою специфічних політичних обставин із Рідних Земель і киненого на далеку чужину в умовах брутальної переоцінки людини-науковця та формального здеклясування багатьох наших людей культури й науки на нових місцях поселення. Знаючи мене стільки років, Я. Пастернак не соромився висловлювати свої думки, які свідчили про його особисті настрої й переживання.

---

* Крім Я. Пастернака я говорив на ту тему ще й з іншими дослідниками (М. Думка, М. Смішко, М. Міллер, А. Коцевалов, а з поляків: К. Маєвський і Ф. Буяк, який між іншим особливо цікавився питанням неврів. У час перебування в Німеччині я говорив про це також з деякими професорами університету в Майнці. Вони в загальному не заперечували такої можливості.

Подані тут листи є причинком до біо-«бібліографічних» матеріялів у ширшому розумінні наукової діяльности славної й дорогої пам'яті Ярослава Пастернака. Листи друкуємо з машинописного оригіналу без жодних змін.

Ярослав Пастернак Торонто, дня 5. 5. 1955.
Торонто — Канада.

Дорогий Пане Докторе!

Маю до Вас прохання дати мені пораду в одній фаховій справі. Річ йдеться в цьому: працюючи у вільному часі над різними проблемами укр. археології я зупинився тепер над справою Птолемеєвої карти европ. Сарматії, в цьому й укр. земель. З літератури мені відомо, що з укр. та поль. істориків свого часу І. Шараневич пробував льокалізувати деякі місцевості цієї карти (прим. Асанка — Старий Санч), пізніше цією самою справою займалися ще І. Н. Садовскі (Дроґі гандльове Ґрекуф і Ржимян, Краків 1877) та Ю. Кулаковський (Карта европ. Сарматіи по Птолемею, Київ 1899). Тут прохання до Вас, Пане Докторе: чи Вам не відомо часом, хто ще з укр. та поль істориків займався проблемою льокалізації Птолемеєвих місцевостей, передусім цих на Дністрі та Сереті чи Пруті? Маю список чеських, німецьких та англомовних праць по Птолемею — деякі з них можу тут дістати — але вони займаються майже виключно тільки «Германією», тоб-то землями на захід від Висли.

А друге питання: чи пробував хто, крім М. Думки, доказувати, що рим. легіони були не тільки у сумежніх з Україною рим. провінціях, але перейшли теж через Карпати та були якийсь час на сьогоднішних зах. укр. землях? Вирішною в цьому питанню була би наявність відповідних археол. матеріялів, а саме будівельних останків легіонових кастелів, а таких ще не знаємо досі на зах. укр. землях. Дрібні рим. імпорти (монети, бронзи, кераміка) не мають в цьому випадку ніякої доказової вартості для питання постійного перебування легіонів у нас. Це тільки слід рим. купців. Та це є ділянка спільна для археологів та старинних істориків і тому я писав в цій справі вже до А. Альфельді, бувшого проф. унів-ту в Будапешті (тепер у Вашинґтоні), до В. Шляєрмахера, директора Нім. Археол. Інституту у Франкфурті до Ф. Ельмана, директора археол. музею у Бонн та до нашого М. Міллера до Мюнхену — і всі вони потвердили мою думку, що рим. легіони ніколи не були стаціоновані на північ від Карпат. Тепер хотів би довідатися ще про Вашу думку, Пане Докторе, в цій справі та в попередній, птолемеївській. Дуже вдячний буду за відповідь і «в обмін» за це я все готовий буду в разі потреби послужити Вам своїм досвідом.

Читав я недавно, що амер. УВАН[1] заложила секцію старинної історії України та що ви, Пане Докторе, працюєте в ній разом з А. Коцеваловим. Це дає певні стимули до праці, провадить до пізнання нових ідей, нової літератури та помагає зберегти духову рівновагу, яка в сьогоднішних часах буває захитана. Я теж подібним шляхом пробую зберегти самого себе, та жалко, що тут в Канаді немаю жадного археолога і тому лише шляхом листування проваджу іноді фахову дискусію з М. Міллером у Мюнхені. Крім того спроваджую з Европи деякі археол. видання; з Москви Совет.

[1] Первісно Я. Пастернак помилково написав НТШ, однак опісля перекреслив і над рядком написав УВАН.

Археологію й Краткие Сообщения ИИМК, з Варшави «Слявія Антіква», з Познання «З отхлані векуф», з Берліну «Ґерманія». Звичайно, це не є жадна систематична робота, а лиш визбирування, видзьобування нових матеріялів «про всяке».

Чи маєте Ви, Пане Докторе, можливість користати з цих чи подібних інших видань? З поль. видань знаю, що Булянда помер у Бресляві, Маєвський там працює, Журовський у Познаню і багато інших веде працю зовсім нормальну, а навіть посилену. Головна тема — словянська старовина. Такої праці я вже не сподіюся для себе, але перед Вами ще не один закрут в життю і котрийсь з них може поверне Вас до фахової роботи. Треба Вам у це вірити, необхідно вірити!

Зі щирим привітом
Ваш Я. Пастернак

Ярослав Пастернак
Торонто — Канада.

Торонто, дня 29. травня 1955.

Дорогий Пане Докторе!

Дуже дякую за вичерпну відповідь в справі Птолемеєвої карти та римських легіонів у Галичині. Радий, що дістав ще одно авторитетне підтвердження моїх думок у справі римських кастелів у нас.

В міжчасі я дістав з Вроцлаву археологічний польський періодик «Давна культура» (перший зшиток за 1955) і там Єжи Кмєціньскі в статті про так зв. сиву кераміку перших століть по Хр. каже, що «під конець 2. ст. н. е. північна границя давньої римської імперсії йшла вздовж Рейну й Дунаю, охоплювала майже цілу територію сьогоднішньої Румунії, доходила до гирла Дністра та північними берегами Чорного Моря сягала, з перервами, до гирла Дону». Нема згадки й навіть думки про Галичину чи хочби Карпатську Україну.

М. Думка написав був статтю про «Римські легіони на західно-українських землях» у Записках ЧСВВ, том 4, вип. 3—4, Жовква 1933—39, але цього тому нема, на жаль, у Торонті і я покищо ніяк не можу довідатися, які саме докази мав автор на таке твердження. Ветементер дубіто!![2]

Добре, що Ви створили Секцію старинної історії на взір нашої колишньої Комісії старої історії України при НТШ. Тепер це не важне, чи вона при УВАН чи при НТШ, але важне те, що Ви маєте нагоду працювати з таким фахівцем як А. Коцевалов. Як він держиться?

Як мені відомо, гасла з ділянки старинної історії до другої (гаслової) частини ЕУ написав тепер М. Міллер, добрий знавець цієї частини нашої історії, не дилетант чи фантаст.

Я розумію Ваше теперішнє положення, Пане Докторе, і подивляю Ваші зусилля вдержати духову рівновагу на науковому поземі. Думаю, що це тільки такий переходовий важкий час для Вас. Ви-ж настільки молодші від мене і перед Вами можуть ще розкритися ріжні можливості. Тому необхідно бути готовим на ці можливості, а не байдужніти духом і відставати від фаху. Мені самому вже нічого сподіватися, а все, що роблю у фаху, це виключно для піддержки себе самого й вдоволення.

Не зражуйтеся, Пане Докторе, невдачами чи розчаруваннями у відношенні до людей, а думкою безупинно сягайте в будучність — це необхід-

---

[2] Лат.: дуже сумніваюся.

[3] Тут помилково знов змішано УВАН і НТШ. Мова очевидно про НТШ.

не для Вас і Ваших рідних. Ця думка іноді може видатися на сьогодні фантастичною, та це нічого, це відсвіжує духові сили й тримає їх у життєздатності. А вкінці знаємо всі: іноді і так зв. неможливі речі стають можливими і реальними. Серед еміграційної маси Ви не дістанете цієї піддержки, тому шукати її треба у книгах, у їх глибоких заключних думках.

Пока я не маю нічого, щоб переслати це до перечитання на Вашій Секції, але як попаде щось підхожого, радо це зроблю. Чи маєте звязок з П. Грицаком, який саме працює над історією княжої доби (14. ст.) та в перших днях липня має приїхати на істор. сесію Зарева до Торонта? Цікава й вартісна людина.

Зі щирим привітом Ваш

Я. Пастернак

Передайте, прошу, щирий привіт від нас обоє своїй дружині й дітям.[4]

Я. П.

Ярослав Пастренак
32 Hewitt Ave.,
Toronto 3, Ont.,
C a n a d a.

Торонто,» дня 14 жовтня 1960.

Дорогий Пане Колего!

Дякую за листа з 8 ц. м. і радо поділюся з Вами думками, які є в мене на з'ясовані в ньому проблеми. Про ці справи я переслав свого часу статтю до «Наукового Збірника УВУ», а тепер з доповненнями, пишу про те саме у своїй «Археології України», в розділі «Етногенеза українського народу».

Наявні на сьогодні археологічні матеріяли вповні переконують мене в автохтонності племен з трипільською культурою в Україні і бачу їх предків вже у досить густій, як на ті часи, людності Подністровя і Побожжя у горішньо-палеолітичній, оріньяцькій добі. Я впевнений також у дальшому перебуванні цієї-ж хліборобської людности на місці (хлібороби не покидають так легко доброго, урожайного чорнозему), між Дністром і Дніпром, аж до історичних часів. Безпереривний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть, зовсім природно, нераз змінювала свій матеріяльний вияв, можна в археології добре простежити через скитську, сармато-римську та ранньо-словянську добу аж до княжих, літописних часів. В цьому я вповні погоджуюся з Вами.

Друга справа — Ваша інтерпретація відомостей Геродота про племена його «Скитії». В Геродотовій «Скитії» (історії) — кажете — є відносно небагато місць, які відносяться безпосередньо до автохтонного населення України тих часів і пояснюєте це переходом великої частини населення на північ, де було безпечніше жити.

У мене на ті справи дещо інша думка. Нащадками місцевого хліборобського населення України були, очевидно, так зв. «скити-орачі» та «скити-хлібороби». Перших з них уміщують советські дослідники, за археологічними даними, по всій давній території трипільців, а других на долішньому Дніпрі. Коли врахувати до того ще неврів у північно-східній частині Галичини, яких майже загально вважають сьогодні праслов'янами, аґатирсів, предків сьогоднішніх гуцулів та подоляків за В. Щербаківським,

[4] Рукою дописано наприкінці листа.

та хліборобських алязонів, теж праслов'ян за Л. Нідерлем, у південному Побожжі, тоді справа людности Геродотової «Скитії» зовсім не представляється так некорисно для праслов'ян-праукраїнців на сьогоднішних наших етнографічних землях.

Очевидно, проблема етнічної приналежності неврів, аґатирсів та алязонів може бути ще предметом дискусії, так як багато інших проблем археології і давньої історії, дальше: дуже можливо, що Ваша теорія переходу наших предків на північ під тиском азійських номадів лежить в границях можливості, хоча археологічні матеріяли сьогодні не дуже підпирають її, тому не зважайте на мій погляд і пишіть так, як Вам Ваша наукова совість диктує. Тільки в СССР всі археологи й історики мусять грати в одну дудку, а у вільному світі і думка є вільна. Тут кожний дослідник має право на свої власні погляди і це дає всебічне насвітлення окремих питань.

— Я радо повів би ширшу дискусію на цю тему, та вибачте, але я зараз цілком сиджу в «Археології України», яка вже друкується і справді не маю ні одної хвилини вільного часу. Сам допильновую друкарню і клішарню.

— Щиро тішуся, що Ви є у добрій науковій формі і маєте змогу давати із своєї ділянки нові праці.

Щиро вітаю Вас
Ваш
Я. Пастернак

Ярослав Пастернак
Торонто — Канада.

Торонто, дня 28 травня 1961

Дорогий Пане Докторе!

Дякую за листа з 20 ц. м. і приймаю Ваше запрошення до співпраці в археологічнім збірнику Анналів УВАН. Наголовок статті подам пізніше, бо тепер зайнятий експедицією своє книжки та крім цього на цілоденній фізичній праці.

Думка запросити до співпраці в збірнику теж чужинців корисна і я можу подати Вам прізвища кількох з них. Це:

1) *Prof. Dr. Hugh HENCKEN*, американець, почесний президент Археологічного Інституту Америки, передовий сьогодні в ЗША знавець європейської археології. Його адреса: Archaeological Institute of America, Andover Hall, Francis Ave., Cambridge 38, Mass.

2) *Dr. Maria GIMBUTAS*, литовка, сьогодні в ЗША, авторка доброї праці: The Prehistory of Eastern Europe, 1956. Адреса — як попередня.

3) *Prof. Dr. E. ŠTURMS*, лотиш, сьогодні в Німеччині, пише статті і рецензує праці про археологію Східньої Европи. Адреса: Archäologisches Institut der Friedrich-Wilhelms Universität, Bonn (Germany).

4) *Prof. Dr. Tadeusz SULIMIRSKI*, відомий Вам бувший професор краківського університету, тепер в Лондоні. Його адресу подасть друкарня: Gryf Printers Ltd., 169-171 Battersea Church Road, London S. W., 11. або: Polski Uniwersytet na obczyznie, London.

Чи запрошувати теж О. Менґіне — не знаю. Він з 1945 р. на еміграції, вріс вже докладно в археологію Арґентини і мав вже час стратити жи-

вий контакт з археологією Східної Европи, мимо того, що колись написав був статтю про тохарів і геттитів до ювілейного збірника М. Грушевського та узгляднив трипільську культуру у своїй «Вельтґешіхте дер Штайнцайт». Відстав вже, на жаль, також наш Ю. Полянський в Буенос Айрес від проблемів українського палеоліту. Одначе попробуйте написати до обох. Їхні адреси:

Prof. Dr. Oswald MENGHIN, Buenos Aires, Argentina, Moreno 350, Museo Etnografico;

Prof. Dr. Jurij POLANSKYJ, Estomba 1808, Buenos Aires, Argentina.

Попробуйте написати також до сербського археолога В. Мільойчіча, якого я пізнав у Відні у Менґіна. Він теж цікавиться археологією Східної Европи. Його адреса: *Prof. Dr. Vladimir MILOJČIĆ,* München, Universität.

Щиро вітаю
Ваш
Я. Пастернак

Огляди — рецензії

Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, том 2 (Державін-Лестригорни), Київ 1970, стор. 580. Тираж 40.000.

У вступі до своєї рецензії на перший том цитованої *Енциклопедії* д-р М. Антонович цілком правильно зазначив, що ця *Енциклопедія* стоїть значно нижче того стандартного рівня подібних праць, до якого звик західно-европейський читач. Думаємо, що цей вступ відноситься не тільки до другого тому Енциклопедії, що її отсе маємо перед очима, але й до двох чергових томів, що в недалекому майбутньому повинні появитися друком.

На пітвердження своїх уваг д-р М. Антонович подав кілька влучних прикладів, які свідчать про правильність його думок. Очевидно, й у другому томі можна б призбирати чимало подібних уваг. — Нам ідеться однак про те, щоб ці уваги зібрати в окремі, чітко оформлені напрямні, якими руководяться автори Енциклопедії і якими вони «volens-nolens» обнизили її рівень.

Абстрагуємо тут від позицій (в даному випадку марксівсько-ленінських), з яких виходили автори, бо це, очевидно, їх право чи точніше обов'язок. Нам ідеться радше про методи селекції матеріялу і його опрацювання. Розглядаючи цей матеріял доходимо до таких висновків: 1. З хронологічної точки зору найменше місця присвячують автори княжій добі. Незалежно від цього, гасла з княжої доби дуже часто неточні чи навіть помилкові. Козаччина знайшла в енциклопедії значно більше насвітлення (Голубуцький, Апанович), але тут клясовий підхід до тематики, і політичні орієнтації козаччини представлені у кривому дзеркалі. Найбільше місця (приблизно 80 до 85 відсотків) присвячено пожовтневій історії. 2. В Енциклопедії поміщено чимало гасел, що ані безпосередньо ані посередно не зв'язані з історією України (байдуже радянської чи нерадянської). 3. В Енциклопедії поминено чимало гасел (подій та осіб), які тісно зв'язані з історією України. 4. На окрему увагу заслуговують т. зв. недокінчені гасла, тобто гасла, в яких подано відповідно спрепарований матеріял — але не доведено до кінця. Йдеться тут передусім про осіб ворожо наставлених до Радянського Союзу, яких правда згадано в *Енциклопедії* з відповідними коментарями, але промовчано їх останні роки згл. дату і обставини їхньої смерти. 4. Червоною ниткою, пробігають через цілу *Енциклопедію* повні любови відносини між українцями і росіянами, при чому завжди підкреслюється благодатний вплив цих останніх на історію України. Поза тим головними причинами низького рівня *Енциклопедії*, є чимало інших, які можна звести до спільного знаменника: до пропаґандистських та імперіялістичних мотивів.

З черги подаємо кілька прикладів для ілюстрації наших висновків. Твердження, що «в період монголо-татарського іга на Русі, десятиною звалась данина, яку татари стягували з населення рус. земель» не відповідає правді; вона називалась «татарською данню» або «татарським виходом» (стор. 15). Інформація І. П. Косухи, що папа Інокентій IV «нацькував проти Русі монголо-татар» (стор. 254) не має нічого спільного з наукою і є не тільки дешевою пропаґандою, але й цілковитим невіглаством. В гаслі *Крим-*

ське ханство автор Н. С. Раба промовчує зовсім союз Менґлі-Ґірея з Москвою, наслідком якого було цілковите спустошення України — гірше як за часів Батия — та зруйнуванням Києва 1482 р., з якого хан вислав московському князеві Іванові в подарунку пограбовані в Софійській катедрі чашу і дискос, зате ж не забуває згадати про те, що татари 1521 р. облягали Москву.

Ейхе Роберт *Індрикович,* лотиський комуністичний діяч (стор. 104), *Земнухов* Іван Олександрович, російський комуніст (стор. 210), Іван І Данилович Калита, московський князь (стор. 229), *Казанська демонстрація 1876 р.* (стор. 287), *Капітанов Іван Васильович,* рос. партійний діяч (стор. 309), *Косцюшко Тадеуш,* діяч польсь. нац.-визвольного руху (стор. 487), не мають жадного відношення до історії України.

Якщо йдеться про категорію промовчуваних гасел, то до неї, з дожовтневої історії України попали передусім ті, що були зв'язані з національно-самостійницькими позиціями. Не включено до *Енциклопедії* переважної більшости тих подій, осіб і фактів, що зв'язані з змаганнями нашого народу за самостійну державу. Ті ж гасла згаданого періоду, яких годі було обминути цілковито, спотворені (напр. *Західноукраїнська Народна Республіка* (стор. 199) пера знаного В. Ю. Маланчука). Майже цілковито промовчано історію Західної України під Польщею (1919—1939 рр.). Згадані там деякі дрібні і штучно роздмухані події (напр., *Дрогобицьке збройне повстання 1919,* стор. 71). За те не має Дорошенків Дмитра й Володимира, Д. Донцова, Записок Чина св. Василія Великого, Кащенка Андріяна, Ковжуна Павла і багато, багато інших.

З групи незакінчених гасел подаємо два для кращої ілюстрації. *Єфремов Сергій Олександрович* (стор. 135), «один з верховодів українських буржуазних націоналістів, який у 1926 р. очолив контреволюційну «Спілку Визволення України» — при цьому гаслі редакція забула додати, що Єфремова засуджено на кару смерти, з заміною її на 10-тирічне ув'язнення (ЕУ II, стор. 659). В гаслі *Коцюбинський Юрій Михайлович,* подані інформації до 1933 р. Закінчення того гасла знаходимо в ЕУ І., стор. 1155. Воно звучить: „Заарештований у квітні 1936 і розстріляний без суду як ніби то керівник ‚Укр. троцькістського центру', що бльокувався з УКО"».

Спотворене і незакінчене гасло *Еміграція,* що займає три четвертини одної сторінки (стор. 109-110). Автор — Шлепаков — ділить еміґрацію на трудову і політичну; ця остання поділяється на революційну (позитивну — ЖД) і контрреволюційну. «До цієї ж категорії емігрантів» пише автор, «належать елементи (!) з числа „переміщених осіб", які заплямували себе співробітництвом з фашист. окупантами. Вони служать інтересам політики імперіяліст. д-в, беруть участь у підривних діях і наклепницьких кампаніях, спрямованих проти країн соціялізму». Думаємо, що так «науково» спрепароване гасло не вимагає жадних коментарів.

Автори *Енциклопедії* виходячи з марксівсько-ленінських позицій не могли чим-небудь збути співавтори тих позицій — Леніна. Йому відступлено в *Енциклопедії* найбільше місця бо аж одинадцять сторінок (557-568). Виходить отже, що Ленін, а ніхто інший є найважливішою постаттю в історії України. Авторами гасла *Ленін* є І. І. Компанієць і А. Д. Скаба. Обидва знані не так як видатні історики, а радше як партійні діячі. До гасла додана обширна література, що начислює поверх п'ятдесяти позицій. Між ними стрічаємо теж працю Л. И. Брежнева, не знаходимо натомість праць М. С. Хрущева та Й. В. Сталіна. Підкреслюємо це тому, що при гаслі *Ленін* в 8-му томі Української Радянської Енциклопедії (стор. 67-78) головним інформатором про Леніна та інтепретатором його праць і заслуг був саме

М. С. Хрущов, якого три праці включено у список літератури про Л. — Натомість у 24-тому томі праці «Большая Советская Энциклопедія» в гаслі *Ленін,* що займає 493-512 сторінок головним знатоком усіх ленінських справ був Й. В. Сталін, на праці якого редакція безупинно покликалася. Ми навмисне зупинилися дещо довше над гаслом *Ленін,* в трьох радянських енциклопедія, щоб на цьому малому історичному відтинкові ствердити, що радянські історичні феномени оперті не на тривких основах — фактах, але на їх інтерпретації людьми, які в даний момент займають ключеві позиції в СССР.

Михайло Ждан
Клівленд, ЗДА

Академія Наук Української РСР. *М. В. Птуха. Вибрані Праці.* Київ, в-во Наукова Думка, 1971, стор. 411.

Починаючи з 1969 р., у в-ві «Наукова Думка» почала виходити серія однотомників вибраних праць видатних українських вчених. Вже видано праці В. І. Вернадського, Д. К. Заболотного, О. О. Богомольця, М. Г. Холодного та Є. О. Патона. В 1971 р. появився скромний однотомник «вибраних праць» відомого економіста і статистика Михайла Васильовича Птухи (1884—1961), довголітнього секретаря Соціяльно-економічного Відділу Академії Наук (1918—1928), директора Інституту Демографії та професора ряду високих шкіл Києва. У зв'язку з розгромом наукових інституцій Академії Наук, Михайло Птуха був також арештований, але не довго. В 1940—50 рр. Птуха керував відділом статистики Інституту Економіки та короткий час (1945—50) був також головою Відділу суспільних наук АН УРСР. Мабуть зайво докладніше зупинятись над характеристикою важливіших праць українського вченого, бо більшість з них українським економістам добре відомі. Питання загальної статистики цікавили Птуху ще з молодих літ і цій темі присвячена його магістерська праця «Нариси з теорії статистики населення і моральної» (рос. мовою, Петербург, 1916) і до цього питання Михайло Васильович неоднократно повертався, зокрема у своїх демографічних працях 50-их рр., коли вже не міг безпосередньо займатись українською проблематикою. Найбільше уваги присвятив Птуха питанням теоретичної і практичної демографії, використовуючи зокрема у 20-их рр. демографічні матеріяли України. Можемо тут тільки згадати такі відомі праці, як наприклад, «Таблиці смертності для України 1896—1897» (ВУАН, Записки Соціяльно-екон. Відділу т. I, 1923), «Смертність у Росії і на Україні» (Київ, 1928), «Смертність одинадцять народностей Европейської Росії наприкінці XIX ст.» (Київ, 1927) та зокрема «Матеріяли щодо природнього руху населення України 1867—1914» (Київ, 1924) та «Матеріяли санітарної статистики України 1876—1914» (Харків, 1926).

Свого часу великий науковий інтерес викликали праці Птухи про перспективне обчислення майбутнього населення з завданням вивчення певних тенденцій у демографічних явищах майбутнього. На основі демографічних матеріялів УРСР ці теоретичні узагальнення акад. Птуха старався використати і в практичній площині, визначуючи кількість і склад майбутнього населення УРСР, з урахуванням важливих змін економічного і соціяльного порядку. На увазі маємо такі праці як: «Людність України за другої п'ятирічки», «Народонаселення і балянс робочої сили на другу п'ятирічку», «Основи обчислення населення УРСР на другу п'ятирічку», «Перспективні обчислення народонаселення УРСР», тощо. Ці праці дали важливу теоре-

тичну базу для перепису населення що готувався на 1937 р. і треба догадуватись не були в інтересі тодішньої комуністичної верхівки, про що ще згадаємо згодом. Із зміцненням сталінського терору, акад. Птуха частинно відходить від української проблематики, зосереджуючи свою увагу на вивчення історичного розвитку статистики і статистичних установ. Першу працю з цієї ділянки опублікував в 1945 р. — «Нариси з історії статистики XVII—XVIII ст.» рос. мовою, та згодом видав Птуха також російською мовою двотомник «Нарис з історії статистики в СССР» (Москва, 1955—59), де частинно обговорює також деякі праці українських статистиків.

На превеликий жаль, виданий однотомник вибраних праць Птухи у дуже малій мірі віддзеркалює широкий вахляр наукових заінтересувань Михайла Васильовича, зокрема поміщено тут таки мало українознавчих матеріялів. На зміст цього збірника складаються праці які майже всеціло відносяться до загальних питань демографії, чи точніше демографічної методології. Впорядники, кандидати економічних наук П. І. Багрій та В. С. Стешенко не уважали навіть відповідним подати бібліографічні відсилки до джерел для передруків, що очевидно загально практикується у виданнях такого типу. До цього можна ще додати, що в оригіналі деякі з вміщених праць появились російською мовою, зокрема перша частина. З українознавчих матеріялів поміщено статтю «Історія першої таблиці шлюбності» (вперше рос. мовою в 1925 р.) та «Показники смертности грудних дітей за місяцями року» (1934 і 1936) та «Таблиці смертности для України 1896—97». В однотомнику поміщено також статтю «Вища математика у демографії», у якій висвітлено ролю теорії імовірності у демографії. Стаття появилась друком вже по смерті автора. У невеличкій вступній статті про життя і діяльність М. В. Птухи її автор П. Пустоход майже не згадує про величезну і многогранну діяльність Птухи як довголітнього секретаря Соціяльно-економічного Відділу, автора ряду статтей про діяльність Відділу, наприклад, «П'ять років існування Соціяльно-економічного Відділу» (гл. Записки, т. І, 1923) та подібні звітні статті і для інших років (Гл. «Видання Соціяльно-економічного Відділу» у кн. «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук, 1918—1929» (Київ, 1930) та «Каталог видань Всеукраїнської Академії Наук за 1930 р.» (Київ, 1931). Пустоход про ці речі добре знає, бо був у 20-их рр. штатним співробітником Демографічного Інституту та у другому томі «Демографічного Збірника» опрацював перегляд всіх важливіших переписів населення які відбувалися на території України, нерідко вказуючи на фальшивки царського і польського урядів. Свого часу про працю демографічних установ України писала Г. Селегень на сторінках «Визвольного Шляху» (Гл. ч. 1 і 2 за 1954 р.) і хоча часом важко погодитись з деякими висновками цього автора (напр., Селегень уважає, що Збірники Демографічного Інституту не мали поважнішої наукової вартості), але до цього питання не варто тут повертатись, бо не має безпосереднього відношення до рецензії. Скажемо тут тільки, що, як відомо, перепис ЦСУ з 1937 р. ніколи не був опублікованим, більшість співробітників ЦСУ виарештовано, поважні клопоти мав тоді і Демографічний Інститут, зокрема його керівник Птуха, у зв'язку з вище згаданими статтями. Його тоді і вдруге арештовано (вперше Птуха був арештований в 1922 р.) і від того часу Птуха і так по своїй вдачі дуже обережний майже зовсім відходить від української проблематики, а якщо і деякі питання населення України заторкує то звичайно у контексті «загальносоюзної» проблематики. До речі, можемо догадуватись, що одною з «реабілітаційних» праць Птухи, що була виготовлена у зв'язку з підготовою до перепису населення СССР в 1957—58 рр., була стаття — «Виступ з основних питань проекту перепису населення

СССР в 1959 р. на нараді скликаній ЦСУ у 1957 р.», що її і поміщено при кінці однотомника. Треба ще згадати, що впорядники цієї «вибірки» подають також і бібліографію праць Птухи, навіть не відмітивши, що це не є повний список. Варто при цій нагоді згадати, що ще 1963 р. появився російською мовою невеличкий бібліографічний довідник Е. С. Ровнера «М. В. Птуха. Бібліографічний довідник», з вступною статтею П. Пустохода. Також і в цій бібліографії деякі праці Птухи промовчано, зовсім зіґноровано матеріяли які появились про праці Птухи за кордоном. Таким чином загальне враження з перегляду однотомника вибраних праць таки не дуже веселе. Мабуть у сучасних умовах Академії Наук УРСР таки не під силу випустити академічне видання творів Птухи, як і врештою інших українських економістів, як наприклад, Воблого. Це мабуть згодом буде зроблено в Москві, як і вже сталось з деякими клясиками, наприклад працями Зібера. Двотомник праць Зібера видано в 1959 р. з обширною вступною статтею «Выдающийся русский экономист» . . . Акад. Птуха мусить ще підождати своєї черги.

Богдан Винар
Денвер, ЗДА

Lewis H. Gann, *Guerrillas in History*. Stanford: Hoover Institution Press, 1971. 93 pages. $ 3.95.

Recent military history, and especially warmaking since 1945, were dominated by incidents of insurgency, guerrilla warfare, limited warfare, wars of national liberation and underground revolutionary tactics, rather than by conventional warfare. Thus the interest of many scholars was diverted from traditional warfare, and the result is a growing bibliography of monographs on different aspects of this phenomenon. But it is difficult, for some reason, to find a respectable survey on this subject.

Guerrillas in History does not pretend to fill that gap, and it does not. A brief and sketchy volume, it is merely an incomplete catalogue of different conflicts through history — from biblical Judea to contemporary Viet Nam — which the author classifies as guerrilla warfare. As a matter of fact, *Guerrillas in History* is only a revised and expanded version of Gann's article, "Guerrillas and Insurgency," which appeared in the March, 1966, *Military Review*.

Although *Guerrillas in History* exhibits encyclopedic clarity and simplicity, it lacks sufficient depth to be of great value to a serious student of history. Indeed, it is unfortunate that Gann, a Senior Fellow at the Hoover Institution, did not take more time to develop this tract into the more meaningful survey that still remains to be written. The book is a kaleidoscopic review of guerrilla tactics in which the author, utilizing varied examples of guerrilla warfare, supports such popular generalizations about insurgency as "small wars remain the weapons of the weak;" or "guerrillas cannot win against a determined enemy, unless they are supported by a foreign regular force;" or "Partisan tactics can only succeed under certain circumstances. They need to secure a source of supplies; the enemy must be disunited; his will to resist must be broken; or war must be waged over an issue which the incumbant power does not consider worth a protracted war." Also, with such observations as "...nothing can be more dangerous to insurrectionary planners than the romantic notion that various peoples-rightly struggling to be free-must necessarily win in their struggle against tyrants...," Gann manages to destroy many popular myths.

At times, however, he fails to back a promising thesis either by example or by analysis. While discussing Lenin's revolutionary tactics, he notes Lenin's transition from

the position of anti-imperialism to a policy of continuation of the Russian imperial establishment. According to Gann, it is in 1913 that Lenin shifted to the Jacobin revolutionary centralism; thus the old enemies of tzarist imperialism have now become the foes of Bolshevism, under the label of "Bourgeois Nationalist Deviationists." The Ukrainian Revolution and the Ukrainian War of National Libertation 1917—1921, which could have supported this thesis, remain unmentioned.

Gann's scattered, intellectually intriguing observations are the volume's strongest asset: He argues that guerrilla action cannot be labeled either reactionary or progressive; it is simply a method of waging war, "as old as history of warfare." It may differ from conventional warfare because in entails "personal violence" which "leaves a heritage of hate that may endure for generations."

His speculation on the possibility of a guerrilla-type revolutionary warfare that could be waged by radicals in a modern megalopolis is terrifying. Such action, he feels, would be doomed to failure, for it requires regard for leadership, discipline and planning. Modern radicals, on the other hand, are fascinated by a "cult of Bohemian libertinage, romantic rhetoric, or a publicity-conscious cult of selffulfillment."

Jarema Rakowsky
Lorain County Community College

Borowsky, Peter, *Deutsche Ukrainepolitik 1918: Unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen.* Lübeck und Hamburg, Matthiesen Verlag. 1970. 319 p. Index (Historische Studien, Heft 416).

Питання, зв'язані з українськими визвольними змаганнями, мають, як відомо, багату літературу. Як і можна сподіватись, найбільше праць появилося українською мовою і деякі праці з науковим інтересом автор використав. Все ж таки у тому відношенні нам здається, що у Боровського є чимало прогалин. Автор наводить деякі пропаґандивні праці (появились німецькою мовою, як, наприклад, Дескалюка (1922) чи Цукерманна (1918), інших праць, в тому деякі значно важливіші від наведених не згадує. Свого часу автор цієї рецензії опрацював частинно цю тему у невеличкій розвідці «Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції, 1919—1964» (Мюнхен, 1965) і дуже можливо, що Боровський не мав можливостей запізнатись з цією працею. Для ілюстрації можна тут тільки згадати, що багато матеріялів, які посередньо або і безпосередньо відносяться до теми автора, друкувались у періодичній пресі. Ці матеріяли є досить нерівні своєю якістю, але всеж таки кидають певне світло для зрозуміння українсько-німецьких взаємин цього часу. Автор майже зовсім не використав періодики, яка появлялась в тому часі в Україні, вже не згадуючи навіть еміґраційних видань чи видань українських дипломатичних представництв. Щоб над цією справою багато не розводитись, згадаємо тут тільки такі віденські видання, як, наприклад, «Український прапор», орган уряду ЗУНР, «Борітеся-поборете» та зокрема тижневик «Воля», який містив досить систематично не тільки матеріяли-хроніку з поточної соціяльно-економічної проблематики, але також і аналітичні статті таких авторів як Ф. Матушевський, Е. Сакович і ін. Також варто б було авторові використати журнал «L'Ukraine», видаваний В. Степанківським у Люзіяні, деякі видання пресового бюра в Женеві, видання Союзу Визволення України, збірну працю «L'Ukraine Economique» (1919), збірник статтей виготовлений у формі дипломатичної ноти для економічної конференції в Брюселі (появився французькою мовою в 1920 р.) з участю таких авторів, як В. Тимошенко, І. Шафа-

ренка, Ф Фещенко-Чопівський, В. Оренчук та ін. Нам здається, що автор найкраще використав німецьку літературу, починаючи з відомої праці Баєра — кінчаючи докторськими дисертаціями, як, наприклад, Гунчака про період Скоропадського, Горака про Берестейський мир, Горбаня і ін. На цю тему є, очевидно, значно більше докторських дисертацій, які в останні роки появились у США, але вони, мабуть, авторові невідомі. Більшість праць монографічного характеру, які появились англійською мовою, автор використав, хоча і тут у нього є поважні прогалини. Автор зовсім не згадує про відомого дослідника тих справ — Карра.

Якщо говорити про джерельну основу цієї праці, то треба відзначити, що Боровський працював над цією темою у різних німецьких архівах і в праці подав ряд подробиць, до того часу майже невідомих читачеві. Австрійськими архівами автор, здається, мало користувався, зовсім не використані архівні матеріяли інших держав. До речі, про деякі потенційні можливості для відшукання деяких архівних матеріялів згадували вже у своїх друкованих працях ряд американських дослідників цього питання, як, наприклад, Решетар, і тут треба лише шкодувати, що Боровський не покористувався деякими навіть методологічними вказівками.

Таким чином, мабуть, у зв'язку з деякою однобічністю у використанні матеріялів розповідь Боровського не завжди дає повну картину для обговорюваних подій. Автор обговорює політичні події у хронологічному порядку, починаючи з певних узагальнень (період до Берестейського миру), окремі розділи присвячуючи Центральній Раді, періодові Скоропадського і т. д. Мабуть, однією з найслабших частин праці автора є його коментарі про валютну політику української держави (окремий підрозділ його праці має назву «карбованець проти рубля») та зв'язане з тим питання бюджетової політики взагалі. Автора майже зовсім не цікавлять теоретичні питання, хоча на цю тему писалось досить багато. Нам здається, що таки важко промовчати праці Харитона Лебідь-Юрчика (1877—1945), видатного економіста-фінансиста, який в 1917—21 рр. був директором департменту державної скарбниці, а в 1919 р. заступником міністра фінансів УНР. Лебідь-Юрчик, як відомо, про бюджетні питання писав навіть у німецькій мові (у працях Берлінського Українського наукового інституту), його прізвища, як і зрештою і ін., наприклад, Тимошенка, ми навіть не могли знайти в іменному покажчику праці Боровського .Невідомі авторові деякі узагальнюючі праці Мартоса, Витановича і ін. українських дослідників української аграрної політики тих часів. Все це у деякій мірі може збудити деякі застереження до праці Боровського, зокрема у читача, ознайомленого з тематикою автора. Боровський часто губиться у детайлях, уникає потрібних узагальнень, тощо. Нам здається, що присвячений гетьманатові розділ є найкращим, найслабшим видаються коментарі автора для обговорення господарської політики Директорії. Нам здається, що, крім наведення до речі цікавої кореспонденції й іншого архівного матеріялу, авторові варто було трохи докладніше обговорити українське законодавство, зокрема у відношенні до земельного питання. Все ж таки, не зважаючи на такі чи інші недоліки, піонерську працю Боровського треба привітати. Це перша ширша спроба у науковій літературі представити належно удокументовану картину господарських відносин Німеччини і України у бурхливі роки українських визвольних змагань. До цього питання дослідники будуть напевно ще неодноразово повертатись.

Богдан Винар

Денвер, ЗДА

Любомир Винар, *Князь Дмитро Вишневецький.* Передмова Наталії Полонської-Василенко, Мюнхен, Українська Вільна Академія Наук 1964, стор. 93, ілюстр., мапи.

Праця д-р Любомира Винара, професора Стейтового університету в Кент, про князя Дмитра Вишневецького є не тільки дуже цікава, але і цінна тим, що вона є оперта на джерельних матеріялах. Уникаючи леґендарних та псевдонаукових гіпотез, автор критично проаналізувавши історичні джерела «вперше дає правдивий образ історичного діяча», як слушно завважує проф. д-р Н. Полонська-Василенко у своїй передмові.

Подавши у вступі критичний огляд бібліографії, проф. Винар у першому розділі проаналізував генезу козаччини та виказав нестійкість поглядів радянських істориків, які зв'язуючи повстання українських козаків з одною суспільною верствою, цебто селян та міщанських низів, заперечують при тому участь української шляхти в історичному формуванні козаччини. «У світлі історичних джерел», пише автор, «така однобічна настанова не витримує критики». Історична постать кн. Вишневецького та інших його шляхетських сучасників, хочби згадати князів Богуша Корецького, Семена-Фридриха Пронського, Дмитра Путятича, Богдана Глинського, белзьського воєводу Миколу Сєнявського та багато інших, є незаперечним доказом, що було як раз навпаки.

Автор використав ґенеальоґічні джерела і доказав, що кн. Д. Вишневецький (ур. около 1516 р.) походив з княжого роду з ґенеальоґічної лінії турово-пінських Рюриковичів. Його батьками були: Іван Михайлович Вишневецький, що був одружений з княжною Анастазією Семенівною Олізар, вдовою по князеві Янушу Сангушкові Ковельському. Рід Вишневецьких був споріднений з іншими княжими родами, як зі сербським родом князів Якшичів, з альбанським відомим тоді княжим родом Сканденберга, з молдавським господарем Стефаном Великим та князями Глинськими.

Досліджуючи у наступних розділах життєвий шлях кн. Вишневецького, проф. Винар слушно підчеркує, що Вишневецький був перший зорганізував та оформив українські козацькі дружини на одному з Дніпрових островів «Мала Хортиця» (1556), що «стала першим прототипом козацької Січі». До речі, автор пише, що про острів Мала Хортиця згадується вже в «Повісті временних літ», (1103), коли Великий київський князь Святополк Ізяславич ідучи на Половців, зупинився на «Хортичому Острові». Теж візантійський цісар, Константи Багрянородний (905—959) згадує у своїх анналах, що руські князі у поході проти степовиків зупинялися на Хортиці приносили богам жертви. Виходить, що Дніпрові острови, у тому числі і Мала Хортиця відігравали значну ролю не тільки за козацьких але і за княжих часів.

Кн. Вишневецький, пише дальше проф. Винар, зорганізував козаків у боротьбі проти татар, якій посвятив усе своє життя. Загроза мусулманського світу в XVI ст. була великою небезпекою не тільки для України, але для всієї Европи. Тому не диво, що українське козацьке військо звернуло на себе увагу Західної Европи, зокрема «римського цісаря німецького народу», що без сумніву було заслугою Вишневецького. У XVI ст. татари представляли собою поважну мілітарну силу, що своїми постійними наїздами не тільки що не дозволяли країні розвиватися економічно та культурно, але дослівно загрожували фізичним знищенням українського населення. У деяких великих грабіжницьких наїздах татари брали в неволю около сто тисяч бранців, не враховуючи вбитих. Отже тут ішла боротьба не «на життя», але «на смерть». Вишневецький розумів татарську

загрозу і робив усе можливе, щоб запобігти тим нищівним татарським наїздам. Він розумів, що без зовнішньої помочі для щойно зорганізованого козацького війська не буде легко оборонитися перед татарами. Вишневецький використав непорозуміння між Портою і Кримом і вибрався до Царгороду (1553), щоб нав'язати добрі зв'язки. На цю тему є багато різних гіпотез, зазначує автор. Почин Вишневецького був звичайним дипломатичним заходом у його антитатарській політиці, подібно як Москва ведучи війну з кримським ханом, підтримувала у тому самому часі приязні зв'язки з Туреччиною. Повернувшися з Царгороду, Вишневецький договорився з польським королем Жиґмонтом II Августом (1554), що буде боронити східні границі перед татарськими наїздами. Одначе польський король побоюючись, що Вишневецький своїми наїздами на татарські селища може спровокувати татар до відплати, пропонував у свойому листі до кн. Радзівілла з 1556 р. замінити Вишневецького його стриєчним братом. Одначе з цього нічого не вийшло, бо саме у тому часі Іван Грізний запропонував Вишневецькому спільно воювати проти татар. У боротьбі з татарами польсько-литовський уряд не піддержав Вишневецького і влітку 1557 р. він подався до Москви.

Московський цар «цілковито поділяв пляни протитатарської боротьби Вишневецького», пише проф. Винар, і у січні 1558 р. доручив йому вирушити проти Кримського хана, який не важився ставити опір і повернувся зі своєю ордою за Перекоп. Не зустрівши ніякого татарського опору, Вишневецький повернувся з козацько-московським військом на Хортицю, де вже прибули московські відділи. Вишневецький перегрупував свої сили і повідомив царя, що має намір виступити походом на Крим. У відповідь цар приказав Вишневецькому прибути до Москви, звідки вислав його зпочатку на Дін, а опісля на Кавказ воювати з черкесами, з якими він до речі подружився. У лютому 1560 р. цар іменував Вишневецького воєводою п'ятигорських Черкес. Усунення Вишневецького від його життєвої цілі — боротьби з татарами приспішило його рішення повернути в Україну влітку 1561 р., тим більше, що одержав охоронний королівський лист.

Будучи споріднений з молдавськими господарями, Вишневецький задумав «здобути при помочі козацької зброї молдавський господарський престол», щоб таким чином контролювати степ та не допускати татарських наїздів на Україну. У цій боротьбі за молдавський престіл, начальний генерал молдавської армії, Степан Томша, підступно зрадив Вишневецького коло Серету і передав його туркам, які замучили його в жовтні 1563 р.

В окремому розділі п. н. «Байда Вишневецький в народній творчості і поезії», проф. Винар проаналізував історичний епос про «Байду» та його версії, і ще раз довів, що героєм даного історичного епосу є саме князь Дмитро Вишневецький, прозваний народом у історичних піснях «козаком Байдою».

Заслуга проф. Винара полягає в тому, що він зібрав обширний джерельний матеріял та на основі критичної аналізи документів дав нам правдивий образ історичної постаті кн. Дмитра-Байди Вишневецького у світлі трьох аспектів, а саме:

1. Його роля, як першого організатора козацьких дружин на острові Мала Хортиця.

2. Боротьба Вишневецького та його дипломатичні і військові заходи проти татар, що стало ціллю його життя.

3. Дослід та устійнення «козака Байди», як історичної постаті ідентичної з особою кн. Дмитра Вишневецького.

Зі всіми тими проблемами автор таки добре справився, виказуючи тенденційність так радянських як і польських істориків у їхньому невірному представлені діяльности кн. Вишневецького чи їхньої хибної інтерпритації джерел.

На закінчення можна б додати, що історія життя та політики Вишневецького є неначе як прототипом трагічної історії козаків, що у боротьбі з ворогами України шукали помочі у сусідів, які використавши їх для своїх власних цілей, не тільки не додержували своїх зобов'язань, але часто їх зраджували.

Теодор Мацьків
Акрон, ЗДА

З. І. Хижняк, *Києво-Могилянська Академія*, Київ, В-во Київського Університету, 1970, стор. 172.

Книжка Зої Хижняк є першою працею в повоєнній советській історіографії, що займається питанням Київської Могилянської Академії. Праця поділена на три частини: 1) Культурне піднесення на Україні в кінці XVI — на початку XVII століття та виникнення і розвиток вищої освіти; 2) Роля Київської Академії в розвитку освіти і культури на Україні; 3) Київська Академія в міжслов'янських культурних зв'язках.

У першій частині авторка говорить про старе православне церковне шкільництво. Згадує про так зв. слов'яно-елинські школи в Острозі, Львові й у Вільні, натякуючи на їхню структуру та досягнення. Опісля без усяких введень переходить до полемічної літератури, до друкованих книг і до козацької підтримки православної освіти. При кінці розглядає постання і перші кроки Київського Братства та братської школи. Окремо наголошує ролю гетьмана Сагайдачного в піднесенні цих установ і подає характеризуючий список культурно-освітніх провідників тодішнього Києва. Далі авторка описує заложення Лаврівської школи Петра Могили і поєднання її з братською школою в нову Київську Колеґію. При кінці цього розділу авторка трактує статус цієї колеґії, як також і старання та піднесення її до «академії» в 1701-ім році.

В другій частині Зоя Хижняк старається накреслити наукову програму колеґії та подає життєписи найвизначніших вчених і професорів тієї установи. В тім розділі знаходимо також деякі статистичні дані про студентів, то є: 1) про їх число, 2) походження, 3) характер. При кінці авторка говорить про матеріяльний стан колеґії й академії. Тут згадує дотації гетьманів, митрополитів і інших добродіїв, як також скупі уділи царського режиму з XVIII-го століття.

В третій частині подано наукові осяги Могилянської академії. Наголошено, що, крім українців, тут осягнули вищу освіту студенти з Росії, Білорусі, Закарпаття, Галичини, Сербії, Чорногори, Молдавії, Валахії, Австрії, Дальматії, Трансильванії, Італії й Угорщини. Вихованці академії заснували ряд інших навчальних закладів, зокрема в Харкові, Вернигові, Переяславі, Вінниці, Кременці і Гощеві. Авторка теж вичислює громадсько-освітніх діячів, які вложили великий вклда у культуру й науку України та інших сусідніх держав.

Як бачимо з нотаток, авторка мала змогу користуватися великим документальним матеріялом і широкою бібліографією. Однак вона не зуміла пов'язати цей науковий матеріял в одну органічну цілість. Часто перескакує з одної теми на другу. Не подає соціяльно-політичні відносини, що

впливали на культурно-освітні тенденції українців XVII-го і XVIII-го століть. Часто вживає тенденційні інтерпретації і пропаґандивні пояснення для опису деяких подій. Праця переповнена різними статистичними даними, цитатами, датами без належних пояснень. Згадує тільки про ті особи з життя колеґії, що є «благонадьожними» в радянській історіографії. Нічого не згадує про намагання гетьмна П. Дорошенка піднести колеґію до рівня академії. Так само нічого не згадує про ролю гетьмана І. Мазепи в осягненні повного титулу «академії». Говорить про культурний розквіт та економічне благо академії на початку XVIII-го століття, а замовчує, що це осягнено тільки завдяки батьківського покровительства гетьмана І. Мазепи, який вибудував новий шкільний будинок, нову церкву, нову бібліотеку для академії й подарував села Більмачівку, Виповізьку, Плісецьке і Стайок на утримання цієї установи. А сама академія в 1704-ім році з вдячности до гетьмана прийняла офіційно назву «Київська Могило-Мазепинська Академія».

В книзі взагалі не знаходимо багато про зв'язки між Могилянською Академією та козацькою державою. Не подано також в праці ролі «козацького алюмнату» і не згадано, що цілий ряд гетьманів, як Виговський, Тетеря, Юрій Хмельницький, Самойлович і т. п., були студентами цієї колеґії.

Авторка напочатку другої частини старається передати програму навчання Київської колеґії. Але, як виглядає, вона не є добре ознайомлена з традицією «сімох вільних мистецтв» і не перестудіювала програми езуїтських колеґій у Польщі, на яких взорувався Петро Могила, засновуючи свою научно-освітню інституцію. З того приводу бачимо деяке замішання між програмою колеґії та пізнішої академії. Наприклад, говорить про сім чи вісім кляс і 12 років навчання. Вона також мусить знати, що в клясах «синтакси» не вчили, тільки будову речень, або на році «реторики» тільки методу красномовства. А трактуючи підручники, вже ніяк не можна назвати Галятовського «Трактатус де аніма» чисто психологічною працею.

Та попри ті браки працю Зої Хижняк, варто привітати, бо вона відновлює історичне зацікавлення культурним життям України в XVII-ім і XVIII-ім століттях.

Ол. Баран
Вінніпеґ, Канада

Canadian Ethnic Studies. Bulletin of the Research Centre for Canadian Ethnic Studies. Published at The University of Calgary, 1969 —.

У 1969 році Науковий Центр для Дослідження Канадських Етнічних Ґруп при Калґарському Університеті започаткував піврічне видання «Канадські Етнічні Студії». Дотепер появилося чотири випуски піврічника (т. I, ч. 1, 1969) редактор Олександер Малицький; т. I, ч. 2, стор. 219 (редактор Клів Кардинал); т. II, ч. 1, 1970, стор. 249 (ред. О. Малицький); т. II, ч. 2, 1970, стор. 169, ред. Генрі Кляссен). В передмові до першого випуску КЕС, проф. Олександер Малицький виразно пише, що завданням Наукового центру є «стимулювати, координувати і провадити досліди в усіх ділянках і аспектах життя канадських етнічних груп (ч. 1, стор. 1). Зокрема редактор і його співборітники сконцентрувалися над зібранням бібліографічних матеріялів, що відносяться до життя поодиноких етнічних груп. Тематично дотепер опубліковані дослідження охоплюють слідуючі канадсько-етнічні спільноти: китайців, чехів, фінів, німців, жидів, голляндців, словаків, ро-

сіян, поляків, українців і інших. Нам у першу чергу буде цікаво запізнатися з матеріялами, присвяченими українській групі. В першому випуску КЕС знаходимо прелімінарні бібліографії д-ра Малицького, присвячені докторським і маґістерським працям з канадською українознавчою проблематикою (стор. 72-76) і список українських періодичних публікацій (стор. 77-142). Доповнення до цих бібліографій подане в 2 томі ч. 1 за 1970 рік. В першому числі також видруковано список авторів і псевдонімів в українській художній літературі, що його уклали Орися Прокопів, Олександер Роїк і Олександер Малицький (стор. 143-160). Там також знаходимо бібліографію О. Малицького присвячену художній українській літературі в Канаді. Продовження цеї праці знаходимо в другому томі видання за підписом О. Малицького і Е. Гарасимів. В першому томі, ч. 2 видрукувано цінну працю Зенона Погорецького і Олександра Роїка «Англіканізація української мови в Канаді в роках 1895—1970» (стор. 141-219). Крім того О. Малицький помістив інші бібліографічні огляди присвячені виданням різних етнічних груп в Канаді.

Не улягає сумніву, що бібліографія є основою будь-якого наукового досліду — тому бібліографічні праці авторів заповнюють велику прогалину в науковій літературі. Якщо ідеться про критичні завваги — то маємо лише декілька суґестій. Звичайно, бібліографія дисертацій і маґістерських праць, присвячених різним аспектам життя української спільноти в Канаді, це важлива й дуже потрібна праця. Проте також слід взяти до уваги праці (докторські й маґістерські), писані українськими дослідниками, які присвячені різним українознавчим дисциплінам: історії, літературі, етнографії і т. д. Ці праці також безпосередньо кидають світло на академічне зацікавлення українських студентів у Канаді, а також збагатили б нашу загальну бібліографію. Тут з бібліографічного боку треба завважити, що при вичисленні деяких праць подано число сторінок, проте при більшості назв їх не подано.

В другій бібліографії «Українсько-канадських періодичних публікацій» (ч. 1, стор. 77-142), і першому доповненні цього списку (т. II, ч. 1, 1970, стор. 193-203) О. Малицький подав 609 назв, а також поазбучний показник. Тут знаходимо календарі, місячники, квартальники, тижневики і т. д., які появлялися або появляються в Канаді. Тут можемо зробити декілька методологічних завваг: в англомовній бібліографічній термінології вживаються два терміни «періодікалс» і «серіялс». Перша охоплює видання, які появляються більш ніж два рази на рік (щоденник, тижневик, місячник і т. д.). Натомість «serials» є публікації, які появляються періодично в реґулярних або нереґулярних інтервалах. Термін «серіялс» включає в англомовній термінології «періодики» і «неперідики» (напр., річники, календарі, піврічники, тощо). Тому назва цієї бібліографії повинна бути «Ukrainian-Canadian Serials ...».

Також компілятор повинен звернути увагу на бібліографічну форму запису й індексування назв журналів. У першій частині праці є понад сорок записів під назвою «бюлетень» — це саме бачимо в індексі. В таких випадках дану назву індексується під установою, що видає дане видання і при тому вживається відповідних відсилачів. Усі ці правила правильного бібліографічного опису знайде автор у будьякому підручнику каталогізації або індексування. При тому виринає питання: чи не варто подавати видання за їхнім бібліографічним характером — напр., річники, щоденники, квартальники і т. д. Крім того варта було б дати певні статистичні зіставлення. Також таку бібліографію можна поділити на дві частини: ретроспективну і біжучу. При періодиках треба подавати їхній наклад, а також

коротку анотацію про їхній характер і зміст. Ці наші завваги зовсім не зменшують ваги рецензованого видання. Ми лиш уважали за доцільне вказати на деякі методологічно-бібліографічні недотягнення, які при добрій волі в наступних виданнях можна оминути. Треба подивляти працьовитість і енергію проф. д-р Олександра Малицького і його співпрацівників, які взялися за дуже поважну працю.

Любомир Винар
Кент, ЗДА

Modernization and Diversity in Soviet Education. With Special Reference to Nationality Groups. By Jaan Pennar, Ivan I. Bakalo and George Z. F. Bereday. New York, Praeger, 1971. 395 p. index. (Praeger Special Studies in International Economics and Development).

Поява обємистої праці про освіту в СССР. пройшла майже незамітно в українській пресі. На вступі треба сказати, що це збірна праця трьох відомих спеціялістів у цій ділянці, в тому також і одного українця, проф. І. Бакала, б. співробітника недавно закритого Інституту для вивчення СССР та автора декількох праць про розвиток освітної справи в СССР. Д-р Пеннар, науковий співробітник Інституту комуністичних студій при Колюмбійському університеті разом з проф. Бередеєм опрацювали ще в 1960 р. монографію «Політика совєтської освіти», що мала дуже добрі рецензії у фаховій літературі.

Профіль обговорюваної праці досить широкий. Крім вступного розділу про освіту в царській Росії, що чомусь розглядає ці справи (зокрема якщо говорити про національне питання) тільки з 1905 р., основна частина праці присвячена обговоренню різних аспектів освіти у повоєнних роках і фактично є хронологічним продовженням вище згаданої праці «Політика совєтської освіти». В праці досить докладно обговорюється такі питання, як наприклад, роля комуністичної партії у скріпленні централістичних тенденцій, важливіше законодавство (зокрема відому «реформу» Хрущова), економічні питання, окремі ділянки фахового шкільництва (педінститути), тощо. Автори є добре знайомі з існуючою літературою предмету, використано у праці також і більшість доступних за кордоном статистичних матеріялів. Для українського читача найбільш цікавою частиною праці будуть, мабуть, розділи в яких обговорюється питання освіти в окремих республіках. У вступі для цієї частини, що носить назву «модернізація совєтських шкіл у різних районах» подано коротке резюме про загальні положення т. зв. ленінської політики та хронологічні рямки для совєтської політики в освітних справах до найновіших часів. Нам здається, що цей вступний розділ є найслабший і має конспективний характер. Окремі розділи присвячені для освітної системи в Російській Федеративній Республіці, Україні і Білорусі, Балтійських республіках, на Кавказі, в Центральній Азії, Молдавії та жидівське питання. Подані матеріяли відповідно документовані, окрему увагу звернули автори на національне питання в аспекті статистики студентів; питання професури, мова викладів, тощо не є достатньо насвітлені, мабуть, у зв'язку з труднощами в інтерпретації совєтських офіційних статистичних матеріялів. Нам здається, що у цьому відношенню можна було б більше зробити. Наведемо один приклад. В монографії майже не заторкнено видавничих справ, що очевидно безпосередньо відноситься до цієї теми Варто було б обговорити видавничий профіль створеного в 1930 р. всесоюз-

ного «Учпедгіз»-у, чи українського відповідника в-ва «Радянська Школа», розглянути тиражі учбово-педагогічних видань, їх мову, а навіть доступність деяких видань (зокрема більше академічного характеру) у сітці бібліотек для т. зв. масового користування, відповідників наших публічних бібліотек. Щось подібного старався зробити Коляска у відомій праці про освіту в Україні, на жаль, цей автор не мав відповідної ерудиції для цієї справи. Нам здається, що наприклад, використавши щорічник «Книги видавництв України», в якому подаються списки випущених праць всіх республіканських видавництв з тиражами та мовою видання, автор розділу про Україну і Білорусь мали б значно більше матеріялів для арґументації поодиноких висновків. Одначе, не зважаючи на такі чи інші недоліки, обговорювана праця є поважним вкладом в наукову літературу про освіту в СССР і повинна знайти також і українського читача.

Богдан Винар
Денвер, ЗДА

„Ukraina-teraźniejszość i przeszłość“. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Karasia i Antoniego Podrazy. Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego Kraków 1970. Prace historyczne, zeszyt 32, str. 428.

Названа праця є вислідом двосторонньої умови заключеної 1962 р. між Ягайлонським Університетом в Кракові та Університетом ім. Тараса Шевченка в Києві. В рямцях тієї умови відбуваються безпосередні контакти між професорами обох університетів, її вислідом є також збірна праця п.н. *Kraków—Kijów. Szkice z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*, pod redakcją A. Podrazy. Kraków 1969 r. (обговорювана на сторінках *Українського Історичного Журналу*, ч. 10. Київ, 1969 р., стор. 151-152).

З коментаря редакторів довідуємось, що книжка уявляє собою збірку синтетичних розвідок присвячених важливішим проблемам українського народу. Таким чином цілість пригадує нам енциклопедичну працю І. Мірчука *Handbuch der Ukraine*. Над зладженням тієї книги працювало чотирнадцять вчених зв'язаних з Ягайлонським університетом. Цілість — як це зазначено в назві розпадається на дві части: сучасність і минуле України. До першої частини належать такі розділи: ґеоґрафічне середовище України та населення України. В склад першого розділу входять такі підрозділи: Ґеологічна будова, різьба, клімат, гідроґрафічні відносини, ґрунти, ростинний та тваринний світ і фізично-ґеоґрафічні країни. Друга частина, минуле України, ділиться на такі розділи: археологія українських земель, огляд історії України, українська мова і література та штука Київської Руси.

Тому, що істориків та любителів історії зацікавить передусім огляд історії України ми зупинимося над ним довше подаючи декілька уваг. Автори історичного огляду стоять на грунті марксівських теорій і, в зв'язку з тим, за головну рушійну силу історичного процесу уважають її суспільно-матеріяльні умови, яким то умовам в цьому огляді присвячується багато місця відсуваючи всі інші рушійні сили на другий плян. Для прикладу подаємо тут в перекладі погляд авотра на причини повстання руської держави: «Упадок (rozkład) родової організації, повстання індивідуальної земської власти і кріпко пов'язані з тим процеси суспільної диференціяції становили засадничі передпосилки створення серед східніх слов'ян політичної організації нового типу — держави» (стор. 231).

Дивно тільки, що в опрацьовуванні «Огляду історії України» автори зіґнорували цілковито обов'язуючу в УРСР періодизацію історії України та ввели свою, оперту виключно на політичні події: і так перший період історії України доведений до Люблинської унії (1569 р.), другий до останнього розбору Польщі (1795 р.), третій до закінчення першої світової війни (1917 р.), а останній період доведений до 1965 р. Всі згадані періоди діляться на підрозділи, що в загальному теж визначені політичними подіями.

Але незалежно від цього відхилення автори держаться радянської схеми: отже стверджують існування давньоруської народности, не згадують про існування української держави за Хмельницького затеж підкреслюють добровільне з'єднання України з Москвою та стоять на ґрунті історичної закономірности тієї злуки. Все таки торкаючись тих проблем автори допускаються деяких відхилень... І так розповідаючи про поділ руської держави Ярославом між його синів в 1054 р. (стор. 229) автор каже: «наслідком різниць які заіснували між теренами давньої руської держави, постали вже тоді передпосилки пізнішого процесу відокремлення з давньої одностайної руської народности трьох окремих народів: російського (великоруського) українського і білоруського». Цілу парадоксальність того твердження зрозуміємо тоді коли пригадаємо собі що ще в 1116 р. «приходи Влодиммерь (Мономах — примітка наша М. Ж.) на Глѣба: Глѣб бо бяше воевалъ дрѣговичи» (Лихачев І., стор. 2000). Таким чином виходить, що в 1116 р. існувало ще окреме плем'я дреговичів, яке тоді не тільки повинно було стопитись в одну «давньоруську народність», але й та «народність» повинна була виказувати далеко ідучі прикмети поділу на три народи; конкретно згідно з думкою Антона Подрази, автора цієї частини історичного огляду, повинна носити назву білорусинів.

Про відновлення української державности за Хмельницького автор не згадує зовсім. Справу ж переяславського договору представляє так само як радянські історики. Не згадує автор однак про зусилля Хмельницького при допомозі Швеції зірвати договір з Москвою, не згадує також про побіду українських військ над московськими під Конотопом. Якщо йдеться про прилучення Західних Земель до СССР то автор обмежується до річевого ствредження, що «1-го листопада 1939 р. Найвища Рада СССР прилучила Західну Україну до Української РСР» (стор. 315), не згадуючи зовсім про фарсу виборів 22 жовтня 1939 р. та про прохання Народних Зборів у Львові прийняти Західну Україну до складу СССР.

На окрему увату заслуговує інтерпретація авторів постави поляків до українського населення яке впродовж нашої історії в більшій або меншій кількости належало до Польщі. У всіх авторів (крім останнього Кмеціка) кидається ввічі спроба зменшити або навіть промовчати ці всі переслідування, що ними так щедро обдаровувала польська пануюча верхівка український елемент. У зв'язку з тим описувані ними події не тільки не дістають належного насвітлення але попадуть у криве зеркало. Для прикладу: В. А. Серчик (до речі автор праці п. н. *Koliszczyzna*, Краків, 1968), розказуючи про повстання Наливайка і Лободи каже, що повстанці «палили шляхетські двори і мордували їх мешканців», не згадує однак, що це була відплата за насаджування «на паль» та відтинання рук непокірним кріпакам та зловленим втікачам на Січ. Порівнання гайдамаччини з розбійництвом на Підгалі (zbójnictwo tatrzańskie, str. 275) заводить на цілій лінії: під час коли гайдамаччину належить розглядати як зрив *українського* населення на *українських* землях проти *польських* панів за соціяльне, політичне, національне та релігійне поневолення, виступи татрянських — розбійників

були актами *польського* населення проти *польських* панів на польських землях, а їх причини лежали тільки в економічній площині.

Автор останнього розділу «Огляду» Кмєцік досить тверезо оцінює положення українців під Польщею: „Wskutek szykan polskich, utrakwizacji szkolnictwa i programowej walki z inteligencją ukraińską upośledzenie społeczeństwa ukraińskiego na odcinku oświatowym było bodajze najwieksze (str. 312). Автор з признанням зазначує, що Центральна Рада призначила 20 місць для поляків, але поза тим далеко не відходить від марксівських чи радше московсько-большевицьких позицій. Трагедія українського народу в 30-тих роках знаходить у нього таке насвітлення «не погас ще ані великоросійський ані український націоналізми і зближення між обома республіками було різно інтерпретоване обома сторонами. Це була незвичайно делікатна проблема і не все самі большевики зуміли погодити народні інтереси з загальними інтересами республики. Це відноситься передусім до часів після смерти Леніна, коли Сталін допустився численних блудів на відтинку народностевої політики» (стор. 314). Автор не вважав за відповідне вичислити ці блуди — а вони хіба на те заслуговують, отже: голодова смерть міліонів сільського українського населення, масові розстріли та засилання на Сибір без найменшої провини, систематична, вирафінованими методами ведена денаціоналізація українців. Ця остання не скінчилася з поваленням «культу особи». Ось що про ці справи казав наслідник Сталіна Хрущов на XX-му з'їзді КПСС: «Встречаются, конечно, и такие люди, которые сетуют по поводу того, что стираются национальные различия. Мы им отвечаем: коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия. Мы будем поддерживать обьективный процесс все более тесного сближения наций и народностей, происходящий в условиях коммунистического строительства на базе добровольности и демократизма» («Правда», 19. 10. 1961). Думаємо, що автор останнього розділу знаток сучасних історичних процесів СССР, напевно знає, що переслідування Мороза, Караванського та інших інтелектуалів, це продовження цієї політики, що її започаткував Сталін.

На закінчення дещо про оформлення обговорюваного збірника. Географічний відділ має чимало однокольорових карт та статистичних таблиць, археологічний відділ ілюстрований великою кількістю репордукцій кераміки, що як відомо є підставою поділу доісторичних часів на т. зв. культури. Останній розділ про штуку Київської Руси та її зв'язки з Польщею в 11—15 вв., доведений до 1386 р. ілюстрований численними репродукціями зразків архітектури та образів і стінописів виконаних українськими малярами на польських землях.

Як ми вже згадували, збірник має синтетичний характер; у зв'язку з тим автори не заосмотрюють своїх тез тверджень відсилачами до джерел, але згадані джерела та літературу уміщують при кінці кожного розділу. Дуже поважним недоліком праці є численні блуди в назвах українських книжок, це не тільки свідчить про брак доброго коректора але й підсуває думки, що не всі автори, що покликуються на українські праці знають українську мову і тим самим псують добру репутацію Ягайлонського Університету. Ось приклади: *Історія держави Української РСР* (320), Оглоблин, *Гетман Іван Мазепа та его года* (!) 1960 (322), Яцкевич, *Становище робітничого класу Галичини в період капитализму 1848—1900.* (321) і ін.

В загальному, на нашу думку «Огляд історії України» представляє польському читачеві наше минуле в дуже кривому зеркалі.

М. Ждан
Клівленд, ЗДА

Philipp W. Fabry: *Die Sowjetunion und das Dritte Reich.* Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen von 1933 bis 1941. Stuttgart: Seewald Verlag, 1971. S. 485, DM 45,—.

Вище затитулована великого формату книга — це перша документальна історія стосунків між Німеччиною та СРСР даного часу. Вона в загальному заторкує пов'язаність Німеччини з СРСР, починаючи від договору підписаного в Рапалльо 16. 4. 1922 р., водночас докладно аналізує взаємини між обома державами в роках 1933—1941. Критичний вступ до книги написав проф. д-р Ернст Дауерляйн, відомий науковець-історик Східньої Европи та зокрема знавець політики Ваймарської Республіки й III-го Райху. Аналітична студія Фабри не обмежується тільки конфронтацією Німеччини з СРСР, вона докладно віддзеркалює картину політичної констеляції після 1-ої світової війни. Період між 1-ою і 2-ою світовими війнами був багатий на різні міжнародні договори, які мали ґарантувати мир і безпеку в Европі. Автор усі ці договори аналізує та дає власну синтезу, яку повністю одобрює проф. Дауерляйн. Студія написана науково, з багатим знанням складної політичної проблематики та дипломатичних маніпуляцій.

Зміст студії — це аналітичне обговорення окремих проблем в наступному порядку:

Прологомене — проф. д-ра Е. Дауерляйна. Далі йде вступ автора, а потім — обговорення стосунків між Ваймарською Республікою та СРСР. *«Траума окруження»* — піднаголовок трактату, в якому автор аналізує рішення Гітлера після найменування його райхсканцлером 30. 1. 1933 р. здобути «життєвий простір» для німецького народу, створивши «теорію життєвого простору. Головним чином йшлося Гітлерові, щоб пробитися з окруження, в якому знайшлася Німеччина після програної 1-ої світової війни. Фабри цитує деякі місця із твору А. Гітлера «Майн Камф» на доказ того, що Гітлер був рішений здобути колонії у Східній Европі: Україну, Білорусь та европейську частину Росії, а про це наша публіцистика до капітуляції Німеччини в 1945 р. нічого не згадувала, пропаґуючи орієнтацію на війну III-го Райху проти СРСР. Автор цитує м. ін. із сторінок «Майн Кампф» таке:

«Цим ми, націонал-соціялісти свідомо відмежуємо лінією напрямок закордонної політики нашого передвоєнного часу. Ми продовжуватимемо те, на чому перед 6-ти сторіччями закінчили. Ми здержуємо постійний ґерманський похід на Південь і Захід Европи та скеровуємо наш зір на країну на Сході. Ми кінчаємо з колоніяльною і торговельною політикою із передвоєнного часу та переходимо до земельної політики в майбутнє». («Майн Кампф», стор. 742).

Історик Фабри пригадує, що вже Людендорф у кінцевій фазі 1-ої світової війни звертав увагу німцям на можливості континентальної гегемонії в Україні, яка є багата на різні сировини й засоби харчування. Після війни на цю проблему звертали увагу ген.-майор Гоффманн і Арнольд Рехберґ. Трактат «Траума окруження» багатий на різні заходи дипломатій зах. великодержав, щоб здобути на свою сторону СРСР. Водночас Муссоліні докладав усіх старань, щоб до такого наближення не допустити. Тому він запроектував 15. 7. 1933 р. почвірний пакт — Англії, Франції, Німеччини та Італії. Цю пропозицію Гітлер відкинув, а згодом 14. 10. 1933 р. Німеччина вийшла з Ліґи Націй. Гітлер був переконаний у тому, що політична констеляція дає можливість німцям здобути керівну позицію в Европі. Він уважав Францію за найгрізнішого противника Німеччини, тому

німецька дипломатія докладала всіх старань, щоб перешкодити французько-совєтському наближенню. Уповноважений для справ совєтської політики міністер закордонних справ Константін Нойрат та кн. Б. фон Бюлов, незважаючи на різкі ідеологічні розходження вдержували постійний зв'язок із совєтською дипломатією. Вони хотіли використати СРСР проти французько-англійської гегемонії в Европі. Після виходу Німеччини з Ліґи Націй, вона опинилася в ізоляції, тому була примушена провадити активну політику, опираючись на власні сили. Тим часом Гітлер із своїм штабом був зайнятий опрацьовуванням «пляну здобуття світу». На першому місці свого пляну він поставив рішення здобути «життєвий простір» для німецького народу в Сх. Европі, в свідомості, що «тільки достатньо великий земельний простір може запевнити свободу», а головним чином йшлося про засоби харчування і стратегічно важливу сировину. Автор багато уваги присвятив аналізі «Другої книги Гітлера», яку зредагував Вайнберґ.

З уваги на обмеженість рецензійної статті, неможливо ширше обговорити різні, цікаві маневри німецької дипломатії, щоб дійти до співпраці з СРСР проти Англії і Франції. Паралельно з офіційною дипломатією, відповідальні чинники III-го Райху пов'язалися із «націонал-соціялістичними групами» української еміґрації (такого визначення вживає автор), щоб при їх допомозі розкладати з середини Польщу, з якою Німеччина підписала пакт ненападу 26. 1. 1934 р. У відповідь на це, СРСР застосував тактику «народнього фронту» та заініціював підписання пакту ненападу з Францією. Така дія Москви не допровадила до зірвання розмов з представниками III-го Райху. Сталін під час XVII-го з'їзду КПРС в березні 1934 р. м. ін. сказав, що французько-совєтський договір ще не закінчений, совєтську політику супроти Німеччини, незважаючи на ідеологічні кардинальні протилежності, будемо узалежнювати від закордонної політики III-го Райху. Отже Сталін ніколи не пов'язував політики із ідеологією! Також Гітлер головну увагу звертав на реальну, цілеспрямовану політику, а ідеологія служила мобілізацією німецького народу для підпорядкування Европи німецькій панівній системі. Не будемо пригадувати з книги різних ускладнень, які існували в німецько-совєтських стосунках аж до підписання договорів ненападу 23. 8. та приязні 28. 9. 1939 р. Цей договір ґарантував III-му Райхові доставу різних продуктів і сировини, що автор подає подрібно на стор. 196-219 книги.

Не можна поминути не згадавши трактату *«Ідеологія або державна рація»*. Після приступлення Італії до протикомуністичного пакту в листопаді 1937 р., Сталін пізнав, що СРСР окружений фашистськими згл. ревізіоністичними державами. Незважаючи на не надто приязні стосунки між Німеччиною та Польщею, з причини німецьких меншин, які користувалися обмеженими правами, в «балянсовій» політиці мін. закорд. справ Бека, вага закордонної політики III-го Райху була сильніша від СРСР. Напруження стосунків між Німеччиною та Польщею поглиблювала націонал-соціялістична ідеологія і пропаґанда. Цитований трактат аналізує ідеологію, як один із засобів холодної війни проти сусідних країн Німеччини.

Трактат *«Працездатна спільнота на час»* аналізує причини, які були підставою до підписання пакту приязні між III-им Райхом та СРСР. Напруження між Німеччиною загострилося до того ступня, що його мирним шляхом уже не можна було поладнати. Гітлер рішився на війну, однак він не хотів ризикувати, тому старався притягнути до війни проти Польщі також СРСР. Крім цього йому йшлося і про те, щоб запевнити Німеччині постачання необхідних засобів харчування та різної сировини, в тому зокрема

стратегічного значення. Сталін вірив, що війна між капіталістичними державами обезсилить Німеччину, яка для СРСР була ворогом ч. 1. Він вірив, що з Англією і Францією СРСР могтиме кожночасно заключити договір проти ІІІ-го Райху, якщо буде заходити потреба. Зновже ж Гітлер був певний того, що після капітуляції Польщі, Франції, прибалтійських країн і Балканів йому вдасться «блискавичною війною» завдати також СРСР повної поразки та довести до закінчення війни на европейському суходолі. Перед цим нерозважним рішенням перестерігав Гітлера шеф. ген. штабу ген. Людвік Бек, який м. ін. сказав: «чергова війна для Німеччини буде більшою катастрофою від 1-ої. Нова війна буде проваджена коаліцією держав проти Німеччини. Колоніяльний період уже проминув, тому його відновлення шляхом війни в Европі треба вважати за безглуздя». Ген. Бек відмовився виконати доручення Гітлера опрацювати плян війни, що було головною причиною його усунення із посту шефа ген. штабу Вермахту.

Багатсво різних документів пов'язаних із нападом на СРСР відкривають перед читачем картину маловідомих справ та причин, які приспішили рішення Гітлера. Вже в березні 1940 р. найближчі дорадники перестерігали Гітлера, що СРСР приготовляється до окупації Балканів і Норвегії. Вони пригадали Гітлерові, що починаючи від 1853—1856 (Кримська війна) та 1877—1878 (російсько-турецька війна) Росія боролася за здобуття доступу до моря. Ці стремління СРСР рішений здійснити тепер, коли ІІІ-ий Райх змушений воювати проти великодержав Зах. Европи. Проблемі советської політики на Балканах і в Прибалтиці автор присвятив окремий трактат у своїй книзі, який подрібно аналізує проблему на стор. 95-147.

Окрема стаття в книзі присвячена *«Конференції у верхах з вересня 1940 р.»*. На цій конференції обговорювано твердий опір Великобрітанії, незважаючи на дуже великі бомбардування її території німецьким летунством. Дорадники Гітлера звертали увагу, що англійський уряд надіється на допомогу США і СРСР. Вже літом і восени 1940 р. през. Рузвельт приступив до конкретних дій, щоб не допустити до окупації Великобрітанії. Перестороги для Гітлера здійснилися.

Тимчасом СРСР готовився до аґресії. Автор подає дані, з якою інтенсивністю мобілізував свої сили СРСР та концентрував свої війська вздовж демаркаційної лінії. СРСР змобілізував в той час 150 піших, 38 кавалерійських дивізій і 32 танкові бриґади, з приблизно 3 000 танками. Кількість дивізій до 13. 6. 1941 р. збільшено до 170. Вже 9 травня 1941 р. було впроваджено затемнення в Зах. частині СРСР, що доказує, що Москва готовилася до оборони. По німецькій стороні з розпочаттям походу проти СРСР було 123 дивізії, в тому 17 танкових. Ген.-полк. Гальдер у своїм щоденнику твердить, що по стороні СРСР 21. 6. 1941 р. було 213 дивізій.

Під кожним оглядом вартісна й цікава книга закінчується трактатом *«Советська німецька політика в дзеркалі пропаґанди Комінтерну 1933 до* ***1941»***.

Книгу закінчують: епілог, документація, примітки, список використаних джерел і персональний реєстр. У загальному студія П. В. Фарби — це дійсно вартісна політична публікація, яка заслуговує на те, щоб нею поцікавитися, її придбати й простудіювати. Особливу вартість вона має для істориків-дослідників 2-ої світової війни.

Ф. Кордуба
Мюнхен

Лев Биковський, *Книгарні-бібліотеки-Академія. Спомини (1918—1922).* Мюнхен-Денвер, Українське Історичне Товариство. В-во Дніпрова Хвиля, 1971, стор. 152, ціна 4.00 дол.

Дослідник українського культурного і наукового життя в бурливих часах Української Революції 1918—1921 років з увагою і задоволенням прочитає другий том спогадів Лева Биковського. Цей том охоплює тематично розвиток українського книгарства в Києві, початки Бібліотеки Української Держави, Всенародньої Бібліотеки України й інших культурних та наукових установ. Ми маємо багату мемуарну літературу з тої доби — проте автори цих творів головно наголошували політичні і мілітарні аспекти Української Революції. Культурна ділянка була до певної міри забута — саме тому спогади Л. Биковського являють собою цінний матеріял. Автор уважає себе «маленьким коліщатком у тому складному і чудовому будівництві» — він був одним з тих, які без розголосу муравлиною працею розбудовували українську культуру. Він не був тоді політичним провідником ані відомим культурним діячем — лиш відданим працівником — книголюбом, який причинився до розбудови українських книгарень і бібліотек. На фоні свого цікавого життєпису, автор описує київську добу свого життя від січня 1918 до листопада 1921 рр., а згодом свій побут у Польщі в 1922 році.

Треба також зазначити, що інж. Биковський використовує численну літературу в бібліографічних примітках. У розділі присвяченому книгарству подано дані про такі київські книгарні і видавництва, як «Час», «Вернигора», «Київська Старина», «Робітнича Книгарня», «Книгоспілка» і «Друкар». Автор був пов'язаний з «Друкарем» і тому присвятив йому більше місця. В основному можна ствердити в Україні своєрідний «голод на книжку» — українське населення в столиці і поза нею живо інтересувалося українськими виданнями і, як пише автор, «замовлення на книжки напливали звідусіль». Відносно згаданих книгарень треба подати, що колишня книгарня «Київської Старини» називалася тоді «Українською книгарнею». Також автор забув згадати книгарню і видавництво «Криниця», яке видавало «Музичну бібліотеку» під ред. О. Кошиця, твори Коцюбинського, Франка і діточу літературу. З інших книгарень треба ще згадати «Рідний Курінь», книжковий склад Дніпрового Союзу, книгарню при Центральному Комітеті Української Селянської Спілки, книгарню при Військовім Генеральнім Комітеті. У Києві було в тому часі понад 10 українських книгарень. Треба також згадати, що українську книжку також розповсюджували різні українські товариства (напр., Просвіта і інші). Цінний розділ присвячено початкам Національної Бібліотеки, яка в 1918 р. була в своїй ранній організаційній стадії. Тут автор підкреслює ролю А. Кримського, С. Єфремова, М. Сагарди і других вчених і культурних діячів, які допомагали в ор: ганізації Національної Бібліотеки. Проте автор, в слід за проф. Н. Полонською-Василенко, твердить, що «З приходом Директорії низка установ, заснованих за гетьманських часів, мусіла бути зліквідована». У тому числі заходами різних «ура-патріотів» або через особисті інтриги існування Академії Наук, заснованої також за гетьманських часів, також було загрожене» (стор. 26, прим. ч. 33 на стор. 125. В примітці автор пише, що «перед у цьому вів проф. М. Грушевський»). Це є поважне обвинувачення Директорії і проф. М. Грушевського, яке Л. Биковський беззастережно повторив за проф. Н. Полонською-Василенко (гляди *Українська Академія Наук,* т. І. Мюнхен, 1955, стор. 17-18). Історик завжди повинен подавати свої висновки на основі перевірених джерел, а мемуарист також повинен більше

обережно принимати деякі твердження або описи подій в яких він не брав безпосередньої участи. У даному випадку була б корисна аналіза офіційної публікації Академії «Перший піврік існування Української Академії у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року» (Київ, 1919). *Тут розходилося про зміну статуту Академії, а не про її ліквідацію.* Проф. М. Грушевський, який був головою Українського Наукового Товариства в Києві, як також інші члени Товариства уважали, що статут повинен бути доповнений. Цікавий огляд праці Академії в тому часі подав також Дмитро Дорошенко в статті «Українська Академія Наук у Києві й її праця в 1919 році» («Воля», кн. I, ч. 10, 1920). Отже ми не думаємо, що Директорія намагалася «ліквідувати» Академію. Звичайно гіпотезу авторів, які заступають протилежну думку, слід джерельно перевірити і вже засадничо цю справу вияснити. Надзвичайно цінні дані знаходими в розділах присвячених Кам'янець Подільському Університету, Всенародній Бібліотеці України і побуту Л. Биковського на Волині й інших місцевостях. Автор зумів передати свої спостереження в барвистих описах поодиноких людей і подій. Тут треба також підкреслити, що інж. Л. Биковський свого часу опублікував декілька цінних нарисів присвячених Національній Бібліотеці Української Держави (1922 і 1923) і цілий ряд статтей з ділянки бібліографії. У «Спогадах» також знаходимо цілий ряд рідкісних ілюстрацій, що збільшують їхню цінність. У загальному ми уважаємо, що ця праця є цінним причинком до пізнання українського культурного будівництва в 1918—22 роках і як така заслуговує на щиру подяку від українських дослідників історії культури України в найновішій добі. Слід побажати, щоб у короткому часі появився третій том спогадів автора. На закінчення треба згадати, що передмову до рецензованої книжки написала проф. Н. Полонська-Василенко, яка дала її високу оцінку.

Любомир Винар
Кент, ЗДА

Бібліографічні нотатки

Ярослав Пастернак, *Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень.* Нью-Йорк: Українське Історичне Т-во. 1971. 27 стор., $ 1.00.

Вищеназвана праця є останньою друкованою розвідкою проф. Я. Пастернака, одного з найвизначніших археологів. Тема праці надзвичайно важлива, якщо взяти до уваги різні гіпотези і теорії щодо походження східньо-европейських народів. На підставі сумлінної аналізи археологічних матеріялів автор приходить до висновку, що «етнічний масив, головна етнічна база зрослого з українським чорноземом народу лишається продовж приблизно 40 000 усе та сама. Сьогоднішній антропологічний тип українського народу виразно відрізняє його від сусідніх з ним народів і це є одним із дальших доказів його відвічної автохтонности на його сьогоднішніх землях» (стор. 23—24). Далі автор твердить, що археологічні, історичні, антропологічні та етнографічні матеріяли доказують, що окремішність українського народу від московського існувала ввесь час і вона виявилася в окремих стилях матеріяльної й духової культури, психіки, тощо. У висліді цих відмінностей, проф. Пастернак уважає абсурдною вигадкою, без наукових твердих підстав, твердження совєтських істориків та археологів, що український, білоруський і московський народи («три руські народи») походять з одного кореня. Ця праця пригодилася б не лише совєтським історикам, але також американським, які у великій мірі узалежнили свої історичні дослідження Східньої Европи від московської історичної схеми.

Л. В.

Микола Чубатий, *Українська історична наука. Її розвиток та досягнення.* Філядельфія: В-во «Америка», 1971. 52 стор.

Популярний нарис автора присвячений оглядові сучасного стану української історичної науки. Проф. М. Чубатий також поставив собі за завдання поділитися своїми думками про завдання української історіографії з молодими істориками. Автор спершу характеризує чотири ґенерації українських істориків, а опісля подає головні точки своєї «наукової системи минулого України» (стор. 21-29). Можна з автором зовсім погодитися, що одною з найбільш занедбаних ділянок історичних дослідів є Українське Середньовіччя. Обговорюючи сучасну ґенерацію українських істориків поза Україною, а також наукові установи НТШ і УІТ, проф. М. Чубатий не згадав УВАН, Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство, а також інші наукові організації, що мають безпосередній стосунок до розвитку української історичної науки. Проф. М. Чубатий пише, що в 1928 році Михайло Грушевський був учасником VI Міжнародного Конґресу Історичних Наук в Осльо. Там Грушевський мав зустрітися з делеґатами НТШ і обговорити деякі важливі справи (стор. 33). Тут зайшла якась прикра помилка —, Грушевський не брав участи в згаданому конґресі і в 1928 році не виїжджав з України. Автор часто ілюструє свої погляди про незнання американцями української історії деякими прикладами (напр.,

історія України в розумінні «одного вченого американця українця неісторика», «один професор» і т. д.). При цих прикладах автор не подає прізвища згадуваної особи і тим самим зменшує вагу документації. Це також стосується цитатів з опублікованих статтей (напр., гляди стор. 48—52). Помимо тих недоліків праця читається цікаво і напевно читачі застановляться над висновками автора. Треба тут зазначити, що проф. М. Чубатий є сьогодні поза Україною найстаршим українським істориком, який досі активно науково працює.

Л. В.

Володимир Кубійович, *Мені 70.* Париж—Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1970. 134 стор.

У 1970 році українські наукові установи й громадянство відзначили 70-тиліття проф. В. Кубійовича, — видатного науковця, редактора Енциклопедії Українознавства й одного з найвизначніших організаторів українського наукового життя після другої світової війни. Рецензована книжка — це автобіографія автора, а також бібліографія його друкованих праць. Надзвичайно цінним є біографічна канва життя нашого вченого, який в 1940-их роках також очолював сектор українського громадського життя, як голова Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії. До речі, проф. Кубійович вже опрацював *Історію УЦК в Ген. Губ.*, яка має появитися у Видавництві Мих. Денисюка. Треба також зазначити, що в одному розділі автор обговорює свої наукові праці. Можливо, що було б краще, якщо б ширшу оцінку наукової творчости проф. Кубійовича подав хтось із наших географів. Ця невеличка розміром книжка є цінним вкладом в українську мемуаристику. Бездоганне технічне оформлення.

Л. В.

The Cambridge History of Poland. Edited by W. F. Reddaway (and others) New York: Octagon Books, 1971. 2vols. $ 55.00,

З ініціятиви проф. Геролда Темперлі († 1949) і при моральній та матеріяльній підтримці польського уряду, понад двадцять науковців із Польщі, Англії й ЗДА розпочали в 1936 р. працю над підручником Польщі в англійській мові. Перший том мав охоплювати історію Польщі від початків до 1696 р., другий том від 1697 до 1935 включно. Бібліографія мала вийти окремим, третім томом. Один розділ цієї історії, а саме: роки 1648—1654, що властиво являються історією козаччини до Переяславської угоди, написав визначний український історик М. Кордуба.

Друга світова війна, що спричинила смерть багатьох авторів поодиноких розділів, спізнила це видання (т. 2 появився в 1941, т. 1 в 1950) і некорисно вплинула на його вартість. На жаль, видання з 1971 р. не є справленим та доповненим виданням, а звичайним передруком першого видання, з усіма його хибами, спричиненими війною. Праця далі позбавлена бібліографії, не справлено жадних помилок (напр. на стор. 473—474, т. 2, можна вичитати, що Центральні держави заключили 9 лютого 1918 р. мир з УРСР, а не з УНР). В праці зустрічаємо термінологічний хаос — кожний розділ має свою власну термінологію. Якщо йдеться про «Русь», то її передається переважно, як «Рашія», а часами як «Рутенія». У висліді виходить така дивовижа, що сусідами поляків є не українці, а росіяни... Очевидно,

що це не вина польських авторів, які добре визнавались в історичних назвах нашого краю, але самих перекладачів.

У стосунку до українців «Кембріджська історія Польщі» далека від об'єктивної. Під тим оглядом далеко краще представляється «Історія Польщі» — збірна праця під гол. ред. Стефана Кеневіча, що появилася також в англійському і французькому перекладах у Варшаві в 1968 році.

А. Т.

Ілля **Витанович**, *Соціяльно-економічні ідеї в змаганнях галицьких Українців на Переломі XIX—XX вв.* Мюнхен, Український Технічно-Господарський Інститут, 1970. 74 стор. (Відбитка з «Наукових Записок» ч. XXI).

В українській економічній літературі немає багато праць, які стосувалися б історії української економічної думки, зокрема на західніх Українських землях. Проф. Витанович, автор монументальної історії української кооперації, вже від довших років цікавиться цією темою і в цій невеличкій розвідці знайомить читача з важливішими напрямними української соціяльно-економічної історії Галичини. Як відомо, цією темою вже довгі роки займаються підсоветські дослідники, нерідко перекручуючи факти — чи як автор пише у передмові — «підтасовують під визначену схему; доказові арґументи часто заступають пропаґандивною фразеологією з прикметними епітетами, які набули там особливого обрядового характеру, не прийнятого у ніякій науці культурного світу». На марґінесі можемо тут тільки додати, що один із чільних советських дослідників цього питання С. Злупко не так давно був звільнений з праці у Львівському університеті, не зважаючи на факт, що цьому авторові навряд чи можна закинути будь-які відхилення від прийнятої марксистської інтерпретації розвитку економічної думки в Галичині.

Студія І. Витановича складається з декількох розділів і, крім вступних завваг, де автор коротко характеризує соціяльно-економічні стосунки Галичини на межі двох століть, окрему увагу присвячено економічним поглядам І. Франка, впливам М. Драгоманова на розвиток політичної й економічної думки в Галичині, українським галицьким політичним партіям з коротким обговоренням їх економічної плятформи і таким визначним постаттям тодішнього галицького життя, як митрополит А. Шептицький, Ю. Бачинський, о. Т. Войнаровський і ін. Як відомо, «Україна ірредента» здебільшого промовчується советськими дослідниками, вже не говорячи про соціяльно-економічні ідеї в численних «посланіях» великого митрополита. Розвідка Витановича є цінним набутком нашої економічної літератури й будемо сподіватися, що автор до цієї теми ще повернеться й опрацює її в ширшій редакції.

Б. В.

Хроніка Землі Руської. Кн. III. Краків, Друкарня Николая Лоба, 1611. Переклав з польської мови Осип **Мазурок**, Едмонтон, Альберта, 1969. 43 стор.

Переклад частини Хроніки Ґваньїні († 1614), що стосується українських земель, можна було б лише привітати. Є це перший український переклад історико-географічного опису України, базованого на працях польських хронікарів М. Кромера і М. Стрийковського з 16 ст. Осип Мазурок подав текст видання Ґваньїні з 1611 року, а також український переклад. Шкода, що хтось з істориків не написав просторнішої довідки про

автора цього видання, як також про значення хроніки для дослідження історії української козаччини. В короткій англомовній передмові перекладач пише, що це є хроніка, написана автором у старопольській мові, яку видано в 1611 році. Треба зазначити, що перше видання праці Ґваньїні появилося в латинській мові і було видане в 1578 року. На польську мову переклав її Мартин Пашковський і тоді вийшла вона в Кракові в друкарні М. Лоба в 1611 р. Переклад не завжди точний.

Р. Д.

Я. С. Гросул, Н. А. Мохов, *Историческая наука Молдавской ССР*. Москва: Изд. «Наука», 1970. 124 стор.

Цей короткий історіографічний нарис складається з двох основних розділів: «Історичне знання в Молдавії в епоху феодалізму і капіталізму» і «Історична наука в Молдавії в совєтський період». Молдавські історики також опрацьовували зв'язки Молдавії з Україною, зокрема в XVI—XVIII стол. На думку авторів численні козацькі походи в Молдавію в XVI і XVII стол. слід не лише розглядати як «протитурецькі походи», але також як вияв протитурецької боротьби молдавського народу (стор. 69). Українського історика-дослідника козаччини зацікавлять джерельні праці Н. А. Мохова, Ф. А. Ґрекула, І. А. Котенка й інших. Це видання слід уважати сконденсованим історіографічно-бібліографічним довідником, в якому не подано задовільно аналізи праць видатніших істориків, ані окремих «історичних шкіл».

Р. Д.

Історіо*графічні дослідження в Українській РСР*. Акад. Наук УРСР. Вип. 3. Видавництво «Наукова Думка». Київ 1970. 210 стор. Тираж 600.

До редакційної колеґії цього збірника належать: І. О. Гуржій, Я. І. Дзиря, А. В. Санцевич, В. Ґ. Сарбей і Ф. П. Шевченко. На збірник складаються десять статтей різних істориків. Усі статті з нагоди 100-річчя народження — присвячені Ленінові. Головне завдання статтей — переконати читача про благодійний і вийнятковий вплив Леніна та його ідеології на історію України. У вступі до збірника на самому початку зацитовано уривок із доповіді, що її виголосив генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. Ось він: «Ленінізм — це найбільш передова і впливова ідеологія в сучасному світі». ...«Віднотування виступу Брежнєва, підкреслення твердження Леніна що, «...не 'національна культура' написана на нашому прапорі, а інтернаціональна (міжнародня), яка зливає всі нації у найвищій соціялістичній єдності...» (стор. 27). Користування з праць Сталіна і їх цитування (стор. 74, 89), свідчать про те, що в Україні чимраз більше затискається обруч русифікації.

М. Б. Ж.

Археологія Української РСР. Том перший. Первісна Археологія. Редакційна Колеґія тому: С. С. Березанська, Ю. М. Захарчук, О. М. Лєсков, Д. Я. Телегін (відповідальний редактор), І. Ґ. Шовкопляс. Видавництво «Наукова Думка», Київ 1971, стор. 448.

Археологія — за визначенням *Радянської Енциклопедії Історії України* — це галузь історичної науки, що вивчаючи речеві пам'ятки, відтворює минуле людського суспільства. Маючи до діла з матеріяльними, а не духовими творами людини, радянські археологи мають перед собою далеко без-

печніше поле діяння, як історики. Тим можна вияснити, що радянський археологічний доробок за останні десятиліття є досить великий. Висліди цього дорібку публікується або окремими виданнями, або в журналі *Археологія,* який почавши з 1947 р. щорічно виходить у Києві. Були і спроби зробити підсумки всієї археологічної роботи (Шовкопляс, І. Г. *Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток.* Київ 1967), а навіть збірна спроба подати систематизацію й узагальнення цілої археологічної праці (*Нариси стародавньої історії України.* Редакційна колеґія: С. М. Бібіков, Д. І. Бліфельд, А. В. Добровольський, В. Й. Довженок, П. П. Єфіменко, О. І. Тереножкін, І. Г. Шовкопляс. Видавництво АН УРСР. Київ 1959). Одначе виявилося, як читаємо в *Археології,* що деякі проблеми порушені у цій праці, як, нпр., хронологія й етногенеза розроблені недостатньо. Це було й причиною випуску цитованої праці. Її цілість розрахована на три томи. Перший том ділиться на чотири частини: 1) Палеоліт і мезоліт, 2) неолітична епоха, 3) мідний вік і 4) епоха бронзи. — Думаємо, що науковою оцінкою цієї праці займуться наші знавці напевно після появи останнього тому, в якому має бути розроблена одна з найбільш контроверсійних проблем нашої історіографії, а саме: проблема етногенези українського народу. Ми звернемо тут увагу на типову для радянських науковців прикмету: *науковий нігілізм.* Маємо на увазі промовчання *Археологія України* Я. Пастернака. Можна, однак, догадуватись, а навіть зрозуміти причини мовчанки. Одже ж *Археологія України* опрацювала одна людина, а видала друком еміґраційна спільнóта. Після її появи треба було ждати десять років, щоб численний колектив археологів, очолюваний Академією Наук, видав за державні гроші перший том своєї *Археології.* Не можна, однак, ані зрозуміти, ані виправдати факту, що в бібліографії основної літератури предмету не знаходимо таки, великого формату аргеологів, як Я. Пастернак, Ю. Полянський і М. Міллер, яких праці писані не тільки в українській, але теж у німецькій, чеській та англійській мовах.

М. Б. Ж.

Котляр М. Ф., *Грошовий обіг на території України доби феодалізму.* Київ, «Наукова Думка» 1971. 174 стор.

Автор, історик ширшого діяпазону зацікавлень («Русь на Дунаї», «Хто такі бродники». «Загадка Святослава Всеволодича» і ін.), останньо присвятив свою увагу українській нунізматиці. Після праці «Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження» (1968 р.) і «Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошевий обіг України XVII ст. (1970 р.), появилась рецензована праця. Її завданням є «зібрати підсумки тривалого збирання звісток про знахідки монет на Україні і вивчення ролі нумізматичних пам'яток в Українській історії доби феодалізму». Хоч автор твердить, що скромний обсяг книжки не дозволив йому далеко відходити від суто нумізматичних аспектів, все таки як дослідники політичної, так і економічної історії України знайдуть в його праці чимало для себе цінного матеріялу. Топографія знахідок монет допоможе їм в усталенні торговельних доріг та промислових центрів, а якість і кількість монет десть дослідникові відповідь на питання торгівлі з різними краями й її інтенсивности.

Якщо йдеться про монети, карбовані на Україні, то автор відкидає твердження Слабченка і Крип'якевича про те, що Хмельницький карбував власну монету в Чигирині. Хоч існують архівні згадки про цю справу, то

відсутність монет Хмельницького в знайдених скарбах, на думку автора, промовляє проти тверджень згаданих істориків.

Книжка ілюстрована дев'ятьома картами зі знахідками монет у різний час. Шкода, що праця не подає ілюстрацій найбільш поширених на Україні монет. До хиб технічно-видавничого характеру ми зачислили б подавання вияснень до відсилачів на кінці кожного розділу, замість у підвалі кожної сторінки, що значно розриває увагу читача. В книжці ще один курйоз: крім відсилачів зазначених арабськими числами, є ще інші відсилачі, зазначені зірками, до яких вияснення подані в підвалі даної сторінки. Важко вияснити це подвійне і нескоординоване відсилання. Але праця Котляра, як цілість, є цінним набутком нашої нумізматичної літератури.

М. Б. Ж.

Український Вісник I—II, січень-травень 1970. Документи У. Париж-Балтімор, Українське Видавництво «Смолоскип» 1971, стор. 246.

Як десяте видання бібліотеки «Смолоскипа» вийшли в одній книжці перші два збірники Українського Вісника, позацензурного видання з України, в якому подано відомості про переслідування інтеліґенції в Україні й про русифікаційні заходи урядових чинників. Значення цього видання у вільному світі неоціненне не лише для історика поза межами України, але й для всіх українців, де б вони не жили.

Не всі надруковані матеріяли нові. Дещо з захалявних матеріялів уже іншими шляхами опинилися на еміґрації, але треба подякувати видавництву за те, що воно дало в руки читача без скорочень ціле ориґінальне видання перших двох чисел Українського Вісника, а незабаром дасть ще й III—IV числа.

Редактора видання треба похвалити ще й за складення покажчика імен, бо це була Ахіллесова п'ята дотеперішніх видань цього видавництва. Надіємося, що відтепер такий покажчик буде завжди з'являтися в публікаціях цього видавництва.

Все ж таки треба висловити сумнів щодо рішення видавництва подавати тексти совєтським правописом, яким писані тамтешні речі. Ми не можемо вимагати від них знання академічного правопису 1928 р. (Правописний словник Голоскевича). Однак, нас на еміґрації зобов'язує саме цей правопис, а друкування тут у вільному світі книжок совєтським правописом є своєрідним злочином, бо ж цим видавництво поширює зайво баламуцтво в правописній ґалузі. Ми ж знаємо, що там люди домагаються літери «ґ», що там вони воліють писати міт, а не міф, знаємо, що один з письменників називається ще й тепер Борис Тен, а не Борис Фен. Режим примушує русифікувати правопис, але нащо ж нам на еміґрації їм у тому допомагати?

Важко давати тут оцінку всіх творів, а й вирізняти якісь заяви, вірші інформації тощо не хочеться, бо це б ставило незаслужено в тінь інші, не менше цінні, документи. Все ж таки вкажемо на дві речі: перша: кадебівський самвидав, а друга стаття Є. Сверстюка про Котляревського. Вона, на жаль, подана лише уривками, але в повіні ювілейних статтей, які появлялися в зв'язку з 200-літнім ювілеєм з дня народження Котляревського, це, здається, єдиний свіжий голос, який влучно вказує на гідність Котляревського, як українського письменника.

Дай Боже, щоб видавництво «Смолоскип» обдарувало нас ще багатьма новими подібними творами. За це всі українці, без уваги на політичні погляди, лише щиро подякують йому.

М. А

Андрій Амальрик: *Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року.* Париж-Балтімор, Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971, стор. 94.

Рухливе видавництво «Смолоскип» дало на цей раз у руки українського читача відомий твір А. Амальрика про недалеку загибіль Радянського Союзу в перекладі українською мовою. Чепурно винада праця складається з передмови Я. Гайваса (стор. 5-11), нарису «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?» (стор. 13-63) та та різних додатків (стор. 67-93), в яких найцікавіший відкритий лист А. Амальрика до А. Кузнецова (стор. 70-81).

Обговорення цього нарису на сторінках «Українського Історика» виправдане вже тим, що Андрій Олексійович Амальрик є не лише сином історика, але й сам хотів ним стати. На жаль, йому не поталанило. З московського університету його виключено за працю про початки руської держави. Всупереч примусовому в СССР антинорманізмові, А. Амальрик виступив в обороні «норманської» теорії.

На жаль, праця Амальрика на цю тему лишилася неопублікованою, отже про неї ближче нічого невідомо. Хоч рецензент і не є прихильником «норманської» теорії, однак визнає, що в неплідно-схолястичній атмосфері офіційної радянської історичної науки навіть «норманізм» міг би відіграти своє позитивне значення.

Історика найбільше цікавитимуть міркування А. Амальрика історично-філософічного характеру (стор. 35 і далі). Вони зокрема цінні тим, що тут він стверджує ті самі думки, які вже тривалий час висловлювали українські історики і за те їм приліплено ярлик «шовінізму, нетерпимости, неб'єктивности» тощо. Амальрик відверто говорить про російський народ, якому «не зрозуміла ідея самоуправління рівного для всіх», зате притаманне поклоніння силі і владі, відсутність індивідуалізму тощо. Навіть притаманна росіянинові ідея справедливости, як стверджує Амальрик, перетворюється у відчуття, щоб іншим було так само, або й гірше, як мені. Під час заслання в Сибірі Амальрик мав змогу на практиці переконатися, що російський нарід позбавлений моральних християнських критеріїв і неспроможний розрізняти добро від зла.

Коли до того, як підкреслює Амальрик, додати, що Московщина не переживала розвитку особистості західньої людини (від ренесансу починаючи) та що в бюрократичному СССР відмирає марксизм, то картина маразму, яку малює Амальрик, заокруглюється: правляча каста заміняє марксизм великоруським націоналізмом, який, як досі дослідив Амальрик має два джерела: одне — неофіційне — знизу, а друге — офіційне — зверху.

Як це не дивно, але не тільки російські консервативні кола, але й деякі ліберально настроєні росіяни цієї небезпеки не добачають (напр., Петро Якір у своєму відкритому листі до А. Амальрика, стор. 86). А все ж в унісон з А. Амальриком про ці непривабливі риси російського народу говорили і Померанц, і покійний вже А. Белинков (Новый Журнал, Нью-Йорк 1968, ч. 93, зокрема стор. 216-219) та ін. Небезпека історичного великодержавного російського шовінізму в тому, що в минулому він однаковою силою виявлявся і в царській імперії, і в демократичній державі Керенського, і під чорними прапорами анархії «батька» Махна і під червоними комуністів.

Сам нарис написаний хоч і своєрідно, але читається цікаво, а перша частина його звучить зокрема переконливо. Тому варто, щоб із ним познайомилися якнайширші верстви нашої громадськости.

М. А.

І. Чайковський, *Наша мемуаристика.* Мюнхен, УТГІ, 1966, стор. 63-94 + поправки і дальші доповнення.

Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ) в Мюнхені, Німеччина, віддавна провадить жваву науково-видавничу діяльність. У тому числі УТҐ щорічно видає кілька томів «Наукових Записок». Всього опубліковано вже від 1948 до 1968 рр. сімнадцять томів (I) IV—XVII (XX) «Записок» із цінним і різноманітним змістом.

З деяких розвідок, опублікованих на сторінках «Наукових Записок УТГІ», робляться, час від часу, в обмеженій кількості, відбитки. До таких цінних своїм змістом відбиток, з «Наукових записок», т. XI (XIV), за 1966 рік, належить бібліографічна розвідка І. Чайківського про українську мемуаристику. Розвідка охоплює реєстр, бібліографічно описаних, окремо виданих оригінальних спогадів у час від 1872 до 1945 рр., укладених в абетковому порядку прізвищ авторів (чч. 1-287), спомини невідомих авторів (чч. 288-290), збірників (чч. 291-305) і додатки (чч. 306-309). До відбитки додані, на окремій сторінці, «Поправки і дальші доповнення» чч. 310-316).

Це перший того роду список української мемуаристичної літератури, складений в умовах еміґраційної дійсности. Поза багатьма, через це, не дотягненнями він дає загальний образ нашого надбання в цій ділянці. «Образ половинчастий, бо для повного треба б, на думку упорядника, подати й мемуарну літературу, поміщену в усіх періодичних та збірних виданнях, що нині майже недосягальне через винищення наших книгозбірень» (стор. 63).

Але й в опублікованій частині-вигляді цей перший реєстр нашої мемуаристичної літератури заслуговує на велике признання. Він вже виконує поважну помічну науково-організаційну службу в наукових дослідах в багатьох ділянках українського письменства й науки.

Лев Биковсъкий

Canadian Slavic Studies. Vol. 4, No. 3, осінь 1970 р. *Special issue. The Reign of Catherine II.* Loyola College Montreal, with the support of Sir George Williams University, p. *373-627.*

У збірнику поміщено десять статтей, присвячених різним етапам і аспектам царювання Катерини II, одна нотатка і огляд недавніх радянських історичних праць про Пугачева та його повстання. Додані дві рецензії та дрібні повідомлення загального характеру.

Внутрішнім справам присвячено статтю про російське дворянство (Вільсон Ауґустін стор. 373-425), внутрішню поліцію (Джон Ледонн, стор. 513-528), боротьбу за впливи на Катерину II (Дейвід Рензель, стор. 443-463), хоч звичайно і в інших статтях ця тема знаходить досить широке віддзеркалення, оскільки епоха Катерини Другої — це час постійних інтриґ і боротьби за впливи при дворі (Це зокрема стосується статті Дейвіда Ґріффітса про зміни закордонної політики, стор. 547-569).

Реформам Катерини II присвячено три статті: Катеринській комісії (Керрі Р. Моррісон, стор. 464-484), фінансовим реформам (Джеймс А. Дарен, стро. 485-496) і провінціяльній реформі 1775 р. (Роберт Джонс, стор. 497-512). Закордонною торгівлею з Шотляндією зайнявся Дейвід МекМіллен (стор. 426-442), який на підставі сучасних даних шотляндських портів показав зріст цієї торгівлі зокрема за 1780-х років. Цікаві дані про другий і третій розподіл Польщі подав Єржі Лоєк (стор. 570-593). Нарешті Джілберт Мек-

Артур обговорює відносини Катерини II до масонства взагалі, а до Новікова зокрема (стор. 529-546).

У вступі Чарлз Шлакс вказує на те, що автори праць часом заторкують нові питання, а часом по новому підходять до оцінки російської історії другої половини XVIII стол. І справді, якщо порівняти згадані статті переважно англомовних дослідників (єдиний виняток — поляк Єржі Лоєв), з тим, що їхні старші колеґи могли б на цю тему дати декілька десятків років тому, то впаде в очі одне: у той час, коли раніше англійські та американські учені переважно некритично повторювали твердження російських учених та переймали їх концепції, то тепер ця оцінка далеко самостійніша, а іноді можна прочитати і думки ,які протирічать концепціям російських учених. Це вказує на імпозантний розвиток західньої науки в галузі східньоевропейської історії.

Так, напр., Вільсон Auґустін, обговорюючи ідейний світ дворян на базі домагань до Катерининської комісії, підкреслює, що він пише лише про російське дворянство, яке основно відрізняється від шведської, остзейської та української шляхти і проблеми її інакші (стор. 373).

Керрі Моррісон, пишучи про працю цієї самої комісії, вказує на те, що Московщина-Росія Петра І не могла відогравати ролі великодержави з уваги на цілковитий брак людських і природних ресурсів. Петро І неспроможний був створити адміністрації, яка, подібно як в західніх державах уже від XVII стол., керувала б державою. Адміністративну функцію виконувала далі армія, яка проводила навіть «ревізію» (1743—47). Ця відстала система нераз приводила Росію на край загибелі, як наприклад, під час семилітньої війни. Петро III мав, звичайно, симпатії до Фрідріха II, але його вихід з війни був конечністю, бо дальша війна довела б державу до руїни (стор. 464-466).

Для українців найцікавіша стаття Єржи Лоєва: «Військова інтервенція Катерини II в Польщі. Джерела політичного рішення при російському дворі 1791 і 1792 рр.». Автор вказує на різні моменти, які з одного боку зберегли Росію від цілковитого знищення, коли Великобританія, Голляндія і Прусія підготовлялися до остаточного удару (у цьому світлі треба розглядати місію Капніста до міністра Герцберга 1791 р.), а з другого — прискорили упадок Польщі.

Хоч у збірнику проблемам України не присвячено спеціяльно уваги, то все ж таки в збірнику є багато даних і думок, які повинні зацікавити і українського читача.

М. А.

Struve, G l e b . *Russian Literature Under Lenin and Stalin 1917—1953.* Norman, University of Oklahoma Press, 1971, p. 454.

Подаємо нотатки про появу нової праці Струве з різних причин. Як відомо, Ґлеб Струве, колишній професор російської літератури у Каліфорнійському університеті (Берклей) та Гарвардського, є автором декількох десятків праць, в яких деколи заторкував також і українське питання. З важливіших — це «Історія совєтської літератури, 1917—1950» (німецькою, французькою й англійською мовами), «Російська еміґраційна література» (1956), «25 років совєтської літератури» (1944), автор і впорядник ряду антологій, перекладів (у тому також і Пастернака), тощо. Обговорювана праця — це фактично поширена редакція згаданої вгорі «Історії совєтської літератури», і тут, як і в більшості праць цього автора, Струве розглядає літературні процеси в хронологічному порядку з окремими підрозділами для

жанрів та чолових представників. Треба відзначити, що Струве у відрізненні до деяких інших російських вчених, не вимішує всього у звичному для російських еміґрантів «общему котелку» і якщо і згадує про українських письменників, то робить це тільки з певних обґрунтованих причин. І так, наприклад, автор коротко згадує про Корнійчука (стор. 325-26), бо не є певним, чи одна з його праць не появилась уперше російською мовою. При деяких нагодах говорить також про впливи українських письменників на деяких російських авторів (див. вплив Шевченка на Дюбіна, стор. 191-92), тощо. Праця Струве задумана, мабуть, як високошкільний підручник, має відповідну документацію й належить, на нашу думку, до кращих синтетичних праць, що появилися на цю тему в останніх роках. Хочеться тільки шкодувати, що покищо не маємо жодної подібної праці в англійській мові для української літератури, хоча окремі питання (зокрема 20-ті рр.) добре опрацьовані у працях Ю. Луцького й ін. У зв'язку з тим запланований переклад відомої праці Чижевського про історію української літератури за редакцією Луцького треба тільки привітати як добрий початок. Також і хочеться висловити побажання до українських літературознавців опрацювати історію новішої української літератури. Праця Струве, не зважаючи на такі чи інші її недоліки, може тут послужити потрібним зразком.

Б. В.

Andrew G r e g o r o v i c h, *Ukraine, Rus', Russia and Muskovy*. A. Selected Bibliography of the Names. Toronto, New Review Books, 1971, p. 23.

Питання історичної термінології в Східньо-Европейській історії є одним з найбільш важливих для українських і неукраїнських істориків. Термінологічний хаос, що тепер існує в науковій літературі щодо назви Русь, Україна, Росія найбільш ускладнює об'єктивне дослідження окремих проблем історії України і Росії. Тому вибрана бібліографія А. Грегоровича присвячена тому питанню є корисним і потрібним виданням. Бібліографія включає книжки і статті в різних мовах, а короткі аднотації біля деяких бібліографічних описів, допоможуть читачеві зорієнтуватися в змісті включених публікацій. А. Грегорович уважає, що назва «українці» в англійській мові була перший раз вжита в англійському перекладі праці Вольтера «Історія Карла XII» в 1732 році. Треба надіятися, що ця бібліографія причиниться до започаткування наукової термінологічної дискусії, в якій повинні взяти участь історики, філологи й інші дослідники.

Л. В.

Jurij F e d y n s k y j, „State Session Laws in Non-English Languages: A Chapter of American Legal History", *Indiana Law Journal*, Vol. 46. No. 4, 1971, pp. 463-478.

Д-р Юрій Фединський, професор права на Стейтовому Університеті в Індіяні, досліджує одну із забутих і недосліджених ділянок історії американського права — друковані американські стейтові закони в неанглійській мові. До уваги автор бере декілька стейтів (Індіяна, Пенсильванія, Огайо, Колорадо, Нове Мексіко, Каліфорнію і Люзіяну). Автор також згадує, що Конституція США є перекладена на різні мови етнічних груп в ЗДА. В українській мові цей переклад появився за співпрацею автора цієї статті у виданню УВАН «Державний Устрій Сполучених Штатів Америки» (1956).
Беручи до уваги теперішнє зацікавлення й дослідження окремих етнічних груп у США — праця автора появилася дуже своєчасно.

Р. Д-к

Koropeckyj, I. S. *Location Problems in Soviet Industry Before World War II: The Case of the Ukraine.* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1971, p. 219.

Праця проф. Коропецького — це, до деякої міри, перероблена його докторська дисертація й деякі її частини вже були раніше друковані у формі статтей в Анналах Української Вільної Академії Наук, «Советських Студіях», тощо. Виходячи з певних теоретичних узагальнень, як, наприклад, відомої теорії Вебера та її советської «адоптації», автора в першу чергу цікавлять плянувальні засади советських органів у такому засадничому питанні українського промислового розвитку, як питання розташування українського промислового виробництва, підкреслюючи, що ці справи не завжди безпосередньо зв'язані з чинниками економічного характеру. Автор досить докладно обговорює структуральні питання української промисловости в час першої та другої п'ятирічок, присвячуючи ряд розділів для окремих галузів виробництва, у другій частині праці. Праця Коропецького разом з раніше видрукованою працею Мельника про фінансові та бюджетні питання себе взаємно доповнюють і дають читачеві проглядну картину економічного розвитку народнього господарства України за обговорюваний період.

Б. В.

Dmytryshyn, Basil. *USSR: A. Concise History.* 2nd ed. New York, Scribner's, 1971. 584 p. index. bibliog.

Перше видання цієї праці українського советознавця й історика появилося в 1965 р. і мало добрі рецензії у фаховій літературі. Проф. Дмитришин, який вже від довшого часу працює в Портляндському Університеті, є автором добре відомої українським читачам праці «Москва і Україна, 1918—1953», як і також двох антологій, вибірки історичних документів, перекладених на англійську мову з вступними коментарями. Мета автора — подати в стислій формі найважливіші факти з історії Советського Союзу й фактично монографія Дмитришина задумана як високошкільний підручник з відповідними допоміжними індексовими показчиками, багатою літературою цього предмету (шкода, що автор не подав анотацій у своїй бібліографії, бо праця Гаммонда, що на неї Дмитришин покликається, вже значно перестаріла), статистичними таблицями (в тому й про національні відносини в СССР), біографічними нотатками про важливіших советських діячів і перекладом ряду документів, які стосуються історичного розвитку СССР.

Праця має дев'ять основних розділів, починаючи з історичного вступу, де також говориться про події 1905 р., кінчаючи 60-ми рр. Саме останній розділ автор написав уперше для цього нового видання і в ньому багато уваги присвячується советському режимові часів Хрущова. У праці, як і можна сподіватись, багато разів Дмитришин заторкує українське питання і, до речі, якщо говорити про національні стосунки в СРСР то в праці автора цій справі присвячено більше уваги в порівнянні до інших високошкільних підручників цього типу.

Представляючи контроверсійні питання, автор уникає зайвої емоції, його виклад стислий і добре уарґументований. В загальному праця Дмитришина читається цікаво і, сподіваємось, що ширші кола, зокрема українське студентство, цю працю прочитають. Подібну працю варто б також написати для української історії. Як відомо, до того часу ми ще не спромоглися на видання доброго високошкільного підручника.

Б. В.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

In memoriam

З глибоким жалем подаємо до відома, що 12 серпня 1971 року помер член-прихильник нашого Товариства бл. п. *Проф. д-р Микола Гайдак,* професор університету в Міннеаполісі й заслужений громадський діяч.

Дружині й Родині Покійного висловлюємо глибоке співчуття.

Для 8 листопада 1971 року в Денвері помер на 81 році життя сл. п. *інжінер Василь Прохода,* б. підполковник армії УНР, звичайний член УІТ і співробітник «Українського Історика». Покійний був учасником І Зимового Походу армії УНР, в'язнем большевицького концентраційного табору у Воркуті.

Перу Покійного належала низка монографічних і біографічних праць з історії визвольної війни 1917—1920 рр., як теж численних спогадів.

Дружині і Сім'ї Покійного висловлюємо наше щире співчуття.

Вічна Їм пам'ять!

Нові члени

Цей список охоплює звичайних членів і членів-прихильників Товариства.

Проф. д-р Юрій Фединський, Мґр. Олександер Бережницький (США), п. Юра Біланюк (Канада), проф. Гліб Ґаюк (ЗДА), д-р І. З. Городинський (ЗДА), проф. Р. Іванчук (ЗДА), інж. А. Ільницький (Канада), д-р Іллю Карапінка (ЗДА), д-р Марія Кобринська (ЗДА), п. Б. Козел (Австралія), ред. Ф. Кордуба (Европа), п. Мирон Маланюк (ЗДА), проф. Осип Мартинюк (ЗДА), проф. д-р Мирослав Мельник (ЗДА), п. П. Палюх (ЗДА), мґр. Іван Стебельський (ЗДА), п. В. Стефанишин (ЗДА), п. Микола Шпетко (ЗДА), мґр. Осип Янкевич (ЗДА), д-р Микола Дейчаківський (ЗДА), п. Юрій Денисенко (Австралія), ред. Волод. Дубів (Австралія), д-р Мирон Зарицький (ЗДА), п. М. Корі (Австралія), п. Іван Любуськів (ЗДА), п. Теодор Ординець (Канада), д-р Дмитро Павлишин (ЗДА), п. Оксана Павник (ЗДА), п. Савеля Стечишин (ЗДА), д-р Володимир Трембіцький (ЗДА), проф. д-р Володимир Янів (Европа), мґр. Василь Сірський (Канада), проф. О. Лукаш (ЗДА), ґен. Павло Шандрук (ЗДА).

Звичайним членом УІТ може стати кожний активний історик і дослідник допоміжних історичних і суспільних наук. Членом-прихильником УІТ може стати кожний любитель історії.

Нові клітини УІТ

В березні 1971 року постала нова клітина Товариства у Вінніпеґу. Головою став проф. д-р О. Ґерус, секретарем проф. д-р О. Баран. Плянується розгорнути академічну діяльність, а теж приєднання нових членів. У березні також зорганізовано нову клітину УІТ у Торонті. Головою став мґр. В. Верига, секретарем мґр. Р. Копач, а скарбником мґр. А. Ґреґорович. Заплянованo скликання наукової конференції УІТ.

11 вересня 1971 р. постала нова клітина УІТ в Клівленді. У склад Управи увійшли: проф. д-р Л. Винар — голова, проф. М. Ждан — за-

ступник голови і проф. Ярема Раковський — секретар. 5 грудня відбуто перший академічний вечір на якому проф. Л. Винар виголосив доповідь н. т. «УІТ і завдання української історичної науки в 1970-их роках».

У грудні 1971 року постала чергова клітина УІТ в Нью-Йорку. В управу увійшли: д-р О. Домбровський — голова, д-р С. Ріпецький — заступник голова, інж. А. Мілянич — секретар, проф. д-р Я. Падох — член управи.

Постання нових клітин Українського Історичного Товариства в Америці і Канаді свідчить про скріплення організаційного оформлення і розгорнення праці УІТ. Всім ініціяторам, які спричинилися до організації даних клітин, щиро дякуємо.

Під сучасну пору УІТ нараховує шість клітин: в Америці перша клітина постала в Денвері, згодом у Клівленді і Нью-Йорку; в Канаді першу клітину засновано в Монтреалі, згодом у Торонті й Вінніпеґу.

Участь УІТ в конвенції АГА

В днях 28 до 30 грудня 1971 року в Нью-Йорку відбулася 86 конвенція Американської Історичної Асоціяції. УІТ взяло в цій конвенції перший раз офіційну участь. Тут треба підкреслити, що в історії АГА дотепер жадне українське наукове товариство не партиципувало в науковій програмі з'їзду. Можна ствердити, що на цьому з'їзді українська проблематика була добре заступлена рядом цікавих доповідей, виголошених українськими і неукраїнськими дослідниками. Спільною АГА і УІТ сесією проводив проф. Любомир Винар (Кентський Стейтовий У-т) під час якої проф. Богдан Боцюрків (Карлтонський Університет) виголосив одногодинну доповідь н. т. «Інтелектуальний дисидентизм в сучасній Україні». Він проаналізував докладно інтелектуальний спротив в Україні, большевицькі репресії і взагалі поставу української провідної верстви до влади. Беручи до уваги посилений наступ большевицької влади на українське національне життя в Україні — ця доповідь була дуже своєчасна. Вона буде друкуватися в одному з наступних чисел «Українського Історика».

В інших англомовних сесіях виступали: проф. Василь Дмитришин (Портлантський Університет), який говорив н. т. «Ризький договір з перспективи 50 років з української точки зору «Сесією проводив проф. П. Вандич з Єлського ун-ту, а коментатором був проф. А. Улам з Гарвардського ун-ту. Окрему сесію н. т. «Унікальність запорозького війська» успішно відбуто. Доповідали: проф. Омелян Пріцак — «Запорозькі козаки і відродження руської віри», проф. Олександер Баран (Манітобський ун-т) — «Запорізькі козаки і Києво-Могилянська Академія» та проф. Анджей Камінскі («Колумбійський ун-т) — «Гадяцька унія». Коментатором був проф. Е. Кінан з Гарвардського ун-ту, а проводив сесією проф. Ігор Шевченко з Думбартон Оакс. Дня 30 грудня відбулася ще одна сесія під проводом проф. Стефана Горака з рямковою темою «Досвід у націоналізмі: зразки і вияви». Проф. Володимир Гуцул з Каліфорнійського ун-ту говорив н. т. «Україна — запізнений націоналізм».

Під час конвенції УІТ також відбуло свій панель-конференцію в українській мові. На панелю обговорено три теми: «Роля „Українського Історика"», «Україна в сучасній американській історіографії» і «УІТ і завдання української історичної науки». В панелі брали участь: д-р Марко Антонович, д-р Богдан Боцюрків, д-р І. Витанович, д-р С. Горак, д-р Т. Гунчак, д-р О. Домбровський, проф. М. Ждан, д-р І. Каменецький і д-р Я. Падох. Резюме

з їхніх виступів буде подане в «Українському Історику».

На закінчення з'їзду, Український Народний Союз і «Свобода» влаштували 30. XII. зустріч з українськими науковцями, що вдало відбулася завдяки зусиллям господарів — предсідника УНС п. Йосипа Лисогора і редактора «Свободи» п. А. Драґана. Докладніші замітки про перебіг конвенції АГА і конференції УІТ помістимо в одному з наступних чисел журналу.

Видання УІТ

Вже появився другий том спогадів п. інж. Л. Бикоського «Книгарні —бібліотеки—Академія. (1917-1922)». («Мюнхен, Українське Історичне Т-во. Серія мемуаристика ч. 2, 1971. 152 стор.). Автор подарував половину накладу своєї праці на видавничий фонд У.І. Ми порозсилали це видання нашим членам з просьбою закупити його для бібліотеки. Ціна — 4 дол. Це вже другий раз з подякою відзначаємо меценатський даток п. інж. Л. Биковського, який тепер проживає на емеритурі і ввесь час допомагає нам у розгорненню праці.

Просимо всіх членів і передплатників У.І., які одержали цю цінну працю, по можливості в найкоротшому часі розчислитися за неї, або книжку повернути. Нашому меценатові ще раз щиро дякуємо.

Рівночасно інформуємо, що підготовляємо англомовну бібліографію історії України з анотаціями. Це є ретроспективна, селективна бібліографія — видання надзвичайно корисне і потрібне.

Членські вкладки

Просимо наших членів якнайшвидше заплатити членську вкладку за 1972 рік. Дехто ще не вирівняв своїх залеглостей за рік 1971.

Членів з Европи просимо надсилати членську вкладку міжнароднім переказом.

Передплатники У.І. в Европі

Передплатників нашого журналу в Европі просимо надсилати передплату до Головної Адміністрації журналу, або на адресу ред. Ф. Кордуби, нашого нового представника.

F. Korduba,
8 München 80
Ayingerstrasse 17/II.
BR.-Deutschland

Архів УІТ

Просимо усіх членів УІТ надсилати до архіву Товариства свої друковані праці, а також інформації про наукову діяльність. Деякі з цих матеріялів використовуємо в *Бюлетені УІТ*.

У нашому архіві маємо також дві автономні секції, в яких збираємо матеріяли, що відносяться до діяльности Михайла Грушевського й Івана Крип'якевича. Ідеться про їхні друковані праці, а також статті та інші матеріяли, пов'язані з їхньою діяльністю.

*

Від Редактора «Українського Історика»

Просимо усіх співробітників нашого журналу надсилати свої праці в двох машинописних примірниках з подвійним інтервалом. Статті можуть бути в українській або англійській мові. Тепер одержуємо від американських видавництв їхні видання для рецензії в У.І. Ці видання здебільшого відносяться до історії Східньої Европи, а також історії різних слов'янських народів. Зацікавлених у рецензуванні просимо подати нам ділянку зацікавлення.

Український Вільний Університет

В днях 23-24 жовтня 1971 року в Нью-Йорку відбулася наукова конференція з нагоди золотого ювілею УВУ. На цю імпрезу приїхав з Европи проф. д-р Володимир Янів, теперішній ректор нашого університету.

В межах Історичної секції конференції, яку очолював проф. д-р Юрій Кульчицький з Янґставнського Університету, відчитано такі доповіді :д-р Юрій Шумовський (Лонг Айленд Ун-т) «Дещо про доісторичні погребальні культи на Волині»; д-р Володимир Трембіцький (Мавнт Сейнт Мері Коледж) «Дипломатичні і торговельні зв'язки між Персією-Іраном і Русь-Україною»; д-р Аліс Гекснер (Прат Інституту) «Визначні жінки України від IX до XII ст.»; Олександер Сидоренко (Іллінойський Ун-т) «Епоха духовности барокка і золота доба Київської Академії 1686—1709 р.»; д-р Михайло Воскобійник «З'їзд неросійських народів російської імперії — листопад 19-21, 1905 р.».

*

На форумі географічно-історичної сесії відчитано такі доповіді: д-р Юрій Стебельський (Вінзорський Ун-т) «Сільсько-Господарська продуктивність українських земель в рямцях СРСР»; д-р Михайло Боровик (Національний Музей Канади) «Українська преса в Канаді — історичний огляд»; д-р Юрій Кульчицький (Янґставнський Ун-т) «Боротьба українських селян проти „білих і червоних більшовиків"»; мґр. Ярослав Чехут «Постання Товариства Охорони Пам'ятників Історії та Культури Української ССР». Всі прочитані доповіді мають появитися в окремому Ювілейному Збірнику.

Українська Вільна Академія Наук

Дня 6 листопада в приміщенні УВАН у Нью-Йорку відбулася 9 наукова конференція істориків і дослідників суспільних наук. Тематично вона була присвячена окремим проблемам міжвоєнної Галичини. Конференцію відкрив д-р Василь Омельченко науковий секретар УВАН, а проводив нею д-р Тарас Гунчак, голова історичного відділу Ратґерського Університету і організатор конференції. Виголошено такі доповіді: мґр. Роман Ільницький «Вплив українізації на політику Західньої України в 1920-их роках»; докторант Роман Сольчаник говорив про свої досліди над історією Комуністичної Партії Західної України в роках 1919—1925; проф. д-р Тарас Гунчак говорив на тему «Галичина очима англійського генерального консула Савері». Побажано, щоб ці доповіді були видрукувані у виданнях УВАН або інших наукових публікаціях.

Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка

У зв'язку з недалеким відзначенням 100-ліття НТШ, дня 7 листопада відбулося пленарне засідання управи НТШ, присвячене більшою частиною підготові до відзначення 100-ліття. В офіційному повідомленні подано, що проф. д-р В. Лев уже виготовив коротку історію НТШ, що має появитися в українській і англійській мові. Крім того, він підготовив повну бібліографію видань НТШ — видання надзвичайно важливе і потрібне. Проте, на нашу думку, в 100-ліття нашого найстар-

шого наукового товариства, треба подбати про джерельну історію НТШ, в якій були б докладно проаналізовані всі аспекти діяльности Товариства. Знаємо, що підготовляється також ювілейний том Записок НТШ і можливо, що ця прогалина до певної міри буде заповнена. Напевно появляться статті про НТШ в «Українському Історику» — це також спричиниться до тривалого відзначення ювілею. Головою Ювілейного Комітету НТШ в Америці є проф. д-р О. Андрушків.

ЦЕНТР ДОСЛІДУ ЕТНІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Звернення до українських видавництв, установ і громадян

У зв'язку з оснуванням Центру — Програми Дослідження Етнічних Публікацій у Кентському Стейтовому Університеті, вирішено присвятити окрему увагу вивченню розвитку української преси й видавництва і взагалі історії української громади в ЗСА. Ця ділянка досліду була дотепер цілком занедбана в студійних і наукових програмах американських наукових установ.

Цим шляхом звертаємося до українських видавництв, установ і людей доброї волі допомогти нам в праці і безкоштовно надсилати до наукового Центру українські книжки і журнали. Всі ці видання стануть першоджерельними матеріялом в історичних і бібліографічних дослідженнях, а одночасно збагатять україніку в університетській бібліотеці КСУ. До уваги просимо брати річники українських журналів, видаваних в ЗСА, Канаді й Европі, українські книжки, календарі, пропам'ятні книги, тощо. Дуже побажано, щоб видавництва українських щоденників і тижневиків уфундували мікрофільми з їхніх часописів. Просимо Редакції українських місячників, квартальників та інших періодичних і неперіодичних публікацій надсилати поточні числа їхніх журналів, а також попередні річники. Заможніших добродіїв просимо надсилати грошеві пожертви на закуплення мікрофільмів, книжок і журналів. Позитивний відгук української громади наочно засвідчить перед американськими науковими колами, що українці цікавляться своєю власною історією, своїми здобутками в ЗСА. Тут пригадаємо, що програма наукового дослідження Центру охоплює 44 етнічні групи в ЗСА. Тому нам ідеться про те, щоб українська громада швидко відгукнулася на цей заклик і допомогла нам у праці.

Всі видання й листування просимо надсилати на адресу:

Dr. Lubomyr R. Wynar, Director
Program for the Study of Ethnic Publications
Kent State University
Kent, Ohio 44242
U. S. A.